

Жаҳон АДАБИЁТИ

Арабий-бағрий, илғимий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 8 (171)

2011 йил, август

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

www. jad.uz

М У Н Д А Р И Ж А

НАСР

Жуброн Халил ЖУБРОН. Кўшиқлар	3
Кнут ХАМСУН. Очлик. Роман	22
Явуз БАҲОДИРУҒЛИ. Малазгиртда жума тонги. Роман	63

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Корақалпоқ шеърияти	12
Умар ХАЙЁМ. Рубойлар	55

ИСТИҚЛОЛНИНГ 20 ЙИЛЛИГИГА

Фатхулла ЭРҒАШЕВ. Тарих ҳақиқати ва истиқлол шукуҳи	129
--	-----

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

Сомерсет МОЭМ. Умрим дафтаридан	137
--	-----

ПУБЛИЦИСТИКА

Аҳмаджон МЕЛИБОЕВ. Миллиардернинг афсуси самимийми?	152
--	-----

МУТОЛАА

Сергей МНАЦАКАНЯН. Маркес — XX аср афсонаси	157
--	-----

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Дилшод АРЗИҚУЛОВ. Илмий таҳлил калити	160
--	-----

ТАҚРИЗ

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ. Кўркам китоб	164
Ҳафиз АБДУСАМАТОВ. Санъаткорлар олим талқинида	167

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

Жеймс Хедли ЧЕЙЗ. Кузгун — сабрли куш	169
Китоблар дунёси	206

ТОШКЕНТ
АВГУСТ

**Бош муҳаррир
ўринбосари:**

Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ

Амир ФАЙЗУЛЛА

Назира ЖЎРАЕВА

Гулнора МУҲАММАДЁРОВА

Жамоатчилик кенгаши:

Бобур АЛИМОВ

Абдулла АРИПОВ

Эркин ВОҲИДОВ

Абдулла ИСМОИЛОВ

Абдураҳим МАННОНОВ

Темур ШИРИНОВ

Ғулом МИРЗО

Абдулла ОРИПОВ

Баҳодир ХОДИЕВ

Навбатчи муҳаррир О. АБДУЛЛАЕВ
Техник муҳаррир У. КИМ
Мусаҳҳиҳ Д. АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи Н. ДАВЛАТОВА

Жаҳон адабиёти, 8. 2011

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмигача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

«Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 26.08. 2011 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.

Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.

Жами 1400 нусха. рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Фафур Ғулом номидаги НМИУда чоп этилди.
100128, Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

© **Жаҳон адабиёти, 2011 й.**

Жуброн Халил ЖУБРОН

Кўшиқлар

ОҲАНГ

Руҳим теранликларида оҳанг, каломлар либосин истамас. Оҳанг юрагим сувайдосида, сиёҳ ила қоғозга муҳрланишни хоҳламас. Ҳис-туйуларим Чин шойисидай ўраб-чирмар-да, ҳеч қачон забоним ила булбулдай куйламас.

Бу таронани не асно оғоз айлай, ахир ҳатто губорлардан ҳам хавфсирайман. Уни ким учун ижро этай, ахир қалбим қасри ичра дориломон мақоми ила маст ва биронта ҳам тингловчи англай олмаслигидан хавотирдаман.

Кўзларимга назар солсанг, лаҳн жилвасини кўражаксан; бармоқларим учларига хиёл тегинсанг, бас, сирли тебранишини ҳис этажаксан.

Юлдузлар жилваси кўлда жимирлагандек кўлларим имо-ишорасида тараннум намоён; бағрига жазирама ҳаяжон солганда гул гунчаси сир-асрорини томчи шабнами кашф айлагани каби кўз ёшларим суруд қулфини очади. Бу шундай алҳонки, осойишталик оғушида очилади, шовқин-суронда ёпилади; уйқу оғушида узлуксиз куйлайди, бироқ хушёрлик хонишига чек кўяди.

Бу муҳаббат алёри, о, мўминлар! Уни қайси Исҳоқ куйлайди-ю, қайси Довуд оғоз эта олади?

Тараннумки, ёсуман атридан ҳам муаттар — қай маҳоратли ҳофизи замон амрига бўйсиндира олади? Навраста хурлиқо сирларидан ҳам гизли — қай бир нафис соз тори ифода этишга қодир?

Безовта денгиз тўлқинлари пишқириши билан булбул хониши қовуша оладими? Бўрон ила норасида нафасини ким пайваста этади?

Маъбудалар алёрин қай бандаи ожиз куйлагай?

ХІХ охири ва ХХ бошида яшаб, ижод қилган машҳур араб адиби Жуброн Халил ЖУБРОН асарлари бир асрдирки, бутун дунёда кўлма-қўл ўқилмоқда. Блейк, Уитмен, Нитше, Новалис, Унамуну сингари жаҳоншумул сиймолар билан бир қаторда Жуброн Халил Жуброн ҳам ҳурмат ва эҳтиром билан зикр қилинади. Замондошларидан бири Мекоил Нуайма дўсти ва сафдоши ҳақида ёзади: “Жуда кам шоирлар халқимизнинг дарду ҳасратларини келажак авлодларга етказди, мана шу оз шоирларнинг пешқадамларидан бири — қоронгу кечалар куйчиси, ёлғизлик куйчиси, дарду аламлар, бедор руҳлар, денгиз пўртаналари, бўронлар куйчиси Жуброн Халил Жуброндир”.

“Жаҳон адабиёти” журналида (2007 йил 10-сон) адибнинг “Қайрилган қанотлар” қиссаси эълон қилинган эди. Машҳур адиб ижодига катта қизиқишни ҳисобга олган ҳолда асарларидан янги таржималарни ҳукмингизга ҳавола қилишни лозим топдик.

ТЎЛҚИН АЛЁРИ

Мен ва соҳил — ошиқ-маъшуклармиз; эҳтирос иккимизни пай-васта айлағай, ҳаво бир-биримиздан жудо этар. Нуқрадай кўпикларим ила зардўзи қумлоғини қовуштириш ва қалби оташига майи нобдай сувим ила ҳаёт бахш этиш учун ложувард тонг кучоғидан келарман.

Тонглар маъшуқамга ишқим изҳор айларман ва у мени бағрига босар. Оқшомлар эса эҳтирос оятини куйлайман ва у оташин бўсалар ила жисму жоним куйдирар.

Мен безорию бебошман, маъшуқам сабру тоқат ила битишган, қатъият ила дугона.

Уммон юксалгани ҳамоно азизамни қучарман, уммон чекингани ҳамоно пойига қўшқўллаб ёпишарман.

Парилар уммон қаъридан чиқиб, қоялар узра юлдузларга маҳлиё термилганда, атрофида неча бор парвонадай чарх уриб, рақс тушганман. Дарди ишқ исканжасида ошиқ фиғон тортганини неча бора эшитганман ва қалбининг маликаси ҳижрони дардини энгиллаштирганман. Қоялар ила неча бора суҳбатлашганман, лекин улар соқовдай жавоб бермаган ва уларни қизиштириш илинжида қанча кулсам ҳам, ҳатто жилмаймаган. Қанча чўкаётганларни ҳалокатдан қутқарганман ва саломат келтирганман! Қанчадан-қанча дурларни уммон қаъридан олиб чиқиб, ҳусн мулки маликаларига ҳадя қилганман!

Фафлат шарпаси жамики жонзотларни оғушига олган тун сукуна-тида мен бедор — гоҳ куйларман, гоҳ оҳ тортарман. Оҳ, шўр пешонам-а! Уйқусизлик ҳолдан тойдирди, вале ошиқман, муҳаббат моҳияти эса — бедорлик!

Ҳаётим муҳаббат изтироби ила йўғрилган, то тирик эканман, фақат ишқ изтироби гирдоби ичра яшагайман.

ЁМҒИР АЛЁРИ

Бизлар — кумуш ришталармиз, Парвардигор амри ила самолардан заминга инармиз, бизни она табиат авайлаб оладию водий-воҳаларни безайди.

Бизлар — фаришта Астарга — Иштар тожидан дувиллаб тўкилган мўъжизавор жавоҳирлармиз, бизни тонг арзанда қизи ўғирлагану дала-лар бағрига сочиб юборган. Мен юм-юм йиғларман — ва адирлар табас-сум улашади; мен куйи инаман ва гул-чечаклар самовотга талпинади.

Булут ва дала — ошиғу маъшук, мен эса улар орасида холис ишқ хабарнигориман. Мен тутдай тўкиламан ва бирининг қайноқ ташналигини қондираман, яна бирови бағридаги пўртаналарни даволайман.

Момақалди роқ гумбури ва чақмоқ зулфиқори ташрифимни овоза қилади, найкамалак саргардонликларимга нуқта қўяди. Шу асно бу маъводаги ҳаёт ҳам қаҳрли моддият пойида ибтидо олиб, осуда завол дастпанжасида интиҳо топади.

Мен уммон қалбидан юксаламан ва насими ҳаво қанотларида парвоз айлайман. Жаннат мисол боғ-роғни кўрганим ҳамоно кучоғига шўнғийман ва гуллар дудоғидан бўсалар тераман, дарахтлар шохларига пайвасталанаман.

Осуда лаҳзаларда биллурий ойналарни бармоқларим билан оҳиста чертиб куйлайман. Таронам инжа қалбларга оби замзамдай ҳаёт улашади.

Доям жазирама ҳаво, мен эса ҳавонинг алангали тафтини пасайтираман — жувон мастона ошиғидан олган қуввати ила уни шу асно енгади.

Мен — уммон нафаси, мен — самовотнинг оби раҳмати, мен — яйловлару экинлар табассуми.

Шу асно муҳаббат ҳам — туйғулар уммонининг оташин нафаси, тафаккур самовотининг оби раҳмати ва қалб кенгликлари уфқларини безаган алвон табассум.

ГҶЗАЛЛИК АЛЁРИ

Мен — муҳаббат сарбони, мен — руҳият майи ноби, мен — қалб қаноти.

Мен — атиргулман, субҳи содиққа қалбим очарман; мени пари пайкар оладио ардоқлаб бағрига босади.

Мен — саодат қасри, мен — қувонч сарчашмаси, мен — ҳаловат ибтидоси.

Мен — дилбар дудоғидаги ширин табассум; менга бўз бола нигоҳи тушгани ҳамоно машаққатларини унутади, ҳаёти лаззатли тушлар хиёбонига дўнади.

Мен — шоир илҳом париси, мен — мусаввирлар пешвоси, мен — муғаннийлар мураббийси.

Мен — болакай нигоҳида порлаган машғала, уни мушфиқ волида кўрадио тиз чўкиб, таваллолар ила Парвардигори оламга беадад ҳамду саною шукроналар айтади.

Момо Ҳавво қиёфасини касб этдиму Одам Атони маҳлиё айладим; Сулаймон пайгамбар қошида рафиқаси қиёфасида муҳайё бўлиб, уни донишманд ва шоир қилдим.

Мен Еленага табассум ҳадя айладиму Трояни вайрон қилдим; мен Клеопатра бошига маликалик тожини кийдирдим ва Нил водийсини шодиёна қучдим.

Мен — баайни қисмат: бугун барпо айлаганимни эртага вайрон қиламан.

Мен — Оллоҳ амри билан ҳам жон бахш этаман, ҳам жон оламан.

Мен бинафша ифоридан нафису бўрондан қудратлиман.

Мен — ҳақиқатман, о, аҳли башар! Мен — ҳақиқат! Ва сиз англаган фунуни олий!

САОДАТ АЛЁРИ

Инсонни севаман, башар ҳамширасиман. Васлига топинаману у ҳам фироғим исканжасида. Во дариг! Кундошим борки, бахтим кушандаси, инсонни эса азоблайди. Ёвуз кундошим — моддият, қай томон юзланмайлик қора кўланкадай эргашади ва ўртамизда қора тоғдай юксалади.

Мен севганимни дала-даштлардан, дов-дарахтлар соя-салқинидан, кўллар соҳилидан ахтараман — тополмайман! Моддият бошини айлантириб, шаҳарга, оломон орасига, ҳалокат ва кулфат чоҳига гирифтор айлаган.

Уни тафаккур масканларию донишмандлик қироатхоналаридан қидираман — тополмайман, илло минг бир қиёфали моддият уни худпарастилик саҳросига — ахлоқсизлик шайтанатига мубтало қилган.

Уни мамнуният кенгликларидан ахтараман — тополмайман, зеро ғаддор кундошим уни тийиқсиз нафс ғори ичра занжирбанд айлаган.

Шарқ самоси алвон тонг табассуми билан жилваланганда қошимга

чорлайман, даъватларим эшитмайди, гафлатзада кўзларин илло-билло очолмайди.

Осойишталик қанот ёзиб, гул-чечаклар уйку бағрига бош қўйган оқшомларда оғушимда овутсам дейман, бироқ ундовларимга парво ҳам қилмайди, чунки фикру зикри бўсағадаги кун ташвишлари домида.

Дўстим мени севади. Мени аъмолларида қидиради, бироқ фақат илоҳий амаллардан топади. Заифу заифалар бош суякларидан тап тортмай барпо этган шон-шухрат қасридан, тиллою кумушлар орасидан топишга уринади, мен эса ҳиссиётлар жилғаси бўйида Тангрилар ижод қилган одмилик қароргоҳидагина унга пешвоз чиқаман. Ҳукмдорлар ва қотиллар гувоҳлигида дудоғимдан бўса олишни орзу қилади, ҳолбуки фақат бокиралик чечаклари орасида ёлғиз лаъли лабларим майи нобидан сипқоришга изн бераман. У ўртамизда маккорликни элчиликка танлайди, менга эса ҳалол меҳнатдан, беназир заҳматдан ўзга совчининг кераги йўқ.

Қонимга ташна кундошимдан дўстим доду фарёду айюҳанносларни ўрганди, мен эса таскин-тасалли топиши учун кўнгил кўзи билан йиғлашга ва шукроналик билан энтикишларга ўргатаман.

Дўстим – мен учун, мен ҳам дўстим учун яралганман!

АТИРГУЛ АЛЁРИ

Мен – табиат каломиман, ирод қилгач, қалб дафинасига берки-тади, сўнгра яна намоён этади. Мен – юлдузман. Ложувард фалакдан ям-яшил гиламга инганман.

Мен – табиий қудрат қизиман, қиш бағрида етиламан, баҳорда таваллуд топаман, ёз бўйи улғаяман, кузда уйкуга кетаман.

Мен – севишганларга совғаман, мен – никоҳ шодийналари гулчамбариман, мен – барҳаёт Зотнинг марҳумга алвидо эҳсониман.

Саҳарлар ёруғлик ташрифини овоза қилишида шабадага кўмаклашаман, оқшомлар эса қушлар илҳони уйғунлигида у билан хайрлашаман.

Мен – яйловлар қучоғида яйрайман ва улар чехрасини дурдона хол каби безайман, ҳаводан нафас оламан ва уни муаттар атрим билан маст айлайман, мудраган карахтликни қучаман ва тун беадад кўзларини мендан узолмайди. Мен ягона алангали нигоҳи хиром айлаши учун нурафшон кунни соғинаман.

Мен шабнам майи нобини сипқораман, қумрилар нолишини тинглайман ва майсалар қарсағи-олқишидан мастона рақс тушаман. Олам офтобини кўриш учун самолардан нигоҳимни ҳеч узмайман ва кўланкам мавжудлиги ҳаёлимга ҳам келмайди. Бу шундай юксак донишмандликки, инсоният ҳали ҳануз ўзлаштиргани йўқ.

БАШАР АЛЁРИ

Ҳақ таоло ўлик танангизга жон берди (йўқдан бор қилди), кейин ўлим берди, сўнгра яна тирилтиради ва ўз ҳузурига қайтаради, шундай Зотни инкор қиласизми?

(Бақара сураси, 28-оятти шарифа)

Абадиятдан ҳам олдин мавжуд зоти шариф – камина ўша. Ва рўзи маҳшаргача безаволман ва ҳаётим абадий.

Мен чексизлик кенгликларида сўзим, ҳаёлот оламида парвоз

қилдим ва илоҳий ёғду меҳварига ёвуқлашдим — ва ниҳоят моддият тутқуниман.

Мен Конфуций таълимотини тингладим ва Бароҳим донишмандлиги уммонига чўмдим ва тафаккур ниҳоли пойида Будда ёнида ҳозир бўлдим — ва ниҳоят жаҳолат ила инкор билан жанг қилаяпман. Тури Синода Мусо бўлиб, Тангри жамолини талаб қилдим. Урдун дарёси соҳилларида Иброҳим бўлиб, чўпонлик қилдим, Насоро қишлоғида, Исо Масиҳ ғаройиботларига гувоҳ бўлганман; Мадинаи мунавварда бўлиб, Расули Акрам(с.а.в.)нинг қироатию ваъзларини сел бўлиб тинглаганман — ва ниҳоят шубҳа домидаман. Бобил қудрати, Миср шоншухрати, Юнонистон виқори шоҳидиман — уларнинг жамики аъмолларида заифлик, хўрланиш ва ҳақирликни азоб ила мутгасил кузатганман. Фиръавн афсунгарлари, Оссирия қоҳинлари, Фаластин анбиёлари билан ҳам ҳамнафас бўлганман. Мен Ҳиндистонга инган донишмандликни асраганман, араблар оролларидагилар қалбидан майи нобдай қуйилган ашъорларни қироат қилганман, ғарб аҳолиси ҳиссиётлари тажассуми бўлган муסיқаларни қалбим лавҳига зарб этдим, бироқ ҳали-ҳануз илгаригидек сўқирман ва ҳеч вақо кўрмайман, қулоқларим том битган ва эшитмайман. Мен нафси ўпқон босқинчилар шафқатсизлиги, зolim мустабидлар қуллиги азобларини тортганман, ўзбошимча ҳукмдорларнинг адолатсизликлари бошимга не савдоларни солмади — ва мен куч-қувватимни илгаригидек асрадим, унинг шарофати билан саналар ила беллашаяпман.

Мен буларнинг барчасини болалигимда идрок этганман ва тинглаганман, мен ёшлик ва у олиб келадиган савдоларни ҳам идрок этаман ва тинглайман; кейин эса қартаяман, белгиланган муддатга етаман ва Оллоҳ даргоҳига қайтаман.

Абадиятдан ҳам олдин мавжуд зоти шариф — камина ўша. Ва рўзи маҳшаргача безаволман, ва ҳаётим абадий.

ШОИР НИДОСИ

I

Қудрат қалбим экинзорларига дон сепади, мен эса ҳосил кўтараман — бошоқлар тераман — ва очларга этак-этак улашаман. Руҳият — бир парча узумзорим серҳосил айлайди, мен эса узум шингиллари шарбатин олиб, чанқаганлар ташналигини қондираман. Самовот чирогдонимни ёғ билан тўлдиради, мен эса чирогимни ёқиб, дераза раҳига кўяман — тунги сайёҳлар йўлларини ёритаман. Булар барчасини жону дилим билан сидқидилдан адо этаман, ва башарти кунлар қаршилиқ қилсаю тунлар қўлларим кишанласа, ўлимимга розиман, илло уммати рад этган пайғамбару дўсту душманига етти ёт бегона шоир яшашдан кўра ўлимга муносиб.

Оломон бўрони гувиллайди, камина хилватда оҳ тортаман: бўрон қутуриши муваққат, уни вақт коми маҳв этади, Парвардигор салтанатида оҳу воҳу энтикишлар боқий.

Ғофиллар қордай яхлаган моддиятга тиш-тирноқлари билан чанг соладилар. Мен эса ишқ гулханини ахтараман, топиб бағримга бошишни истайман — кўкрак қафасиму қобирғаларим билан бирга улар муҳофазасида нимаики бўлса, барча-барчасини жизганак қилсин, илло биламанки, беозор моддият башарият бошига этади, муҳаббат — муқаддас изтироблар билан ҳаёт бахш этади.

Одамлар қабиалар ва халқларга бўлинади, ўзларини у ёки бу

мамлакат фуқароси билади, бироқ бу хислат менга бегона, ўзимни бирон-бир мамлакат фуқароси, бирон-бир миллату элат вакили ҳисоблай олмайман.

Ватан — курраи арз, қабилам — башарият. Одамлар ожиз, гуруҳ-гуруҳ, қабила-қабилага ажратилгач, яна ҳам заифлашади: ахир замин анордай мўъжаз, уни қиролликлару амирликларга нимталаш нодонлик.

Бандаи нодонлар руҳият қадамжосини вайрон қилиш учун бир ёқадан бош чиқарадилар, жасадлар учун саройлар барпо этишда бир-бирларига кўмаклашадилар, ва ёлғиз мен бундай жидду жаҳд гувоҳи эканимдан юм-юм йиғлайман.

Бироқ қалбимга қулоқ тутиб, умид шивирини эшитаман: “Азоб изтироб воситасида муҳаббат инсон қалб кўзин очгани каби гофиллик ҳам тафаккур йўлига чорлайди”. Бинобарин, изтироб ва гофиллик илоҳий роҳат-фароғат ҳамда башарий донишмандликка етказгай, зеро абадий тафаккур рўйи заминда ҳеч вақони беҳикмат яратмаган.

2

Ватанимни гўзаллиги учун севаман ва бахтсиз фуқаролари билан ҳамдардман. Бироқ менинг халқим сохта “ватанпарварлик” ялови остида кўзгалсаю кўшни юртга ҳужум қилса, мол-мулкани таласа, эр-какларни маҳв этиб, жувонларни бева ва болаларни етим қилса, ерини ўғлонлари хуни билан сугорса ҳамда ботирлари танасини ўлаксахўр қузғунларга емиш этса — у ҳолда ватаним ва ҳамюртларимдан нафратланаман.

Киндик қоним тўкилган заминни куйлайман, улғайган уйимни соғинаман; бироқ мусофир бошпана ва егулик сўрасаю уни ҳайдаб солсалар ва ҳеч вақо бермасалар — у ҳолда ўз уйим учун аза очаман, соғинчим нафратга дўнади ва ўзимга ўзим дейман: “Баҳаққи Худо, хасислик билан очдан нонни қизганиладиган ва толиққан мусофирга тунаш учун жой берилмайдиган уй вайрон қилинишу кунфаякун бўлишга маҳқум”.

Уйимга муҳаббатим — шаҳримга муҳаббатимнинг арзимас қисми, шаҳримга муҳаббатим эса — она заминга муҳаббатимнинг бир зуваласи, холос. Заминни жони дилим билан севаман. Илло, она Ер инсоният — илоҳиётнинг курраи арздаги халифаси вояга етган қадамжо. Шубҳасиз, инсоният — муқаддас, илоҳиётнинг кураи арздаги халифаси. Башарият вайронлар ичра абгор, урэн танаси узра қирқямоқ увала, қайноқ кўз ёшлари рангпар рафторини куйдиради; ўғлонларига мадад сўраб ёлворади ва доду фарёдидан заминую само титрайди, ўғлонлари эса жангариларча зикру само асносида илтижосини эшитмайди, ва нигоҳлари қиличлар ярқирашидан қамашгани боис унинг кўз ёшларини илғамайди. Шўрлик сўққабош башарият бандаларга мадад беринг дея ёлворади, улар эса парво ҳам қилмайди, башарти кимдир эшитиб, яқинлашсаю кўз ёшларини арта таскин беришга уринса, одамлар жиркангандай дейди: “Унга қайралиб ҳам қараманг, ахир кўз ёшлари фақат заифлар кўнглида ҳамдардлик туғдиради”.

Инсоният — замин узра илоҳиёт маъбудаси. Айни маъбуда халқдан халққа ўтади, уларга муҳаббат достонини куйлайди, ҳаётий йўлларга ундайди, одамлар эса уни масхаралаб қарши оладилар. Каломи ва таълимотини ҳақоратлайди. Кеча унинг каломига Исо Масих қулоқ туганди — ва одамлар уни чормих қилдилар; Сукрот “Лаббай!” деб жавоб берди — ва улар уни заҳарладилар. Бугун эса Маъбуда

ноласини Исо Масих ва Сукротни улуғлаётганлар эшитдилар. Маъбуда исмини барчага ошкора айтдилар; уларни одамлар ўлдира олмайди, бироқ “Масхаралаш ўлимдан аччиқ ва бешафқат”, дея майна қиладилар.

Йўқ, Куддуси шариф Исо Масихни ўлдира олмади — у мангу; шаҳри Афина Сукротни маҳв этолгани йўқ — у абадий; ва инсоният нидосини тинглаганлар қаршисида оғули пичинглар ҳам ожиз, Маъбуда даъватига “Лаббай!” деб жавоб берганлар ҳам то абад барҳаёт.

3

Сен — биродаримсан; иккаламиз ҳам ягона муқаддас самовий руҳ ўғлонларимиз. Сен менга ўхшайсан, илло ҳар иккимиз айни битта хоки туробдан бино бўлган жасад асиримиз. Ҳаёт йўлида ҳамроҳлик қилиб, булутлар панасига беркинган ҳақиқат моҳиятини англашда кўмаклашасан. Сен — инсонсан ва биродарим. Мен сенга меҳр қўйдим.

Мен ҳақимда қўнглингга келган гапни айт — эртанги кун сенга нисбатан ҳукмини чиқаради ва сенинг эътирофинг унинг адолатли қарори учун ёрқин исбот ҳамда ҳаққоний шаҳодат негизи бўлажак.

Бисотимдан нени хоҳласанг, ол — ахир сен фақат мол-мулкимни олишинг мумкин, унинг бир қисми ҳалол хасминг ва эҳтиёжларим учун фойдаланадиган ерни оларсан; унинг бир қисми ҳам сеники, башарти шу билан қаноатлансанг.

Мени нима қилсанг қил — моҳиятимга даҳл қила олмайсан. Қонимни тўк, кулимни кўкка совур — булар билан руҳиятимни шикастлай олмайсан ва ҳеч қачон маҳв этолмайсан. Қўл ва оёқларимга темир кишан солишинг, зулматли зиндон қаърига улоқтиришинг мумкин — бироқ тафаккуримни кишанбанд қилолмайсан, илло, онг-шуурим бепоён кенгликлар бўйлаб елаётган елвагай каби озод.

Сен — менинг биродаримсан ва мен сени севдим. Масжидда саждага бош қўйган, ибодатхонада тиз чўккан, черковда чўкинаётган биродарим, сени севдим: сен ва мен — ҳар иккимиз ягона руҳият эътиқоди дилбандимиз, ахир унинг барча бўғинлари муҳофизлари — қалб камолоти йўлини кўрсатувчи Маъбуда дастининг бир-бири билан жипслашган, бир тану бир жон бармоқлари.

Сенга меҳрим зиёда, илло дунёвий ақл-идрок ҳосиласи — моҳиятингни севаман. Бу моҳиятни айни палла сўқирлигим боис кўра олмасам ҳам муқаддас дея эъзозлайман, илло у — руҳоният мўъжизаларидан. Бу моҳият келажак оламда моҳиятим ила юзлашажак, ва атиргуллар ифори каби қовушажак ва муҳаббату гўзаллик сингари самовий ва абадий ягона моҳиятга дўнажак.

Сенга меҳрим беадад, илло қудратлилару қаттоллар пойида нақадар заифлигинг, маккор бойваччаларга қиёсан қанчалар қашшоқ ва афтода эканинг шоҳидиман. Бинобарин, гариб ҳолинг кўриб, кўз ёшларим селдай қуйилади, бироқ кўзимда шашқатор ёшим ила сени адолат оғушида кўраман, адолат сенга табассум ҳадя айлаб, ғанимларингни масхаралайди.

Сен — жонажон биродарим ва мен сени севдим.

4

Сен — жонажон биродарим, мен сени севдим. Нима учун мен билан қасдлашасан?

Нечун ватанимга бостириб кириб, ҳукмдорлар манфаати учун муте қилмоқчисан; ахир ҳукмдорлар сенинг заҳматинг эвазига ҳаловатли

ҳаёт кечиряптилар, боз устига шаънига ҳамду сано айтишингни талаб қилади! Ҳамшираю фарзандларинг тарк этиб, бегуноҳ қонинг шарофати билан шону шуҳрат ва онаи зоринг кулфати эвазига юксак эҳтиром харид қилиш истагида ёнаётган лашкарбошилар учун олис ўлкада ажал ахтариб йўлга отландинг?

Инсон туғишган биродарини маҳв этиши жасоратми? Ундай эса ҳамду санолар айта Каин - Қобилга муҳташам ҳайкал барпо этайлик!

О, қадрдон биродарим! Айтишларича, шахсий муҳофаза — азалий табиий қонуният, бироқ англашимча, биродарингга нисбатан ҳукмронликни қўлга киритишга зўр бериб, ўзгалардан юксалиш хасталигига чалинганлар жонингни қурбон қилиш — бағоят хайрли дея ишонтирмоқчи бўлади. Шахсий муҳофаза туйғуси одамдан ўзгалар ҳуқуқларини топташни талаб қилади, дейдилар, менимча, ўзгалар ҳуқуқларининг муҳофазаси — башарий энг олижаноб ва савобли аъмол. Яна айтаман: “Башарти, ҳаётимни сақлаб қолиш учун кимдир жувонмарг бўлиши зарур бўлса, мен учун ҳаммасидан ўлим афзал ва лаззатли. Башарти, мени ўлдирадиган олижаноб зоти шариф топилмаса, у ҳолда, куним битишини кутмай, ўз қўлим билан ўзимни асфалософилинга жўнатаман”.

Шахсиятпарастилик, о, жигарим менинг, сўқир рақобат дояси; рақобат одамларни тўдаларга ажратади, ажралиш ҳоқимиятни пайдо қилади, ҳоқимият эса — низолару банди этиш воситаси. Қалб - жаҳолат ва жабру зулмининг акси, яъни донишмандлик ва адолат ҳукмронлиги тасарруфида, бироқ ҳар тўрт томонда жаҳолат ва жабру зулмини урчитиш учун комидан қайралган қиличларни чиқарувчи ҳукмфармони қатъиян рад этади. Бу манфур ҳукмфармолик Бобилни ҳалокатга дучор қилган, Қуддуси шарифни харобазорга айлантирган, Рим иморатларини вайрон этган; бу шунчалар манфур зўравонликки, қонхўру одамхўрларни яратган, во дариғки, уларни буюк валлолатлар сифатида ардоқлайдилар! Шоирлар улар шаънига қасидалар битади, барча китобларда уларнинг исми шарифи зикр қилинади, бағрини бегуноҳлар қони билан лолазор қилганидан қатъи назар замин уларга кучоғидан жой беришдан бош тортмайди. Бироқ, о, биродари азиз, иштибоҳларинг домидасан, кушандаларинг амридан чиқолмайсан.

Самовий адолатли табиий қонунни муҳофаза қилувчи донишмандлик — чинакам ҳукмронлик. Қотилни қатл этиб, тўғрини зиндонбанд этиб, амалда қўшни мамлакатга бостириб кириб, минглаб аҳоли ёстиғини қуритадиган ва минг-минглаб кишиларни хонавайрон қиладиган ҳоқимиятни қай асно адолатли дейиш мумкин? Қотилни қатл этадиган жаллодлар ва ўғрини жазолайдиган қароқчилар ҳақида тўдаларига содиқ кимсалар нима дейди?

Сен — жонажон биродарим ва мен сени севдим, бу — олиймақом адолат билан йўғрилган муҳаббат. Башарти, шоир бўлсам, қайси мамлакатда бўлишингдан қатъи назар сенга муҳаббатим адолатли ва ҳолисона бўлмаса, афсуски, жирканч худпарастилигини ялтироқ муҳаббат либоси билан ниқоблайдиган мунофиққа айланаман.

ҚИССАДАН ҲИССА

Ай кўнглим-ай, кунлар кулфатлар гирдобида қуюндай чарх урганда таскин берадиган, бошим узра бахтсизлик қузғуни қанот ёзганда юпатадиган мунисам! Кимки ўз кўнгли билан дўст бўлмаса, ўзгалар ганимига айланади. Кимки ўз сийратидан таскин-тасалли топма-

са, тушкунлик исканжасида жон таслим этади, илло ҳаёт инсоннинг ботинидан қувват олади ва зинҳор-базинҳор ён-атрофдан кучланмайди.

Мен дилимдаги ардоқли каломимни ирод қилиш учун яралдим ва уни айтаман. Башарти ўлим жонимни қайтариб олсаю айтишга улгурмасам, каломимни эртанги кун айтажак. Иқбол интиҳосизлик сардафарида яширин сир қолдирмагай.

Мен муҳаббат шон-шарафи ва гўзаллик ёғдуси оғушида давру даврон суриш учун яралдим, ва мен, беадад шукрки, дориломон яшайман ва одамлар ҳаётимга барҳам бера олмайди. Башарти улар кўзларимни ўйиб олса, муҳаббат алёрлари ва гўзаллик тароналари қучоғида яйрайман. Қулоқларимни беркитсалар, севишганлар нафаси ва гўзаллик ифори ила омухта муаттар шаффоф насимлар билан ҳузурланаман. Башарти, мени тоза ҳаводан маҳрум қилсалар, қалбим қудрати билан яшайман. Ахир, қалб — муҳаббат ва гўзаллик ҳурилиқоси.

Мен барча учун ва жамики ашёлар учун яралдим; якка-ёлғиз адо этаётган аъмолларимни келажак инсонлар наздида юксалтиражак. Бугун ёлғиз тил ила овоза қилаётганимни истиқбол минглаб забонлар ила оғоз қилажак!

*Рус тилидан
Абдуҳамид Пардаев таржимаси*

Ватанимиз мустақиллигининг 20 йиллигига

Қорақалпоқ шеърияти

Жиянбой ИЗБОСКАНОВ

* * *

Ўтганлигин қовжираган куз,
Кузатаман қишнинг тонгида.
Нени қўмсаб, ахтарамиз биз
Бул умрнинг қолган ониди?

Ғам элига қайтиб келай, гар
Орзу-умид, туйғулар ўлмас.
Инсон сўнгги дамига қадар
Баланд бўлса руҳи — у сўнмас!

* * *

Айлангандай армон кўзингга,
Оҳ-воҳ солаверма сен мудом.
Умр бўйи танҳо ўзингга
Мен ишқимни айлайин инъом.

Март. Навбаҳор келган чоғларда,
Парвоз тилаб ётганда илҳом,
Кел, сен, гулим, бизлар томонга,
Мен ишқимни айлайин инъом.

Ярашиқли ёз кунларингда
Турфа рангга тўлди бу олам.
Сўқмоқ сол! Қол кўнглим тўринда,
Мен сенга ишқ айлайин инъом.

Юксак парвоз, руҳий кўлам, янги қамровлар

Ҳозирги замон қорақалпоқ шеъриятининг мустақиллик йилларида эришган ва эришаётган ютуқлари борасида гап кетганда айнан юқоридаги сўзлар бу халқ шеъриятига сифатдош бўла олади, деб ўйласак, хато қилмаймиз. Ваҳоланки, устоз шоир, донишманд ижодкорлардан бири сифатида хотираларда қолган инсон — Ибройим Юсупов вафотидан кейин, бу шеъриятнинг аҳвол-руҳияти, парвози қандай кечар экан, деган хавотирли фикр-мулоҳазалар ҳам давра айланиб қолган эди. Қувонарлиси шуки, қорақалпоқ шоирлари ижодидан танлаб берилаётган қўлимиздаги ушбу таржималар юқоридаги каби ташвиш-хавотирларга ўрин йўқлигини яққол исботлайди. Қорақалпоқ шеъриятининг ўзагини ташкил қиладиган юксак халқчиллик, ёрқин образлилик, соф ва ўткир дидактик шакллар ҳам, фақат ҳиссиётнинг ўзинигина тасвирлаб қўяқоладиган экспрессивлик ҳам қорақалпоқ шеъриятига ёт эмас. Биз бу гал шеърлари эълон қилинаётган шоирлар ижодида халқчиллик, образлилик, дидактик фикрлар бўртиб турган намуналарга кўпроқ эътибор қаратдик. Сирасини айтганда, бугун шеърлари эълон қилинаётган ижодкорлар — Жиянбой Избосканов, Минайхон Жуманазарова, Холилла Давлатназаров, Жуманиёз Ўтаниёзовлар ўқувчиларимизга аввалдан яхши таниш бўлган шоирлардир. Жиянбой Избосканов—

Кузги боғлар тўкиб япроғин,
Турналарнинг ҳар қайтгани ғам,
Эртага йўқ бу олтин даврон,
Қол, сен! Соғинч этайин инъом!

Кенг далалар... учи-кети йўқ,
Атроф оппоқ қишнинг қоридан.
Кел, хабар ол, кўксим тўла чўғ,
Сўнмайдиган ишқим бор, инон!

КУЗ ФАСЛИ

Куз фасли . . . Сарғайди толларнинг ости,
Бир пас ўтирасан босиб мунгли ғам.
Олисда қолгандай Соғинчнинг фасли,
Ўз гашти бўлади Айрилиқнинг ҳам.

Турналар қаторин тузатдимикан?
Турналар сасига тўлибди олам.
Бизга бўйсунмас куз тез ўтдимикан,
Ўз гашти бўлади Айрилиқнинг ҳам.

Сенсиз — руҳсиз, жўшсиз, севгисиз қолдим,
Ҳанжарлар жойланди қинга кам-кам, кам.
Ўша тол мен эдим, ўйлари толғин,
Ўз гашти бўлади Айрилиқнинг ҳам.

РОМАНС

Қадри йўқ бул чоғларнинг,
Кўкда — атлас кийган ой!
Баланд-баланд тоғларнинг
Боши булутга теккан, ҳой!

Тошди кўнглим кўллари,
Кўкда — атлас кийган Ой!
Кечир мани, телбани,
Сени чиндан севган, ҳой!...

Қорақалпоғистон халқ шоири, қорақалпоқ шеърятининг йирик намояндalarидан бири, ношир. Унинг қорақалпоқ, ўзбек, рус тилларида кўп шеърӣ китоблари нашр этилган. 1999 йил “Сайланган асарлар” тўплами учун Бердақ номидаги Давлат мукофоти совриндори бўлди. Минайхон Жуманазарова—аёл ижодқорлар орасида пешқадамлардан ҳисобланади. Халилла Давлатназаров — “Ҳаёт”, “Сен менга кераксан”, “Сен яхши қизсан”, “Ошиқ бўлмаган ким бор?”, “Хуш қол, ёшлигим”, “Алвидо, муҳаббат!”, “Дўст бўлиш ҳамманинг қўлидан келмас”, “Ошиқ бўлиб яшанг” каби тўпламлари билан қорақалпоқ шеърӣти мухлислари орасида кенг шуҳрат қозонган. Жуманиёз Ўтаниёзов — узоқ йиллар Ички ишлар вазирлигининг матбуот хизмати соҳасида ишлаб келди. Унлаб тўпламлари, ҳикоялари детектив қиссалари эълон қилинган. Бу шоирлар ижодини битта ёруғ нур— Мустақиллик нури бир-бирига боғлаб турибди. Парвозлар ҳамиша мана шундай юксак, кўлам ва қамровлар бепоён бўлаверсин!

Таржимон

* * *

Баҳосин билмабмиз ёшлик чоғларда,
Йилларни йилт этган жайрон этибмиз.
Қолдириб кетди у бизни доғларда,
Умрни отчопар майдон этибмиз.

Болалик чопқиллаб қумлар устинда,
Ёшлик ҳам бир булоқ — тоғлар устинда,
Бир умр оқар деб иқбол устинда,
Неча жилға, неча сойдан ўтибмиз.

Раҳми йўқ вақтни учқур от этиб,
Ўтганлар руҳини шундай ёд этиб,
Кимнингдир кўнглини бутун шод этиб,
Кимнингдир кўнглини вайрон этибмиз.

Балки Искандардай бўлса шохимиз, —
Бир-бирова тегармиди нафимиз?
Тизилган маржондай учқур гапимиз,
Гоҳи кўп даврани ҳайрон этибмиз...

Беъмани базмлар, ичган шаробинг,
Ким билибди кўрган тушдай бўларин.
Туганмасдай кўриб умр жавҳарин,
Узиб-узиб олиб, байрам этибмиз.

Қим бизга, биз кимга чўзмай қўл учин,
Ўтказдик умрни — оз-кам, кўписин,
Ингичка тортилиб энди ўришим,¹
Раббим, неча жумбоқ жойдан ўтибмиз.

Тақдирим, адашдик қайси бекатда?
Баъзан бизни ипсиз боғладинг шартга,
Ҳар ким ўз қадрига йиғлар, албатта,
Афсус, сени чексиз майдон этибмиз.

Бугун — куз фаслининг тумани аро,
Зорлаб йиғлар турна-ғозлар бечора,
Ўтган умр зарби тегиб ошкора,
Кўнгил мулкин вайрон айвон этибмиз!

* * *

Яхши тилак тиланг, ёру биродар,
Мудом тотли армон, умид бор бўлсин.
Севиқлим, меҳрингдан меҳрим нур олар,
Буларга Тангримнинг ўзи ёр бўлсин!

Лабларинг — гул эди, кўзинг — қорамиқ,
Ундан бери кечди қанча оралиқ,

¹ Ў р и ш — ўрлаб юриб чиқиладиган тепалик.

Соғинч эпкинидан кўкрак оқариб,
Атрофи ҳам қават-қават қор бўлсин!

Умринг япроқ ёзиб, боғли-сояли,
У ҳам армон билан баргин ёяди,
Йиллар ўтган билан кўнглим бояги,
Ҳар бир қадамингга оғанг зор бўлсин!

Ҳозир, майли, бутдир умр гузарим,
Ким билсин унинг ҳам қачон тўзарин,
Баланд тутиб Мангуликнинг низомин,
Бизлар ўтган билан, дунё бор бўлсин!

* * *

Ҳинд уммонидами, бироз элларни,
Ўтган йилнинг сўнги ... навбатма-навбат,
Кутмаганда қора ерга тўнкарди
Цунами, торнадо – табиий офат!

Номлари кўп, инсон – ёлғиз, у – банда,
“Хавфу хатарлардан сақлайвер омон, —
Ўзинг!” – деб, кунларнинг қуни келганда,
Қудратли эгамга ёлворинаман!

* * *

Кўзда ёшим кўл бўлиб,
Унутмадим мен уни.
Рўмолчам ҳам ҳўл бўлиб,
Қуритмадим мен уни.

Отиб талай тонг, мана,
Кетибди у мангуга.
Нима учун қалбима
Қулфладим мен уни?!

ИККИ ДУНЁ ОРАСИ

Умид, умид билганим,
Борми ўзга чораси?!
Туғилиш ва бор ўлим —
Икки дунё ораси.

Тонгда нур бўп отарсан,
Тақдир таъмин тотарсан,
Отарсан-да, ботарсан,
Икки дунё ораси.

Гоҳ йиғлатиб, кулдирар,
Кимларга от миндирар,
Билмаганинг билдирар —
Икки дунё ораси.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

15

Бир-да эса қувлатар,
Не полвонни қулатар,
Айрилиқда йиғлатар,
Икки дунё ораси.

Шум тулкидай алдамчи,
Бу бевафо ёлгончи,
Оманатин олгунча,
Икки дунё ораси.

Миннайхон ЖУМАНАЗАРОВА

ВАТАН

Дарёю денгизинг, кўлингни ёздим,
Асқар тоғларингни, чўлингни ёздим,
Учи-охири йўқ ерингни ёздим,
Илҳом булоғимнинг кўзисан, Ватан!

Неча турли қушлар, не жонворларинг,
Яшил тўқайларинг, сўлим боғларинг,
Нурга чўмилтирар алвон тонларинг,
Меҳрибон онамнинг ўзисан, Ватан!

Саҳроларда жоним ҳалак югурдим,
Лойқа сувларингда суздим, чўмилдим,
Бахтим шу — Она юрт, сенда туғилдим.
Киндик қоним томган еримсан, Ватан!

Дарёю денгизинг, кўлингни ёздим,
Асқар тоғларингни, чўлингни ёздим,
Учи-охири йўқ ерингни ёздим,
Илҳом булоғимнинг кўзисан, Ватан!

ЯХШИ-ЁМОН КУНЛАРДА

Бир елка бўлса экан, -
Бошингни қўядиган.
Унутиб бор дунёни
Еб-ичмай тўйсанг экан.....

Бир дўстинг бўлса экан,
Дардингни оладиган.
Яхши-ёмон кунларда
Ёнингда қоладиган.....

Душманинг ҳам мард бўлса,
Ҳайратга солгудайин.

Ё айланса жон-танга,
Ё ўтга солгудайин.

Шулар бари жам бўлса.
Қолмас эдим гафлатда...

КЕТМОҚ УЧУН КЕЛГАНМАН

Қанча сулув гул бўлса-да, сўлар бир кун,
Шон-шавкатли саройлар ҳам тўзар бир кун,
Тарқаб кетар ҳар қандайин бозор бир кун,
Эллар аро ёд этилар сўзим менинг,
Сўзим аро яшагайман ўзим менинг.

Бойлик қувиб ўзгаларга ялинмадим,
Амал сўраб равон йўлда кўринмадим,
Ўз ўтовим, ўз бошпанам — Ватаним бор,
Адолатда, ҳақиқатда кучим менинг,
Шунинг учун ўткир поки-тишим менинг!

Сўз ҳам — давлат, подшодирман менинг ўзим,
Бош олади ўткир қилич — шеърим, сўзим,
Кўзга сурма ҳар бир босган изим менинг,
Шукрим кўпдир яратувчим — бир Оллоҳга,
Кетмоқ учун келгандурман бу саройга!

Қайга борсам халқим ўзинг — қайтар жойим,
Борим ўзинг, йўғим ўзинг — сенсан доим,
Ел бўлиб эс, мен — кўкдаги тўлин ойинг,
Айланайин қорагина кўзим менинг!
Кўзим эмас, жон-жигарим, ўзим менинг!!

Қанча сулув гул бўлса-да сўлар бир кун,
Шон-шавкатли саройлар ҳам тўзар бир кун,
Тарқаб кетар ҳар қандайин бозор бир кун,
Эллар аро ёд этилар сўзим менинг,
Сўзим аро яшагайман ўзим менинг!

ЁЛҒИЗЛИК

Бояги боғларнинг боғбони ўзга,
Ўзга ниҳоллари, ўзга гуллари....
Меваси бош эгиб эгилмас бизга,
Хатто майсаларнинг ўзга нурлари.

Эски нарса бари — янги бўянган,
Эски сурувларда қолмабди излар.
Сайд Аҳмад ҳам йўқ ҳасса таянган,
Муҳаммад Юсуф йўқ юракдан сўзлар.

Янги баҳонада дамланади ош,
Дийдор ганиматдир — тушунарли ҳол.

Қулоқлар эшитар, кўз кўрар такрор,
Дўрмон боғларида янгица жамол!

Аммо мен ёлғизман, боғ ёлғиз, якка,
Нени излаб келдим, нени йўқотдим?!
Соғинчлар ўрнашар яна юракка,
Нега келганимни билолмай қайтгум...

2011 йил Дўрмон

Халилла ДАВЛАТНАЗАР

**БУЛБУЛ — ГУЛНИНГ,
МАРДЛАР — ЭЛНИНГ ДАРДИНДА**

Мустаҳкам тоғ-тош ҳам чақилар, чўкар,
Сал нарсага булут кўз ёшин тўкар,
Иқбол гоҳо сарак, гоҳ пучак экар,
Барча яшар номус-орнинг дардинда.

Ошиқлар суянса ярашар толга,
Беқарор арилар беҳушдир болга,
Қайигинг гарқ бўлса дарё-анҳорга,
Сўнг оқарсан эшкак-солнинг дардинда.

Марднинг ноҳақликда жони қоврилар,
Бисотинда борин эл деб совулар,
Шуҳрат хирмонинда нокас дов урар,
Оқлар уриб фоний даврон дардинда.

Ёш қизлар ҳавасманд — кўзга чалинса,
Исми муҳаббатнинг тилга олинса,
Изинда юз йигит юриб ялинса,
Бўз йигитлар севар ёрнинг дардинда.

Умр гузарида армон — араваши,
Умид соҳилида хаёл — дарғачи,
Бўйнида тўрваси, юрар талашиб,
Ажал ҳар қадамда жоннинг дардинда.

Сув мўл бўлса, дарё тошқинлаб оққай,
Ҳилм-ҳаё кўрк берар олма ёноққа,
Ким дулдул, ким ёби излар минмоққа,
Булбул фарёд қилар гулнинг дардинда.

Бул дунёда не кўп — ташвиш кўп, дард кўп,
Бажарилмас лафз кўп, бузилган шарт кўп,
Дард билан дардда ҳам ер-кўкдай фарқ кўп,
Асл мардлар ёнар — элнинг дардинда!

БОТИР ГУЛОЙИМ

Кўш бурумли қора сочим
Туяйин деб тукканим йўқ.
Етти қават оқ совутни
Кияйин деб кийганим йўқ.

Эрлар туриб, аёл бошим,
Тақинганим қилич-қалқон.
Мардлар чопган ёв ўрдасан,
Қайтмоқчиман қилиб талқон!

Юрак-бағрим куя-куя,
Кўзларимни нам қилди дард.
Чиқмасми эл-халқим дея
Қирқ йигитни бошлаган мард.

Арзи ҳолим ким уқади,
Яккаликдан зор йиғлайман.
Мен чиқмасам ким чиқади,
Ботирларсиз қолса майдон?!

Эл бошига кун туққанда
Оҳ уриб, қўл ёйманг ётга.
Халқ учун бел боғланг энди,
Ботир қизлар, мининг отга!!!

ТҶМАРИС МОНОЛОГИ

Бу юрт — озод массагетлар юртидир,
Авлодлар шод бўлса — элнинг бахтидир.
Томирингда менинг қоним бор, ахир,
Қуллик недир — одам билмасин дейман.

Акс ҳолда мен чидаб юргим келмайди,
Руҳ исёнда, мен жим тургим келмайди.
Мардлар бекор бошин фидо қилмайди,
Юрт душман қўлида қолмасин дейман.

Ўзи туйса, туймай қолса фуқаро,
Ундайларнинг васфи — тилларга яро!
Бир мунгли йиғласа, бошчи бепарво,
Тинч ухласа — ўйнаб-кулмасин дейман!

Қайда лашкарларим, қурол-яроғим,
Урпоғим — умримнинг ёруғ чироғи,
Сарғиш тортса ҳур элнинг бахт вароғи,
Қайта яшилланиб, гулласин дейман!

ТУРКИСТОН ТЎЛҒОВИ

Қора тоғдан оқ булоқ,
 Тошни ювиб оққан ер.
 Ойдин кўллар ярқираб
 Кўзни тортиб ётган ер.
 Кўчиб келган халқимга
 Арвонадай¹ ийган ер.
 Чикдикми деб ёруғга,
 Ўз юртиндай суйган ер.
 «Ёв ёқадан олганда,
 Ит этакдан олган ер...»²
 Ош оғизга борганда,
 Юта олмай қолган ер.
 Бировлар кўчиб Мағрибга,
 Бировлар кўчиб Машриққа,
 Бировлар кўчиб Жанубга,
 Бировлар кўчиб Шимолга,
 Тарам-тарам бўлган ер.
 Жиян³ бобом кўбизин
 Хўнграб-хўнграб чалган ер.
 Тенглик топмай замондан,
 Тенглик топмай одамдан,
 Зор-зор айлаб йиғлаган
 Қорақалпоқ халқининг
 Кўз ёшига қонган ер.
 Кўним топган одамга
 Яна кўнглин очган ер.
 Қалъа бўлиб қирлари,
 Шодлик бўлиб куйлари,
 Мартабаси ошган ер,
 Шажараси дoston ер...

«БОЛҒАЛИ» ОВУЛНИНГ ОЛМА БОҒЛАРИ

(«Бахмал» туркумидан)

Туркистон тоғининг узун тизмаси,
 Бахмал боғларида қушлар нағмаси,
 Қанот қоқар кўкка тегиб бир изи,
 Илҳом олдим бунда сўлу соғидан.

Йўллар баланд-пастдир қарасанг тинмай,
 Қизлар суяб кетган обикашиндай,
 Қора тошга кўнган қуш овозиндай,
 Минг бир жавоб олдим Ойқор тоғидан.

¹ Арвона — она туя.

² Қорақалпоқ халқ кўшиғидан,

³ Жиян жиров — Қорақалпоқ мумтоз шоири.

Минг туби бир текис, бўйлаб эккандай,
«Эгаси зўр боғбон экан»,—дегандай,
Кўрган одам сева-сева егандай,
«Болғали» овулнинг олма боғидан.

Шохи-япроқлари сариқ, қирмизи,
Олма терар Болғалининг ҳур қизи,
Гўзалликда ягонадир нақ орзу,
Қиё боқса агар кўз қароғидан.

Бизни боққа бошланг, Сайфулла боғбон,
Ўзим узиб, ҳидин ҳидлай беармон.
Есанг, ҳидласанг ҳам жонингга дармон,
«Болғали» овулнинг олма боғидан!

Зомин

* * *

Ёлғиз қолиб, шифо топмай дардингга,
Ёстиғи ҳўл бўлса кўзда ёшингга,
Оҳ уриб, ҳасратлар чекма, жонгинам,
Тиласанг, тайинман шул дам қошингда.

Ожизни тан олмас тақдир тошлари,
Булоқ қуриб қолар йўлда чўлласанг.
Кўлингга қўнмайди иқбол қушлари,
Дард денгизи ютар сузиб билмасанг.

Қоронғу деб тундан умидинг узма,
Эшкак эшу интил уфқлар томон.
Туман тарқаб, ерда тонглар отганда
Мен сени қуёшдай топарман шу он.

Музаффар Аҳмад таржималари

Кнут ХАМСУН

Очлик

Роман

БИРИНЧИ ҚИСМ

Бу воқеа Христианияда оч-ночор санқиб юрган кезларимда бўлган эди; ушбу шаҳарча жуда аломат: у ерда бўлган ҳар бир одамнинг қалбида бу шаҳарча ҳақида албатта бирон ўчмас хотира сақланиб қолади.

Мен ўз масканим — чордоқда уйғоқ ётибман; шу маҳал пастда соат олтига жом чала бошлади; тонг ёришган, зинадан пастга ва юқорига зир югураётган одамларнинг оёқ товушлари эшитилади. Хужрам эшиги ёнидаги деворга ёпиштирилган “Тонгги газета”нинг эски сонларида маёқ нозирининг эълони, ундан сал чапроқда бўлкапаз Фабиан Олсеннинг печдан янги узилган иссиқ бўлкаларини мақтовчи йўғон-йўғон ҳарфлар билан ёзилган каттакон рекламаси кўзимга яққол ташланади.

Мен кўзимни очдим ва шу заҳоти, доимий одатимга кўра, бугун нима иш қилиб кўнглимни хушласам экан, деб ўйлай бошладим. Кейинги кунларда анча қийин аҳволга тушиб қолган эдим; менинг арзимас қақир-қуқурларим бирин-кетин “Юлғич амаки”нинг дўконига равона бўлдилар, асабим кўзиб, сал нарсага газабланадиган бўлиб қолдим, ҳаттоки ўрнимдан турсам, кўзим тиниб, бошим айланиб, бир неча кунгача тўшакка михланиб ётиб ҳам қолдим. Баъзи кунлари, омад кулиб боққанида, биронта газетада босилиб чиққан мақолачам учун беш کرونا қалам ҳақи униб қоларди.

Тонг анча ёришиб қолибди, энди хужрам деворига ёпиштирилган газеталарни ётган еримдан бемалол ўқий бошладим; ҳаттоки одамнинг тиржайган тишларини эслатувчи ёзувларга ҳам кўзим ўтди, унда: “Очиқ йўлакнинг ўнг томонида йомфру¹ Андерсендан энг асл

¹ Й о м ф р у – хоним (норвег.).

Рус тилидан
Лодир
МИРМУГАМЕДОВ
таржимаси

Норвег ёзувчиси, Нобель мукофоти совриндори Кнут ГАМСУНнинг “Очлик” романи 1890 йилда, нашрдан чиқади; Бу роман – автобиографик асардир; у Гамсуннинг Христиания (ҳозирги Осло)да очлик ва муҳтожликда бўлган ёшлик йилларининг даҳшатли манзараларини китобхонга очиб кўрсатади. Уша машғум йилларда Гамсун гўш бошидан кечирган, гўш шовид бўлган одамлар гртасидаги соғуи муносабатларни роман сарифаларига тўла-тўғис олиб кўтган. Мазкур жамоа ақли очлик туфайли оғир жисмоний азобларга дучор бўлган роман иарамонига нисбатан тамомила беларво муносабатда бўлади ҳамда эл наваридан четда юлган ва одам грнида дисобланмайдиган ялангоёи фаирлардан разар иилади, зеро, бу жамиятда мар бир кимса фаиат гўзини гўлайди, гўз гўй-хаёллари, ишлари билан банд бўлади.

“Очлик” романи одамларнинг феъл-атвори ва раётний муаммоларини гўз сарифаларида шундай моҳирона ёритганки, бу йигирманчи аср адабиётига хос бўлган юксак хусусиятдир.

“Очлик” Кнут Гамсунга шон-шўҳрат олиб келди, уни Европанинг энг йирик ва истеъдодли ёзувчиси сифатида бутун жаҳонга танитди.

нав кафан сотиб олиш мумкин”, деб ёзилган эди. Бу эълон мени узоқ ўйлантириб қўйди, кейин ўрнимдан туриб кийина бошладим; шу пайт пастда соат саккизга жом чалди.

Деразани очиб ҳовлига қарадим. Кўзимга кир илиш учун тортилган арқон, кейин хароба майдон кўринди, узоқда эса, ўт тушиб ёниб кетган темирчилик устахонасининг қовургалари қорайиб турар ва қандайдир одамлар унинг чала ёнган ёғоч ускуналарини йиғиштириб уймалашиб юришарди. Мен дераза рафига қўлимни тираб узоқ-узоқларга кўз ташладим. Бугун ҳаво очиқ бўлиши муқаррар. Сўлим ва салқин дамлар бошланган, яъни куз кириб келаётган эди, ҳамма нарса энди рангини ўзгартиради, сўлиб қовжирай бошлайди. Мана, кўча-кўй жонланди, бу жонланиш мени ҳам ўз домига торта бошлады; ҳужрам ҳувиллаган, пол тахтаси ҳар қадам қўйганим сари гижирлаб инграгандай бўлади, зеро у чириган жирканч тобутга ўхшайди; ҳужрамда печка ҳам, эшигимда дурустгина қулф ҳам йўқ; кечаси уйқуга ётганимда шояд эрталабгача бироз қуриса, деб ҳамиша пайпоқларимни тагимга босиб ётаман. Бу ҳужрада кўнглимга таскин берадиган битта нарса — мўъжазгина қизил тебранма курси; кечқурунлари унга ўтириб олиб мудрай бошлайман, ҳар хил нарсалар ҳақида ўйлаб тебранаман. Пастдаги эшик очиқ қолганида кучли шамол эса бошласа, хонамнинг поли ҳам, деворлари ҳам қулоқни қоматга келтириб, турли оҳангда ув тортиб инграшади, эшигим ёнидаги деворга ёпиштирилган “Тонгги газета”ларда менинг қўлимдек узун йиртиқлар пайдо бўлади.

Мен дераза олдидан кетиб, бурчакда, каравот ёнида ётган тугунни ечиб нонушта учун бирон егулик қидира бошладим, лекин ҳеч нима топмадим, кейин яна дераза олдига бордим.

“Худо билади, — ўйладим мен, — биронта иш қидириб топармикинман ўзимга!” Қанчадан-қанча рад жавоблари, чала ваъдалар, қатъий тарзда айтилган “йўқ”лар, олдинига умидвор қилиб, сўнг пучга чиққан орзулар, ҳар гал самарасиз тугаган янгидан-янги интилишлар шу қадар кўп бўлдики, энди бирон нимадан умид қилишимга юрагим бетлай олмай қолди. Ниҳоят кассир бўлиб ишламоқчи бўлдим, лекин кечикиб борибман; кечикмаганимда ҳам, барибир, бу ишга кириш учун гаровга эллик крона пул тўлашим керак эди. Шунча пулни қаёқдан олардим? Мен ишга кирмоқчи бўлганимда доим нимадир албатта тўғаноқ бўларди. Кейин ўт ўчирувчилар командасига ишга кирмоқчи бўлдим. Ўт ўчирувчи бўлишни хоҳлаганлар элликтача эди, уларнинг ҳаммаси ўзини забардаст, довюрак қилиб кўрсатиш учун кўкраklarини кериб туришарди. Ишга ёлловчи мансабдор улар орасида айланиб юраркан, мускулларини ушлаб кўриб, турли саволлар берарди, менинг рўпарамга келганида эса, фақат бош чайқаб, кўзойнак таққан одам ўт ўчирувчи бўлолмайди, деб тўнғиллаб қўйди. Кейинги сафар яна, энди кўзойнак тақмай бордим ва кўзларимни чақмоқдек чақнатиб бақрайиб турдим, лекин ишга ёлловчи мансабдор ёнимдан индамай ўтаркан, фақат жилмайиб қўйди — у мени таниган эди. Устига-устак, эгнимдаги кийим-бошим шу қадар эскириб увада даражасига етган эдики, ишга ёлловчилар мени тўзуккина бир одам сифатида ҳам тан олмадилар.

Мен тўхтовсиз тарзда аста-аста тубсиз жарга қулаб бораётган эдим! Охир-оқибат, мен бутун бор-будимдан Мосуво бўлдим, соч тарашга тароғим, ҳаттоки ғамга ботган чоғларимда ўқиб кўнглимни ёзадиган китобим ҳам қолмади. Ёзда мен ҳар куни бошим оққан томонга — қабристонга ё қасрли тамошабоққа бориб, ўша ерда газеталарга қатор-

лаштириб мақолалар ёзардим; мақолаларим ҳар тўғрида — безовта фантазиям меваси бўлмиш не-не гаройиб ихтиролар, фавқулудда ҳодисалар, табиат инжиқликлари тўғрисида бўларди! Юрак ютиб, энг мавҳум мавзуларга қўл урардим, лекин неча-неча соатлаб кўп қийналиб яратган бу мақолаларимни ҳеч бир газета қабул қилмасди. Бир мақолани ёзиб тугатишим билан иккинчисини ижод қилишга киришардим, лекин муҳаррирнинг рад этувчи жавобидан унча хафа бўлмасдим. Зеро, ахир бир кун менга ҳам албатта омад кулиб боқади, деб ўзимга ўзим тасалли беришга уринардим. Дарҳақиқат, баъзи-баъзида бахтим кулиб, биронта жўяли нарса ёзганимда, ярим кун бош қотириб яратган бу ижодим учун беш крона қалам ҳақи берардилар.

Мен яна дераза олдидан нари кетдим, ювиниш жўмраги олдига бордим-да, шимимнинг сидирилиб ялтироқ бўлиб қолган тиззаларини худди янгидек қоп-қора бўлсин деб, сув билан ҳўлладим. Шундан кейин, кундалик одатим бўйича, чўнтагимга қоғоз ва қалам солиб эшикдан чиқдим. Зинадан аста-секин оёқ учида юриб тушдим — уй соҳибаси диққатини тортмаслик учун; ижара ҳақини тўлашим муддати бир неча кун бурун тугаган, лекин тўлашга сариқ чақам ҳам йўқ эди.

Соат тўққизга жом чалди. Кўча-кўйни энди фойтон араваларнинг гулдур-гулдури, одамларнинг ғовур-ғувур овозлари қамраб олганди — бамисоли бу сершовқин ғала-ғовур, одамларнинг оёқ товушлари, извошчилар қамчиларининг шарақлаши жўрлигида ижро этилаётган юз кишилик эрталабки хор ашуласига ўхшарди. Ушбу жўшқин ҳаракатлар менга далда бўлди, ўзимни дадил тута бошладим. Эрталабки тоза ҳавода шунчаки сайр қилиш нияти деярли йўқ эди менда. Нима, зормиди менинг ўпкам тоза ҳаводан нафас олишга? Мен ўзимни шундай забардаст паҳлавондек ҳис қилардимки, хоҳласам, юриб кетаётган аравани елкам билан тираб тўхтатиб қолишим ҳам мумкин эди. Бутун вужудимни ажойиб, мўъжизавий ҳиссиёт, қандайдир порлоқ мамнунлик қамраб олган эди. Мен ёнимдан ўтиб кетган одамларга қарар, уйларнинг эшигига қоқилган лавҳаларни ўқир, фойтон ва извошларда бора туриб менга назар ташлаганларнинг орқасидан қараб қолар, хуллас, ҳар қандай икир-чикир ҳодисаларга ҳам эътибор берар, йўлимда учраб, сўнг бир лаҳзада ғойиб бўлган ҳар бир майда-чуйда воқеаларни ҳам эътиборсиз қолдирмасдим.

Қандай ажойиб-а бугунги кун! Қанийди, шунга қўшилиб, тамадди қилгани яна бирон бурда нон топилса! Менинг дилим бу шодиёна субҳидамдан баҳраманд эди, бутун қалбимни эса саодат туйғуси қамраб олган эди, шунда бирдан ўзимдан ўзим қўшиқ куйлай бошладим. Гўшт дўкони олдида сават кўтарган бир аёл харид қилиш учун колбаса танларди; унинг ёнидан ўтиб кетаётганимда, у менга қайрилиб қаради. Унинг оғзида фақат биттагина тиши бор эди. Кейинги пайтларда сал нарсага асабим бузилиб, қоним қайнайди диган бўлиб қолганди, шу сабаб бўлса керак, бу аёлнинг юзи менга жирканч бўлиб кўринди; унинг сарғайиб кетган узун тиши оғиздан туртиб чиқиб турган жимжилоқни эслатарди, бу аёл бош кўтариб менга қараганида хаёли ҳануз колбасада эканини кўзи айтиб турарди. Мен уни кўрдиму бирдан иштаҳам бўғилиб кўнглим айний бошлади. Бозор майдонига борганимда, у ердаги жўмракдан сув ичдим; кейин бошимни кўтариб Халоскор жомесининг кўнғироқхонасига қарадим — соат ўн бўлган эди.

Мен ҳеч нима тўғрисида ўйламай яна анча вақтгача шаҳарни айланиб юрдим, кейин бир муюлишда ҳеч бир сабабсиз анча вақт тўхтаб

турдим-да ён кўчага бурилдим — гарчи у ёқда ҳеч қандай ишим бўлмаса ҳам. Мен одамлар оқими бўйлаб сузиб борардим, тонгги шодлик дарёсида чўмилардим, хушчақчақ одамлар орасида беғам, беташвиш айланиб юрардим; ҳаво бегубор ва тиниқ, ҳеч кимса дилимни оғритмайди.

Мана, ўн дақиқадан бери мендан олдинда бир чўлоқ чол кетиб боряпти. Қўлига тугун кўтариб олган бу қария жон-жаҳд билан астойдил тиришиб, қадамини илдамлатмоқчи бўларди. Мен унинг оғир ҳансираб нафас олишини эшитиб борарканман, тугунини кўтариб олсам бўларди, деб ўйладим; лекин унга етиб олишга ҳеч уринмадим. Гренсен кўчасига яқинлашганимда Ҳанс Паулини учратдим, у мен билан бош эгиб саломлашди-ю, тез шипиллаб ўтиб кетди. Нега бунча шошмаса? Ахир мен ундан бир крона ҳам қарз сўрамоқчи эмасдим-ку, қайтага, ундан бир неча ҳафта бурун сўраб олганим адёлни ҳам имконини бўлган заҳоти ўзига қайтариб бермоқчи эдим. Салгина ўзимга келиб олай, ўшанда ҳеч ким, Ҳансинг адёлини бермади-я, деб таъна қилолмайди менга. Эҳтимол, шу бугуноқ мен жиноятлар оқибати ёки ирода эркинлиги, ё бўлмаса, бошқа биронта муҳим мавзуда мақола ёзиб, кам деганда, ўн крона қалам ҳақи оларман... Шу пайт бирдан менда ҳозироқ ишга киришиш эҳтиёжи вужудга келганини ҳис қила бошладим — фикрлар, мулоҳазалар миямда тўлиб-тошиб бораётган эди; мен тамошабоққа кириб, ёзиш учун бирон қулай жой топишга ва мақолани ёзиб тугатмагунимча дам олиш ҳақида ўйла-масликка аҳд қилдим.

Лекин ногирон қария мендан сал олдинроқда ҳамон бесўнақай кучана-кучана ҳансираб кетиб борарди. Ниҳоят бу чолнинг муттасил мендан олдинда юриши жиғимга тега бошлади. Бу бемаънигарчилик ҳали-бери тугамайдигандек бўлиб туюлди менга; балки у ҳам худди мен кўзлаган ерга бораётгандир, агар шундай бўлса, чол бутун йўл давомида кўзимдан ҳеч ҳам ўчирмайди қорасини. Чапақай жаҳлим чиқиб кетди, назаримда бу чол ҳар бир чорраҳага етганида қадамини секинлатиб, менинг қай томонга бурилиб кетишимни кутаётгандай, кейин тугунини қўлтиқлаб олиб, мендан олдинлаб кетиш учун тезроқ юришга интилаётгандай бўлиб туюларди. Мен бу бадбахт ногирон чол ортидан кетиб борарканман, тобора баттар ғазабланардим ундан; назаримда, бу чол менинг бугунги шодиёна кайфиятимни оз-оздан буза бошлаган, айни пайтда, ўзининг бесўнақай оқсоқланиб юриши билан бу мусаффо, гўзал субҳидам пайтини зулматга айлантираётган эди. У бутун йўлкани банд қилиб, жон-жаҳд билан тиришганча қасқадир ошиқиб кетаётган баҳайбат мажруҳ бир ҳашаротга ўхшарди. Биз тепаликка кўтарилганимизда мен бу бемаъниликка ортиқ чидай олмай, бир магазин витринаси олдида тўхтаб, чолнинг нарироққа кетишини кута бошладим. Бир неча дақиқадан кейин яна йўлга тушганимда, қарасам, бу қария яна мендан олдинда кетиб борарди — у ҳам тўхтаб дам олган экан. Энди мен ортиқ ўйлаб ўтирмай, катта-катта қадам босиб унга етиб олдим ва “тап” этиб елкасига кафтимни қўйдим. Қария қоққан қоziқдай таққа тўхтаб қолди. Биз бир-биримизга тикилиб қарадик.

— Бирон чақа хайр қилинг — сут олиб ичгани! — деди у ниҳоят бошини бир ёнга экканча.

Ана холос, шу етмай турувди энди! Мен чўнтақларимни ковлаш-тирдим, сўнг дедим:

— Ҳа-а, сут ичгани, денг... Ҳм!... Лекин ҳозирги пайтда пул хазон эмас, кўчада ётмайди, билмадим, сиз чиндан ҳам жуда муҳтожми-

кинсиз ўша сутга.

— Мен кеча Драммендан йўлга чиққан эдим, ўшандан бери туз ҳам татимадим, — деди чол. — Менда бир эре¹ ҳам пул йўқ, бунинг устига, бирон иш ҳам тополмаяпман.

— Косибмисиз?

— Ҳа, мўйнадўзман

— Нима?

— Мўйнадўз. Яна этик ҳам тикаман.

— Ана бу бошқа гап, — дедим мен. — Сиз бир зум шу ерда кутиб тулинг, мен ғириллаб бориб сизга бир неча эре олиб келиб бераман.

Мен оёғимни кўлимга олганча Пилестредет кўчасига ғизиллаб кетдим; у ердаги уйлардан бирининг иккинчи қаватида судхўр турарди, лекин мен ҳали ҳеч ҳам уникага бормагандим. Мен дарвозахонага кириб шоша-пиша нимчамни ечдим-да уни ўраб кўлтигимга қистирдим; кейин зинадан иккинчи қаватга кўтарилиб у ердаги эшикни тақиллатдим. Кириб нимчамни пештахта устига ташладим.

— Бир ярим کرونا, — деди судхўр.

— Яхши, миннатдорман, — дедим мен. — Лекин ҳеч ҳам айрилмасдим бу нимчамдан, агар тор келиб қолмаганида.

Мен пул билан чиптани олиб орқамга қайтдим. Сирасини олганда, нимчамни гаровга қўйишим оқилона иш бўлди; ахир тўйиб нонушта қилишимга ҳам пулим қолади-ку, ундан кейин, бугун кечгача жиноятлар оқибати ҳақидаги мақоламни ҳам ёзиб битираман. Шу лаҳзадан бошлаб ҳаёт менга унчали ғамгин ва зимистон эмасдек туюла бошлади. Мен чолнинг ҳамроҳлигидан тезроқ қутулиш учун, дарҳол олдига етиб бордим.

— Марҳамат, олинг, — дедим унга, — беҳад мамнунман биринчи галда менга мурожаат қилганингиз учун.

У пулни олди, сўнг мени синчковлик билан кўздан кечира бошлади. Нега менга бунчалик бақрайиб қарамаса? Назаримда, у айниқса менинг тиззаларимга кўпроқ тикилиб қараётгандай бўлди ва унинг бу уятсизларча тикилишидан жаҳлим чиқиб кетди. Наҳотки бу саёқ чол эғнимдаги кийимимга қараб мени нотавон қашшоқ деб ўйлаётган бўлса — нақ ўн کرونا қалам ҳақи олишим мумкин бўлган мақоламни ёзишга киришаётган чоғимда-я? Умуман олганда, менинг келажагим хатарли эмас, сочилган насибам ўзимга етади. Шундай чароғон кунда бир нотаниш одамга озгина пул берибман — нима бўлибди шунга? Унинг бақрайиб қараши менга ёқмаётган эди. Шунинг учун, жўнаб кетишим олдидан унга танбеҳ бермоқчи бўлдим:

— Муҳтарам зот, сизга бир کرونا пул берган одамнинг тиззаларига нега бундай кўзингизни чақчайтириб қараяпсиз? — ташланг бу ярамас одатни!

Чол деворга суяниб, оғзини ланг очганча бошини орқага ташлади. Бу нотавон одамнинг миясида қандайдир фикр ғимирлай бошлаганди; турган гапки, бу одам мени мазах қилмоқчи, деб ўйлади чол ва пулни қайтариб бергани кўлини узатди.

Мен жаҳл билан ер тепиниб, пулни олаверинг, деб талаб қила бошладим. Наҳотки, у мени шунчаки, бекордан-бекор елиб-югурган, деб ўйлаётган бўлса? Очигини айтганда, мен ундан бир کرونا қарз эдим — шу эсимга тушди; билиб қўйсин — мен андишали, диёнатли одамман. Хуллас, бу пул уника... — Йўғе, миннатдор бўлманг,

¹ Э р е — бир кронанинг юздан бири.

мен ғоят хурсандман. Яхши қолинг!

Ва мен кетдим. Ахири бу хира оқсоқ чолдан қочиб қутулдим, энди ҳеч ким менга халал бермайди. Мен яна Пилестредет томон кетарканман, озиқ-овқат дўкони олдида тўхтадим. Унинг витринаси турли хил егулик таомларга лиқ тўла эди; ичкари кириб егани бирон нима харид қилмоқчи бўлдим.

Мен ярим крона пулни пештахтага ташлаб:

– Бир бўлак пишлоқ билан француз бўлкаси, – дедим.

– Пулингизнинг ҳаммасига пишлоқ билан нонми? – масхараомуз сўради сотувчи аёл менга қайрилиб ҳам қарамай.

– Ҳа, эллик эренинг ҳаммасига, — дедим мен пинагимни бузмай.

Кейин харид қилганим пишлоқ билан бўлка нонни олиб, кекса бақалоқ сотувчи аёлга таъзим қилиб миннатдорлик билдирдим-да, томошабоғ жойлашган тепалик сари тез-тез юриб кетдим. У ерда мен бир скамейкага ўтириб, худди очкўз одамдек, апир-шапир овқатлана бошладим. Шу заҳоти кўнглим таскин топгандай бўлди; анчадан бери ҳеч бунақа тўйиб овқат емаган эдим, секин-секин ўзимга кела бошладим, киши тўйиб-тўйиб йиғлаганида ўзини қандай енгил ҳис қилса, мен ҳам аста-аста тинчланиб, руҳим енгиллаша бошлаганини ҳис қилдим. Салдан сўнг қалбимни руҳий тетиклик тамоман қамраб олди; жиноятлар оқибати ҳақидаги оддий ва жайдари мавзуда мақола ёзиш энди мен учун арзимас иш ҳисобланар, очиғини айтганда, тарих саҳифаларини варақлаб кўрган ҳар қандай одам ҳам буни олдиндан кўз олдига келтириши мумкин эди; мен эсам ўзимни жуда йирик ва мураккаб ишларни кашф этишга қодир эканлигимни сеза бошладим, мен энг ғайритабiiй қийинчиликларни забт этмоқчи бўлардим, қарангки, шу аснода фалсафий тушунча ҳақида уч қисмли асар ёзишга қарор қилдим. Турган гапки, Кантнинг одам ақлини чалғитувчи айрим сафсаталарини тилка-пора қилмай қўймайман, албатта... Мен чўнтагимдан қалам билан қоғозларни олиб ишга киришмоқчи бўлдим, лекин қаламим йўқ эди – уни судхўрнинг дўконида унутиб қолдирибман – у нимчамнинг чўнтагида эди-да.

Э худо, ахир қачон менинг ҳам омадим юришаркин! Мен бўралаб сўқиндим, ўрнимдан туриб кетиб, йўлкада у ёқдан-бу ёққа зир қатнай бошладим. Атроф сукутга чўмган, анча нарида қирол шийпони олдида қандайдир энагалар гўдак болаларни аравачаларда сайр қилдириб юришар, бошқа ҳеч ерда ҳеч зоғ кўринмасди. Таъбим хира бўлганидан худди телба одамдай ўриндиқ атрофида чарх уриб айланардим. Ҳар тарафдан турли хил фалокатлар устимга ёпирилиб келаётгандек эди! Энди мен уч қисмдан иборат фалсафий асаримни ёза олмайман, сабабки чўнтагимда сариқ чақали тўмтоқ қаламим йўқ! Пилестредетга қайтиб бориб қаламимни сўраб олсам қандоқ бўларкин? Ана унда, сайрга чиққан одамлар томошабоғни тўлдиргунларича анча-мунча сатр ёзишга улгураман. Фалсафий билим ҳақида ёзган шу асаримдан кўп нарса кутиш мумкин — ким билсин, балки бутун башариятнинг бахти шу асаримдадир. Бинобарин, бу асарим кўпчилик ёшлар учун фойдали бўлади, деб умид қиламан. Агар чуқурроқ ўйлаб қараладиган бўлса, Кантга ҳужум қилишим ҳам унча шарт эмас: замон ва макон ҳақида гап борганида Кантни салгина четлаб ўтилса, ҳаммаси осонгина амалга ошади-қўяди; барибир, анави қари руҳоний Ренанни ҳеч ҳам аяб ўтирмайман... Лекин нима бўлганда

ҳам, бир неча саҳифа ёзишим албатта шарт: уй учун ижара ҳақини тўламаганман, эрталаблари зинадан тушаётганимда хонадон соҳибаси менга доим ўқрайиб қарайди; унинг шу қарашини кун бўйи кўнглимни гаш қилади... ҳатто ҳар қандай қора хаёллар домидан қутулиб, шоду хуррам бўлиб дилим яйраганда ҳам. Барҳам бериш керак эди бу ҳолга. Мен томошабоғдан чиқиб, қаламимни сўраб олгани судхўрникига тез юриб кетдим.

Тепаликдан тушаётганимда, йўлда кетаётган иккита хонимдан ўзиб кетдим. Уларнинг ёнидан ўтаётганимда биттасига камзулимнинг энги тегиб кетди, мен у хонимга ўгирилиб қарадим — унинг тўлишган юзи хиёлгина бўзарган эди. У менга ялт этиб қаради-ю, бирданига, билмадим, нима сабабдан — балки бирон ўткинчи бегона одамнинг унга ташлаган луқмасидандир ё хаёлидаги дил розидандир — бирданига чўғдай қизариб, ҳусни янада латофатлироқ бўлди. Эҳтимол, унинг қўлига тегиб кетганим сабаб бўлгандир бунга? Унинг дўмпайган сийналари кўпчиб-кўпчиб турарди, қўли эса зонт дастасини маҳкам чангаллаб олган эди. Йе, нима бўлди ўзи бу қизга?

Мен тўхтаб уни ўзимдан олдинга ўтказиб юбордим, энди ҳеч олдинлаб кетолмасдим, бу ҳолатим жуда ғалати туюлаётган эди ўзимга. Қаламимни унутиб қолдирганим учун, ўзимдан ўзим аччиғланардим, бунинг устига, узоқ вақт очликдан сирилиб юриб, бугун бирдан тўйиб овқатланганим ҳам қонимни қайнатиб юборган эди. Миямдаги фикрлар жуда аломат бир тарзда ривожлана бошлади, мен ҳозир бу хонимни чўчитишим, орқасидан қувиб бориб, уни бирон гап билан кўнглини хира қилишим керак, деган ғайримаъни фикр бутун вужудимни қамраб олаётгандек бўлди. Мана, мен яна у қизнинг орқасидан етиб бориб, ёнидан ўтиб кетаман, кейин бирданига тўхтаб, унинг юзига қараш учун орқамга ўгириламан — шунда биз бир-биримизга рўпара туриб қоламиз. Мен қилт этмай, унинг кўзига тикиламан ва айни пайтда унинг исмини ўйлаб топмоқчи бўламан, гарчи ҳеч қачон эшитмаган бўлсам ҳам... Бу ҳам ёқимли, ҳам қалбни васвасага солувчи исм: Илаяли. Қиз менга яқин келиб юзма-юз турди, мен бўлсам, бошимни адл кўтариб унга қатъий бир тарзда дейман:

— Сиз китобингизни йўқотиб қўясиз, фрекен¹.

Шу гапни айтарканман, юрагимнинг гурс-гурс ураётганини эшитаман.

— Қанақа китобни? — деб сўрайди у ҳамроҳидан ва йўлида давом этади.

Лекин мен ҳали ҳам бадқаҳр ўжарлигим оғушидан қутулмаган эдим, шунинг учун қизнинг орқасидан эргашиб кетавердим. Тўғри, ўша пайт жиннилик қилаётганимни аниқ ҳис этиб турардим, аммо бу қилиғимни энгишга, даф этишга қурбим етмасди; юрагимни қамраб олган ҳаяжон туйғуси ҳамон мени олға даъват этар, куракда турмайдиган бемаъни қилиқлар қилишга ундар, мен бўлсам ўзимни бошқара олмай қолган эдим. Ахир гирт аҳмоқона қилиқлар қилипман-ку, деб қайта-қайта ўзимни ўзим жинловламоқчи бўлсам ҳам, ҳеч фойдаси бўлмади — ойимқиз орқасидан кетиб борарканман, башарамни буриштириб тутуруқсиз қилиқлар қилардим, кейин унинг ёнидан олдинга ўтиб кета туриб баралла хириллаб йўталдим. Энди мен ойимқиздан бир неча

¹ Фрекен — ойимқиз (норвег.)

қадам олдинда секин юриб борарканман, унинг нигоҳини энсам билан ҳис қилдим ва унга хунук муомала қилаётганимдан уялиб, беихтиёр бошимни ҳам қилдим. Шунда мени қандайдир бир аломат ҳиссиёт аста-секин ўз оғушига ола бошлади ва мен ўзимни бу ердан жуда олисда эканимни, вужудимда бу тош терилган йўлда бошини эгиб кетаётган мен эмас, бошқа биров, деган мавҳум ҳиссиёт пайдо бўлди.

Бир неча дақиқадан кейин ойимқиз Пашанинг китоб дўкони яқинига келди; бу пайт мен биринчи витрина олдида турардим ва қиз томон юриб бориб аввалги гапимни такрорладим:

— Сиз китобингизни йўқотиб қўясиз, фрекен.

— Вой, қанақа китобни? — деб сўрайди у чўчиб кетиб, — У қайси китобни гапиряпти ўзи?

Шундай деб у таққа тўхтаб қолади. Мен унинг довдираб ҳижолат бўлаётганини кўриб севиноиб кетаман, кўзлари жовдираб саросима бўлаётганидан ҳузур қиламан. Менинг кўпол сурбетлик қилаётганимни у билармиди! Унда ҳеч қандай китоб, бирон бир варақ қоғоз ҳам йўқ, лекин шундай бўлса ҳам, чўнтақларини кавлаб китоб қидиради, қўлларини кўздан кечиради, бошини ҳар томонга буради, орқасига ўгирилиб қарайди, менинг қандай китоб ҳақида гапирганимни тушунишга уриниб, миясининг нозик бурмаларини тириштиради. У дам қизаради, дам бўзаради, юзида ҳосил бўлган турфа ибора ва ифодалар кетма-кет ўзгариб туради, мен унинг ҳансираб нафас олаётганини эшитаман; ҳаттоки кўйлагига тугмалар ҳам менга чўчиган кўзлардек қараётган бўлиб туюладилар.

— Гапига эътибор берма, — дейди қизнинг ҳамроҳи ва унинг қўлидан ушлаб торта бошлайди. — Кўрмаяпсанми, ахир у маст-ку! Маст у одам!

Ўша пайтда мен қандайдир ғалати ва мавҳум кучлар таъсирида ўз шахсиётимдан ниҳоятда узоқлашиб кетган бўлсам ҳам, теварак-атрофимдаги манзаралар ва содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларнинг биронтаси ҳам эътиборимдан четда қолмади. Ана бир каттакон малла ит кўчани кесиб ўтиб, хиёбонга, у ердан Тиволи томонга югуриб кетди; унинг бўйнида ингичка мелхиор бўйинбоғ бор эди. Сал нарироқда, шу кўчадаги бир уйнинг иккинчи қаватида уй ходимаси бошини деразадан чиқарди ва енглари шимариб, дераза ойнасининг ташқари томонини арта бошлади. Кўзим ҳамма нарсани кўрар, қулоғим ҳамма нарсани эшитар, ақлим расо, хотирам тетик эди, барча таассуротлар мени худди ёритқичнинг порлоқ шуъласи каби аниқ ва равшан ифодалаётган эдилар. Рўпарамда турган бу икки хонимнинг шляпаларига кўк патлар қадалган, бўйинларида шотланд шойи шарфи бор. Назаримда, улар опа-сингил эдилар.

Улар нари кетишиб, Сислернинг мусиқа дўкони олдида тўхташди-да ўзаро гаплаша бошлашди. Мен ҳам тўхтадим. Кейин иккала қиз келган йўлларида орқага қайтиб, менинг ёнимдан ўтгач, Университет кўчасига бурилишди ва Авлиё Улаф майдони томон йўл олишди. Мен тинмай, уларнинг орқасидан изма-из юришга ҳаракат қилдим. Бир марта улар орқаларига ўгирилиб, менга ҳайиқиб, айни пайт-да таажжуб билан қарашди, лекин хўмрайишмади, чехраларида аччиғланиш аломати кўринмади. Улар менинг хурмача қилиқларимга шу қадар бардош бериб чидадиларки, уялиб кетиб кўзимни ерга қададим. Энди уларнинг ғашига тегишни бас қилдим ва орқаларидан миннатдор бўлиб қараб қоларканман, уларнинг бирон ёққа

бурилиб кўринмай қолишларини кута бошладим.

Қизлар икки рақамли тўрт қаватли катта уй олдига боришганда, яна бир марта менга ўгирилиб қарашди, сўнг ичкари киришди. Мен фаввора ёнидаги газ фонари устунига суяниб, зинадан чиқаётган икки қизнинг оёқ товушларига қулоқ соламан. Бу товушлар иккинчи қаватда ўчади. Мен фонардан нари кетиб, юқоридаги деразага кўз тикаман. Шу пайт бир мўъжиза содир бўлади: юқорида дераза пардаси елпинади, кейин дераза очилиб, кимдир бошини чиқариб қарайди ва унинг чиройли кўзлари менга тикилади. “Ила-яли!” – деб пичирлайман мен ва қизара бошлаганимни ҳис этаман. Нега у ҳеч кимни ёрдамга чақирмади? Нега бошимга гултувагини улоқтирмади ёки мени ҳайдаб юборгани одамларни туширмади? Биз қимир этмай турганча бир-биримизнинг кўзимизга тикиламиз; бу ҳолат бир дақиқача давом этади; деразадан мен турган йўлгага физр ва ўйлар келиб тушади, лекин биз бир оғиз ҳам сўз айтмаймиз. Қиз орқасига ўгирилади, бу ҳол сезилар-сезилмас қалтироқ уйғотиб, қалбимга туртки беради; мен унинг энсасини, сўнг елкасини кўраман, у хона ичида кўринмай қолади. У аста-аста узоқлашиб кўздан гойиб бўларкан, елкаларининг ҳаракати гўё видолашув аломати бўлиб туюлади менга; бу ажойиб учрашувни мен бутун вужудим билан ҳис этдим; шунда қалбимни энг мунаввар қувонч қамраб олди. Мен яна бироз ўйланиб турдим-да, сўнг бурилиб, шу кўчадан юриб кетдим.

Орқамга ўгирилиб қарашга юрагим бетламасди, у қиз дераза олдига яна келдими, йўқми, билмасдим; мен шу ҳақда ўйларканман, ўзимни қўярга жой тополмай, яна кўпроқ безовталана бошладим. Ким билсин, эҳтимол айни шу тобда у менинг ҳар бир қўйган қадамимни, қилган ҳаракатларимни кузатаётгандир, илло орқамдан кузатишаётганини билиш... бунга асло чидай олмасдим. Мен қаддимни имкон қадар адлроқ тутишга ҳаракат қилиб, йўлимда тўхтамай кетиб борарканман, айнан шу чиройлироқ юрмоқчи бўлганим учунми, оёқларим қалтираб, бесўнақай одимлай бошладим. Ўзимни хотиржам ва бепарво одамдай кўрсатмоқчи бўлиб, қўлларимни келишмаган ҳаракатлар билан силкитар, бўлар-бўлмасга ҳадеб тупурар ва бурнимни кўтарганча гердайиб борардим; лекин барибир ниятларим пучга чиқарди. Мен тинимсиз равишда орқамдан кузатиб туришганини ҳис қилар ва бутун вужудим совуқ қотиб увишгандай бўларди. Ниҳоят, муюлишда ён кўчага бурилиб, кузатувчи кўзлардан қутулдим ва қаламимни олгани Пилестредетга йўл олдим.

Қаламимни қайтариб олиш осон бўлди. Судхўр нимчамни олиб келиб, унинг чўнтақларини ковлашни ўзимдан илтимос қилди; мен қаламдан ташқари яна бир неча гаровга қўйилган бошқа нарсаларнинг квитанцияларини ҳам топдим нимча чўнтагидан, уларни чўнтагимга соларканман, муҳтарам хўжайинга бу кўрсатган такаллуфи учун миннатдорлик изҳор этдим. Бу одам менга тобора кўпроқ ёқа бошлаган эди, шу боис, унда ўзим ҳақимда яхши хотира қолдирмоқчи бўлдим. Эшик томон бир неча қадам юриб бориб, гўё бирон нимами унутиб қолдиргандай, яна орқамга, пештахта олдига қайтиб келдим; нима сабабдан бундай қилаётганимни хона соҳибига батафсил тушунтиришга мажбурман, деб ҳисоблардим ўзимни ва унинг эътиборини ўзимга тортиш учун минғирлаб хиргойи қила бошладим. Кейин қўлимдаги қаламни баланд кўтардим-да:

– Бу арзимаган қаламни деб, шунча узоқ йўл босиб келиш ҳаёлимга ҳам келмаган бўларди, – дедим мен, – лекин бундай қилишимга сабаб бор, жуда муҳим сабаб. Бу кемтик қаламча, гарчи гарибона ҳолатда бўлса ҳам, айнан шунинг шарофати билан ўзимни ўнглаб олдим, яъни ҳаётда ўз ўрнимни топдим.

Дўкон соҳиби бу гапимни эшитиб, пештахтага яқин келди.

– Шунақа денг! – деди у ва менга синчков кўзларини қадади.

– Шу қалам билан, – деб бепарво оҳангда гапимни давом эттирдим, – мен фалсафа илми ҳақидаги уч жилдли асаримни ёзганман. Наҳотки эшитмаган бўлсангиз бу ҳақда?

Шунда судхўр исмим ва асарим сарлавҳасини эшитгандай қилиб кўрсатди ўзини.

– Ҳа, – дедим мен, – ўша менинг асарим! Шунинг учун ҳам бу кемтик қаламни қайтариб олгани қайтиб келганимдан ажабланманг: мен учун ниҳоятда қадрли бу қалам, мен уни худди кичкина дўстимдай биланман. Бу кўрсатган илтифотингиз учун сиздан беҳад миннатдорман, бу яхшилигингизни унутмайман; ҳа, ҳа, азбаройи худо, ҳеч қачон унутмайман, мен ўзи шунақа одамман, сиз эса ҳурматга лойиқ одамсиз. Хайр!

Мен худди одамлар тақдирини ҳал қила оладиган улуг зотдек керилиб эшик томон юра бошладим. Судхўр орқамдан икки марта эҳтиром билан эгилиб таъзим қилди, мен ўгирилиб дедим: “Яхши қолинг!”

Зинадан тушаётганимда жомадон кўтарган бир аёл менга рўпара келди. Ўзимни басавлат кишидай тутганимни кўрган бу аёл қимти-ниб ўзини четга олди, мен бўлсам, унга бирон нима бермоқчи бўлиб, чўнтақларимни кавладим; лекин ҳеч нима тополмагач, бошимни қуйи эгиб, ёнидан ўтиб пастга туша бошладим. Сал вақтдан кейин аёл судхўр эшигини тақиллатганини эшитдим; эшикка пўлат панжара қоқилган бўлиб, одам қўли тегса, жирингларди.

Кўёш жануб томондан шуъла сочиб турарди, вақт тушга яқинлашиб қолган. Кўчаларда одамлар кўпайган, сайл пайти бошланаётган эди, юзларида табассум билан бир-бирларига таъзим қилиб ўтиб бораётган тўп-тўп одамлар оқими Карл-Юхан кўчасида худди денгиз тўлқинидай мавжланарди. Мен университет яқинида туриб олиб, сайл аҳлини томоша қилаётган беш-олтита танишларим ёнидан ўзимни қимтиб гужанак бўлиб пилдираб ўтиб кетдим. Кейин қаср боғига етиб бориб теран мулоҳазага берилдим.

Иўлимда учраган бу одамларнинг барчаси шоду хуррам кайфиятда ҳар тарафга бурилиб қарашар, ниятлари нақадар равшан, кечираётган ҳаётлари эса, худди паркет ётқизилган базмхонада рақс тушаётгандай ҳузурбахш эди! Мен бу одамларнинг бирон-таси кўзида қайғу-ҳасрат нишонасини кўрмадим, уларнинг елкалари ҳеч қандай оғир мусибат юкидан букилмаган, уларнинг ҳаловатли, осуда қалбларини гўё ҳеч қандай нохуш ташвиш, мавҳум дард-алам қийнамагандек эди. Лекин мен — эндигина ҳаёт даргоҳига кириб келган ва ҳалитдан бахт нималигини унутган йигит эсам шу одамлар орасида ўз ёғимга ўзим қовурилиб сандироклаб юрардим! Бу фикр миямни тамомила қамраб олди ва мен энг қабиҳ адолатсизлик қурбони бўлганимни ҳис қила бошладим. Нима учун мен шу кейинги ойлarda инсон зоти дош бера олмайдиган оғир аҳволга тушиб қолдим? Гард юкмаган покиза қалбимни гўё алмаштириб қўйишгандай, ҳар қадамда кўзлаган ниятларим пучга чиқарди. Бирон ўриндиққа бориб ўтиргудек бўлсам ё бирон бир ишни режалаштириб, унга киришмоқчи бўлсам, шу

заҳоти аллақандай чиркин, арзимас тутуруқсиз нарсалар менга тўғаноқ бўларди, улар менинг руҳиятимни қамраб олиб, куч-қувватимни бўлар-бўлмас нарсаларга сарф-лашга ундардилар. Йўлимни кесиб югуриб ўтган ит, қандайдир бир жанобнинг камзулига қадалган сариқ гул хаёлимни олиб қочар ва анча вақтгача уни миямдан соқит қила олмас эдим. Нима бўлди ўзи менга? “Палончини худо урди”, деган ибора бор халқда. Наҳотки худо, келиб-келиб, мени урган бўлса? Нега ахир мени? Ҳамонки, у бирон-бир бандасини илоҳий бармоғи билан туртиши лозим экан, ахир нега ўзининг бу илоҳий машғулоти учун нега, масалан Жанубий Америкадаги биронта бандасини туртмади? Тангрининг келиб-келиб айнан мени танлаганига ҳеч тушуна олмасдим. Ажаб, тангрим бутун дунёдаги беадад бандалари ичидан у фақат мени излаб топибди; ахир китобфуруш Паша, пароходлар нозири Хеннехен ҳам бор эди-ку.

Мен шундай хаёлга чўмиб кетиб борарканман, ҳеч ҳам қатъий бир қарорга кела олмасдим, худо жамики бандалари қилган гуноҳлари учун нечун мени азоблаб хўрлаётганига қарши бениҳоя жиддий эътирозлар ўйлаб топардим. Ниҳоят мен бир бўш ўриндиққа бориб ўтирдим, шундан кейин ҳам бу масала бошқа нарсалар тўғрисида ўйлашимга йўл бермай, мудом хаёлимни банд этиб тураверди. Бошимга дўлдай ёғилган бу азобу уқубатлар май ойида бошланган эди, ўшандан бери мен бутун вужудимни қандайдир заифлик аста-секин забт этаётганини, кўнглим ғаш ва лоҳас бўлаётганини, қувваи иродадан ва кўзлаган мақсадларимдан жудо бўлаётганимни ҳис эта бошладим, гўё аллақандай майда йиртқич ҳашаротлар жисмимга кириб олиб, ичимни кемираётганга ўхшарди. Ким билсин, балки худо жонимни шу тарзда олмоқчи бўлгандир? Мен ўрнимдан туриб кетиб, ўриндиқ олдида у ёқдан бу ёққа танда кўя бошладим.

Бу пайт бутун вужудимни асло дош бериб бўлмайдиган азоб забт этганди; ҳатто кўлларим ҳам сирқираб оғрир, уларни қандай тинчатишни билмасдим. Бунинг устига, яқинда тўйиб овқатланганимдан, худди бўкиб қолгандай ўзимни ёмон ҳис қилиб, ўриндиқ олдида пиритлаб юрардим; сайрга чиққан одамлар ёнимдан лип-лип ўтиб туришаркан, худди арвоҳлардек дам пайдо, дам ғойиб бўлишарди. Мана, менинг ўриндиғимга икки эркак келиб ўтирди, улар сигра чекишиб, гангир-гунгир суҳбатлаша бошлашди: жаҳлим чиқиб, уларга танбеҳ бермоқчи бўлдим-у, лекин бу шаштимдан қайтиб, паркнинг нариги чеккасига йўл олдим, у ерда бир бўш ўриндиқни топиб ўтирдим.

Худо ҳақидаги ўйлар яна мени забт этишга киришди. Ҳар гал ўзимга бирон иш қидириб топмоқчи бўлганимда худонинг йўлимга ғов қўйишини мен асло кечириб бўлмайдиган ҳол деб ҳисоблардим; ҳолбуки, менинг ниятим фақат нон-насиба илинжи эди. Кўнглим аниқ сеза бошлади: бир неча кун сурункасига оч қолгудек бўлсам, миям суйилиб оқиб кетаётгандай, каллам ҳавол бўлиб қолгандай туюларди. У пучга ўхшар ва қушдай енгил бўлиб туюларди, шунда унинг елкамда борлигини ҳеч сезмасдим, бирон одамга қарагудек бўлсам, кўзларим ҳаддан ташқари чақчайётгандек бўларди.

Мен ўриндиқда ўтириб шулар тўғрисида ўйларканман, бошимга турфа хил уқубатларни ёғдираётган худодан зор қақшаб нолирдим. Агар у мени синамоқ ниятида, ҳар хил ғовлар билан йўлимни тўсиб ўз даргоҳига чақириб олмоқчи ва руҳимни покламоқчи экан, қатъий ишонч билан айтаманки, у янглишади. Мен йиғламоқдан бери бўлиб, кўзларимни кўкка тикдим ва юрагимдаги ҳамма гапларни

унга очиқ айтдим, шунда руҳим енгил тортди.

Болалигимда ота-онамдан эшитганим ўғитлар эсимга тушди. Библияни ўқиётган сокин овоз қулоғимга эшитилгандай бўлди, шунда мен калламни масхараомуз чайқаб, ўзим билан ўзим гаплаша бошладим. Тавба, ахир нечун мен, бу фоний дунёда нима еб, нима ичман, бебаҳо вужудимни қай либос билан ёпаман, деб шунча ташвиш чекдим? Нега? Ахир Самовий Падаримиз, паррандаларни қандай боқаётган бўлса, мени ҳам шундай боқмайдими, назарини содиқ бандасига қаратиб, менга алоҳида марҳамат кўрсатмайдими? Ана, тангрим илоҳий бармоғини менинг асабларим ториға астагина, сезилар-сезилмас теккизди; теккизди-ю, шу он муборак бармоғини тортиб олди. Мана, энди унинг бармоғига асабларимнинг узук-юлуқ ришталари, тугунчаклари ўралиб қолибди. Шу билан бирга, миямда илоҳий бармоқдан ҳосил бўлган тешик ва жароҳат қолди. Ва лекин тангрим илоҳий бармоғини теккизганидан сўнг мени тарк этди ва бошқа ҳеч ёмонлик қилмади менга. У мени уқубатдан озод қилди-ю, очилиб қолган жароҳатимни даволамай қўйиб юборди. Шундан кейин менга ҳеч қандай ёмонликни раво кўрмади, зеро у – тангримиз абадул-абад барҳақдир.

Гир-гир эсиб турган шамол мусиқа садосини ва талабалар қўшигини учириб келди, — демак соат иккидан ошибди. Мен қалам билан қоғоз олиб бирон нима ёзишга чоғландим, шунда чўнтагимдан қоғоз билан бирга яна соқол олдириш талонлари ҳам чиқди, санаб қарасам, улар олтига экан.

— Хайрият-е, — деб юбордим беихтиёр. — Яна бир-икки ҳафта сартарошхонада соқол олдириб, сал одамшаванда бўлиб юрарканман!

Бу зиғирдаккина мулк руҳимни кўтариб юборди; мен талонларни яхшилаб текислаб чўнтагимга солиб қўйдим.

Лекин ҳеч нима ёза олмадим. Атиги бир неча сатргина ёздим-у, бошқа ҳеч сўз келмади миямга; хаёлимни тамомила бошқа нарсалар банд этганди, мен фикримни жамлаб муайян бир мавзуга қарата олмадим. Ҳар битта икир-чикир нарса канадек ёпишиб олиб хаёлимни чалгитар ва янги-янги таассуротлар чор атрофдан менга ҳамла қиларди. Чивинлар, майда пашшалар қоғозим бетига қўниб олиб, ёзишимга йўл қўйишмасди; мен аzza-базза пуфлаб, уларни учириб юбормоқчи бўлардим, лекин бу фойда бермасди. Бу жинқарча чивину пашшалар қоғоз бетига нозик панжалари билан чиппа ёпишиб олардиларки, улардан қутулишнинг ҳеч иложи йўқ эди. Улар қоғоз бетига ёпишиб олиш учун албатта бирон ғадир-будур, нотекис жойни топардилар-да, ўзлари хоҳлаган пайтгача қилт этмай қўниб ўтираверардилар.

Мен оёғимни чалиштириб ўтириб олиб, анча вақтгача бу қонхўр ҳашаротларни кузатдим. Кейин бирдан кларнет чалинаётганини эшитиб қолдим-у хаёлларим йўналиши ўзгарди. Ёзмоқчи бўлган мақоламни ёзолмаётганим ўзимга алам қилиб, қоғозни чўнтагимга солдим-да, ўриндиқ суянчигига суяндим. Бундай дақиқаларда миям жуда чароғон бўлиб кетади, фикрларим ўткирлашиб камолот чўққисига етади, шунга қарамай, асло толиқмайман. Ўриндиққа суяниб ўтирарканман, кўкрагимга, оёқларимга назар ташлайман ва оёғимнинг зир-зир титраётганини кўраман — бу томир тепиши аломати. Мен бошимни сал кўтариб ҳамма ёққа назар ташлайман, шунда бутун вужудимни аллақандай ғайритаъриф ғалати бир ҳиссиёт чулғаб олади; асабларим тори бўйлаб ажиб бир тўлқин живирлаб ўтади, шунда бирдан вужудимни липиллаб турган шуъла ёритгандай бўлади. Мен

оёғимдаги бошмоқларимга разм соламан, шунда ўзимнинг эски қадрдоним билан учрашгандай бўламан ва вужудимнинг қайсиям бир қисми ўзимга қайтгандай бўлиб туюлади; бу бирлашиш туйғуси қалбимни қамраб олади, кўзларимга ёш қалқийди ва бошмоқларимнинг оҳиста дукиллаши ўз вужудимдан эшитилаётгандай бўлади. “Бу заифлик! — дейман ўзимга ўзим қатъий тарзда ва муштларимни тугиб яна такрорлайман: — Заифлик”. Кейин бу тутуруқсиз ҳиссиётлар устидан мириқиб куламан, жўрттага ўзимни ўзим мазах қила бошлайман, кескин ва салмоқли сўзларни айтарканман, кўзёшларим оқмасин деб кўзларимни чирт юмиб оламан. Мен бошмоқларимни гўё ҳеч қачон кўрмагандай, уларга тикилиб қарайман, уларнинг қандай кўринишларини, ҳар гал оёғимни ликиллатганимда қандай ўзгаришларини, шакллари қандайлигини, устларидаги тери анча сидирилиб кетганини кузатарканман, уларнинг юзи анча гижимланганини, оқиш рангдаги чоклар эса ўзига хос бир ифода билан бу бошмоқларнинг, гўё тирик жонзодлардек, ўз юз-кўзига эга эканлигини билдираётгандек бўлиб туюлардилар менга. Вужудимнинг қайсиям бир бўлагини шу бошмоқларга бориб қўшилди, улардан менга нимаси биландир яқин бўлган қандайдир губор эсиб кела бошладики, бу гўё менинг ўз нафасим эди.

Мен узоқ вақт — чамаси бир соатча, шу ҳиссиёт оламида бўлдим. Кейин ўриндиғимнинг нариги четига жиккаккина бир чол келиб ўтирди; ўтираркан оғир бир хўрсиниб қўйиб деди:

— Ҳа...а...а, ана шунақа!

Чолнинг овозини эшитган заҳотим миямда кучли довул кўтарилгандай бўлди ва мен энди бошмоқларимни тинч қўйдим, шунда ҳозиргина бошимдан кечирган нотинч кайфиятим бундан анча вақт бурун, бир ё икки йил олдин бўлиб ўтган-у, энди миямнинг бурмаларидан аста-аста ўча бошлагандай бўлиб туюлди. Мен чолга қарадим.

Бу жинқарча одам билан қанақа ишим бўлиши мумкин? Ҳеч қанақа. Мени фақат унинг қўлидаги нимадир ўралган эски газета ва унинг кўзга ташланиб турган эълонлар ёзилган саҳифаси қизиқтирарди. Қизиқиб қолиб кўзимни ҳеч газетадан узолмадим; миямга, бу дунёда яккаю ягона ва жуда нодир газета, деган бемаъни фикр ўрнашиб олганди; қизиқишим тобора авж олиб, ўтирган еримда нукул ғимирлайвердим. Бу газетада биронта архивдан ўғирланган ҳужжатлар, хавфли қоғозлар бўлиши мумкин. Шунда мен сиёсий фитналар, сирли фалокатлар ҳақида ўйлай бошладим.

Чол жимгина хаёл суриб ўтирарди. Нега у газетани ҳамма сингари ушламай, уни тескари ағдариб олибди? Қандай найранг ўзи бу? Афтидан, бу ўралган газетани чол ўлса ҳам қўлидан қўймайдиганга ўхшайди. Ҳатто уни чўнтагига солиб қўйишга ҳам журъат этолмаётгандай. Калламини кундага қўйиб қасам ичаманки, бу газетага оддий нарса ўралмаган.

Мен узоқларга тикилдим. Бу сирли газета ичини очиб кўришнинг имкони йўқ эди; шунинг ўзи синчковлигимни баттар кўзита бошлади. Мен бу одам билан суҳбатлашмоқчи бўлдим ва унинг кўнглини овлаш ниятида бирон нарса ҳадя қилгани чўнтақларимни ковлаштирдим; қўлимга бепул соқол олдириш талонлари илинди, уларни олдим-у яна дарров чўнтагимга солиб қўйдим. Кейин бирдан юрак ютиб, ён чўнтақларимни тапиллатиб уриб қўйиб дедим:

— Чекишни хоҳламайдиларми?

Раҳмат, у чекмас экан — кўзи оғрий бошлагани учун чекишни

ташлабди, ҳозир кўзи жуда хираллашиб қолганмиш. Лекин, барибир, раҳмат!

– Кўзингиз кўпдан бери оғрийдими? Ҳозир ҳеч нарсани, ҳатто газеталарни ҳам ўқолмасангиз керак?

– Ҳа, афсуски, газеталарни ҳам!

У менга ўгирилиб қаради. Кўзларига оқ тушган, уларга худди шиша қоплангандек кўринарди; чолнинг кўзлари оқ, кишини нафратлантирадиган даражада хунук эди.

– Сиз бу ерлик эмассиз-а? – сўради у.

– Ҳа... Наҳотки сиз кўлингизда ушлаб турган газетанинг ҳатто номини ҳам ўқолмасангиз?

– Қийналиб ўқийман... Дарров сездим бу ерлик эмаслигингизни, талаффузингиздан. Бу оппа-осон, менинг қулоғим жуда яхши эшитди. Кечалари ҳамма ухлаб ётганида, кўшни хонадагиларнинг нафас олишларини ҳам эшитаман... Дарвоқе, сиздан бир гапни сўрамоқчи эдим: қаерда турасиз?

Миямда шу лаҳзадаёқ ёлғон пайдо бўлди. Беихтиёр ёлғон гапларни тўқий бошладим, лекин ҳеч қандай ёмон ният ё гараз йўқ эди менда.

– Авлиё Улаф майдонида, иккинчи уйда.

– Ростданми? Мен Улаф майдонидаги ҳар битга тошни ёд биламан. У ерда фаввора бор, яна бир нечта фонус, дарахтлар ҳам, ҳаммаси эсимда... Нечанчи уй дедингиз?

Мен миямга канадай ёпишиб олган газета ҳақидаги хаёлларимга нуқта қўймоқчи бўлиб ўрнимдан турдим. Ёлғон албатта фош бўлиши муқаррар эди.

– Газета ўқий олмас экансиз, нега унда...

– Сиз иккинчи уйда тураман, дедингиз, шекилли? – деб гапида давом этди чол менинг безовта бўлаётганимни сезмай. – Бир пайтлар ўша уйда истиқомат қилувчиларнинг ҳаммасини билардим. Оти нима уй эгасининг?

Мен бу бемаънигарчиликка барҳам бериб хира чолдан қутулмоқчи бўлдим-да, шу заҳотиёқ эсимга келган биринчи фамилияни айтдим.

– Хапполати, – дедим.

– Тўғри, Хапполати. – Бу анча мураккаб фамилияни чол ҳеч қийналмай такрорлади.

Мен унга анграйиб қараб қолдим; у жуда жиддий қиёфада ўтирар, чеҳраси ўйчан эди. Миямга келган аҳмоқона фамилия оғзимдан чиқар-чиқмас, уни мана бу одам ёдлаб олди-ю, гўё уни илгари эшитгандай тутди ўзини. Бу аснода у ўроғлиқ газетани ўриндиққа қўйди ва менинг синчковлигим яна авж ола бошлади. Газетанинг икки ерида ёғ доғи бор эди.

– Сиз турган уйнинг эгаси денгизчи эмасми мабодо? – деб сўради митти чол, илло унинг овозида заррача ҳам пичинг оҳанги йўқ эди. – Эсимда, у денгизчи эди.

– Денгизчи? Кечирасиз, балки сиз унинг укасини танирсиз, лекин бу уй эгаси агент Ю.А.Хапполати.

Бу гап билан мен чолни мот қилмоқчи бўлувдим, аммо у гапларимга бажонидил ишонди.

– Ҳа, эшитгандим, у жуда омилкор одам экан, – деб чол яна суриштираверди.

– Тўғри, фаросатли, ишбилармон йигит, – дедим мен. – Турли хил буюмларни сотиш билан шуғулланувчи агент: Хитойдан брусника чойи, Россиядан пат ва момиқ, тери, ёғоч, сиёҳ...

– Вой бў-ў... оббо азамат-е! – деб сўзимни бўлди чол.

Сухбат аломат тус ола бошлади. Мен қизишиб кетиб, ёлгонни қаторлаштириб тўқийвердим. Яна жойимга ўтирдим, энди газетани, ундаги сирли ҳужжатларни унутгандим, қизишиб кетиб, ҳамсухбатимнинг гапини бўла бошладим. Бу пакана чолнинг лақмалиги мени қандайдир аҳмоқона сурбетлик қилишга даъват этарди, бу чолни ҳеч аямай ёлгон ботқоғига ботиргим, унинг жоврашларига барҳам бергим келди.

– Сиз Хапполати кашф қилган электр ибодат китоби ҳақида эшитганмидингиз?

– Электр... нима дедингиз?

– Электр ҳарфи ибодат китоби, қоронғида у китобдаги ҳарфлар ёниб туради! Бу ихтиро учун бир неча миллион крона сарфланган, ҳозир бу корхонада ҳарф терувчилар, ҳарф қуювчилар ва бошқа юзлаб механиклар катта-катта маош олиб ишлашяпти – етти юз киши ишлармиш эшитишимча.

– Ана, ўзим ҳам айтувдим-а! – деб кўйди чол астагина.

Сўнг жим бўлиб қолди; у мен айтган ҳамма гапларга, ҳеч мулоҳаза қилмай, ишонаётган эди. Бу ҳол ҳафсаламни пир қилди, тўқиб чиқарган олди-қочди гапларим уни газаблантирса керак, деб ўйлаган эдим.

Кейин мен яна иккита уйдирма чўпчакни тўқишга берилиб кетиб, чолнинг қулоғига Хапполатининг Эронда тўққиз йил вазир бўлиб ишлаганини пичирлаб айтдим.

– Эронда вазир бўлиб хизмат қилиш ўзи нима эканлигини сиз ҳатто тасаввур ҳам қила олмасангиз керак? – деб сўрадим мен. – У ерда вазирнинг мавқеи биздаги қиролнинг мавқеидан ҳам юксакроқдир, у деярли султон даражасида, агар султоннинг кимлигини билсангиз. Лекин Хапполати ҳеч панд бермай ишлаб, вазирлик бурчини қойилмақом қилиб бажарибди.

Кейин мен унинг қизи париваш малика Илаяли ҳақида, унинг уч юзта канизи, сариқ атиргуллар тўшалган тўшакда ётиши ҳақида сўзлаб бердим; мен кўрганимда у бениҳоя гўзал санам эди, – Худо урсин мени агар гапим ёлгон бўлса, – ҳеч қачон гўзалликда унга тенг келадиган соҳибжамолни кўрмаганман.

– Демак, у шунақа чиройли бўлиб кетибди-да? – деди хаёли паршон чол ерга тикилганча.

– Чиройли дейсизми? Йўқ, у ҳусн-латофатда беназир, мафтункор назокат соҳибаси! Кўзлари баҳмалдай майин, қўллари қаҳрабодек силлик! Бир нигоҳ ташлашининг ўзида сени васвасага солиб қўяди, худди бўса олгандай, у мени чақирганида овози шилдираб қуйилаётган шаробдай қалбимни маст қилиб қўйди. Тўғри-да, нега ахир у гўзал бўлмаслиги керак? Нима, сизнингча, у оддий идора ходимасими ё ўт ўчирувчилар муассасасида хизмат қиладиган хотинми? Ахир у, мен сизга айтсам, самовий хилқат, худди эртақлардаги санамлар тоифасидан, дейсиз.

– Ҳа, гапингиз тўғри, – деди чол деярли лоқайд оҳангда.

Чолнинг ўзини лоқайд тутиши жонимга тегди; мен ўз овозимдан сармаст бўлиб мутлақо жиддий гапирардим. Энди мен ўғирланган ҳужжатлар, қандайдир хорижий давлат фойдасига уюштирилган фитна ҳақида мутлақо ўйламай қўйгандим; ўралган юпқагина газета иккаламизнинг ўртамизда ўриндикда ётарди, лекин энди менда бу газетани очиб, ичида нима борлигини билиш истаги тамоман йўқолганди. Ҳозир мен ўзим тўқийётган чўпчаклар оғушида эдим, кўз олдимдан ажабтовур қиёфалар лип-лип ўтар,

қон миямга қуйилган ва мен ўзимдан илҳомланиб, устма-уст ёлғонларни тўқирдим.

Чол кетмоқчи бўлгандай туюлди. У ўрнидан кўтарилди ва сўзимни дабдурустдан бўлмаслик учун сўради:

— Бу Хапполатининг сармоёси жуда катта бўлса керак-а?

Тавба, бу кўзи ожиз, турқи совуқ чол мен ичимдан тўқиган мавҳум фамилия ҳақида худди ўз танишидек гапиришга қандай журъат этипти? Нима, бу фамилия шаҳарнинг ҳамма еридаги эълон тахталарида ёпиштирилганми?

У гапирганида бирон марта ҳам тutilмади, ҳеч битта товушни эшитмай қолмади; эшитгани фамилия унинг миясига мустаҳкам жойлашиб илдиз ота бошлаган эди. Бу одам кўнглимни ғаш қилиб аччиғимни чиқараётган эди, ҳеч нимадан ҳижолат тортмас, ҳеч бир гап уни эсанкиратмасди.

— Билмайман, — деб жавоб қилдим мен дарров. — Чиндан ҳам билмайман. Лекин сизга шуни айтишим мумкинки, унинг тўла исми Юхан Арндт Хапполати исми шарифига қараганда.

— Юхан Арндт Хапполати, — такрорлади чол менинг жаҳл қилаётганимга ҳайрон бўлиб.

Сўнг сукутга толди.

— Сиз унинг хотинини кўрсангиз эди, — деб яна ўзимни тияолмай гапира бошладим. — Вуй, шунақа бақалоқ хотинки... Нима, ишонмаяпсизми унинг семизлигига?

Йўқ, буни у рад эта олмайди албатта; бунақа бадавлат жанобнинг хотини семиз бўлишиям мумкин...

Менинг ҳар битта аҳмоқона гапимга чол мулоғим товуш билан астагина жавоб қилар, ҳар битта сўзини гапиришдан олдин ўйлаб кўрар, худди бирон ортиқча гап айтиб мени газаблантириб қўймаслик учун.

— Жин урсин, нима, бошимни қотирыпти деб ўйлаяпсизми мени? — деб бақариб юбордим мен ўзимни боса олмай. — Сиз ҳали Хапполати фамилияли жаноб дунёда йўқ деб ўйлаётган бўлсангиз керак? Бунақа қайсар, сассиқ чолни умримда биринчи марта кўришим! Нима жин урди сизни? Ҳали сиз мени бир нотавон қашшоқ одам, ёнида сигаретиям йўғ-у, байрам либосини кийиб олибди деб ўйлаётгандирсиз? Шуни яхши билингки, мен бунақа муомалага одатланмаганман, азбаройи худо, ҳеч кимнинг мен билан бундай муомала қилишига йўл қўймайман, билиб қўйинг!

Шу пайт чол ўрнидан кўзгалди. У оғзини ланг очганча ваъз ва танбеҳларимга индамай қулоқ солиб турди, сўнг ўриндиқда ётган ўроғлиқ газетасини олди-да, йўлкадан пилдираганча тез-тез юриб кетди.

Мен бўлсам ўрнимдан жилмай, тобора қадди кўпроқ букилиб бо-раётган чолни кузата бошладим. Бу таассурот қаёқдан пайдо бўлганини билмайман-ку, лекин назаримда мен бундай хунук, бундай жирканч қоматни умримда ҳеч қачон кўрмагандайман, шуни ўйладим-у, чолни суҳбатимиз охирида койиб берганим учун заррача ҳам ўзимни айбламадим.

Қуёш ботиб қош қорая бошлаган эди, дарахтларнинг япроқлари аста шитирлар, дорбозлар томоша кўрсатаётган майдонни тўсиб турган девор яқинида ўтирган энагалар гўдак болаларни аравачаларида уй-уйларига олиб кетишга отлана бошладилар. Мен хотиржам, бепарво ўтирардим. Бояги ҳовуридан энди аста-аста тушган эдим, силлам қуриб, лоҳас бўла бошладим, уйқум келди; шу куни

жуда кўп нон еган бўлсам ҳам, тўйиб овқат еганим деярли сезилмаётган эди. Мен бемалол орқамга суяниб кўзларимни юмдим; жудаям ухлагим келаётган эди, мудраб-мудраб, эндигина ухлаб кетган эканман, шу маҳал томошабоғ қоровули қўлини елкамга қўйиб деди:

— Бу ерда ухлаш мумкин эмас.

— Ҳа, албатта, — дедим мен ва шу заҳоти ўрнимдан турдим.

Турдим узимнинг мутлақо машъум аҳволда эканлигим яна кўз олдимда намоён бўлди. Бирон йўриғини қилишим, бирон иложини топишим керак! Мен ҳеч ердан ўзимга иш топаолмадим; қўлимдаги тавсияномалар эски бўлганидан, имзо чеккан кишиларни ҳеч ким танимасди, демак улардан умид йўқ эди; бу ҳам етмагандай, шу ёз ичида мен жуда кўп рад жавобларини олдимки, ўзимга иш топишдан бутунлай умидимни узган эдим. Лекин нима қилиб бўлса ҳам квартиранинг муддати ўтиб кетган ижара ҳақини қаердан бўлса ҳам топишим керак эди. Қолган ишлар, майли, ҳозирча шу аҳволда қола турсин.

Мен беихтиёр яна қўлимга қалам билан қоғоз олдим ва ўтирган еримда ҳар бир саҳифанинг бурчагига “1848” рақамини ёзиб чиқдим. Кошкийди, ҳозир биронта илҳомбахш фикр миямга кирса-ю, излаётган сўзимни қулоғимга шипшиса! Ахир илгари бўлган эди-ку, ҳа, ҳеч ҳам қийналмай каттагина ажойиб мақолани бир ўтиришда ёзиб ташлаган пайтларим бўлган эди-ку.

Мен ўриндикда ўтирганимча нуқул “1848” рақамини қоғозга ёзаман, уни қоғознинг узунасига ҳам, қўндалангига ҳам минг хил тахлитда ёзарканман, шояд нажоткор илҳомим менга керакли бўлган сўзларни эсимга туширса, деб кутаман. Миямда аллақандай узуқ-юлуқ фикрлар гимирлайди, тугаб бораётган кун маъюслик, ғам-ҳасрат нафасини уфуради менга. Куз энди бошланган ва бутун борлиқни уйқуга ғарқ этмоқда, пашшалару ҳашаротлар куз нафасини ҳис этмоқдалар, дарахтлардаги барглardan ва ердан шитирлаган товуш эшитилади — ҳаёт кузнинг амрига итоат этишни хоҳламапти, у безовта, жўшқин, ҳаракатчан, у ўлмади тирик қолиш учун бўлаётган курашда кучини аямайди. Барча ўрмаловчи махлуқлар сариқ бошларини яна пўпанаклар орасидан чиқариб қарайдилар, думларини ликиллатадилар, узун мўйлаблари билан ерни тимирскилайдилар, ке-йин бирдан оёқларини осмонга қилиб чалқанча йиқилиб қоладилар. Ҳар битта гиёҳ кузнинг илк совуқ нафасидан алоҳида ва бетакрор тусга киради; рангпар новдалар қуёшга бўй чўзадилар, ерга тўкилган япроқлар худди ипак қуртлари сингари шувиллайдилар. Куз пайти — чириш карнавали; атиргулнинг қон мисол қизил барглари худди яллиғлангандек товланади.

Мен ҳам қиш уйқусига кетишга ҳозирланаётган бу муҳит ичида ўзимни жон таслим қилаётган бир қуртдек ҳис қила бошладим. Қандайдир мавҳум бир қўрқувнинг таъсиридан, ирғиб ўрнимдан туриб кетдим ва катта-катта қадам босиб у ёқдан бу ёққа юра бошладим. “Йўқ, — деб бақирдим мен муштларимни тугиб. — Бунга чидаб бўлмайди!” Кейин яна ўтирдим, нима қилиб бўлса ҳам мақола ёзишим шарт, деб қўлимга қалам олдим. Ҳаққим йўқ эди қўл қовуштириб ўтиришга — ижара учун тўланадиган қарз пули ҳеч кўз олдимдан кетмасди.

Фикрларим секин-секин, жуда секин ўз ўринларига келиб жойла-

ша бошлади. Мен бутун хаёлимни бир ерга жамлаб, шошмасдан, ҳар битта сўзни чамалаб кўриб, икки саҳифа кириш сўзини ёздим; бу ҳар қандай ўзим хоҳлаган мақола учун — саёҳат хотираларига ҳам, сиёсий мақолага ҳам сўзбоши бўлаверарди. Хуллас, бу жуда ажойиб муқаддима ҳар қандай мақола учун ҳам.

Кейин ўзимга маъқул бўлган мазмун излай бошладим — бирон нарса ё бирон кимса ҳақида ёзмоқчи бўлдим-у, барибир ҳеч нима тополмадим. Бу бефойда уринишлардан миямдаги фикрларим яна чалкашиб кетди, миям ишлашдан бош тортаётганини ҳис қилдим, каллам бўм-бўш бўлиб қолаётганди, бора-бора, унинг елкамда борлигини сезмай қолдим. Калламда ҳосил бўлган бу тубсиз ўрадек бўшлиқни мен бутун вужудим билан ҳис эта бошладим, назаримда бутун вужудим — бошимдан оёғимгача ҳавол эди.

— Вой, худойим-е! — дедим мен дилим ўқсиб, кейин бошқа биронта ҳам сўз айтишга ҳолим қолмаганидан шу нидони яна ва яна такрорлайвердим.

Шамол дарахт баргларини шитирлатарди, ёмғир ёғса керак. Мен қоғозга тикилганча яна бироз хаёлга толиб ўтирдим, сўнг қоғозларни йиғиштириб олиб чўнтагимга солдим. Совуқ тушди, менинг энди нимчам йўқ эди; камзулимнинг ҳамма тугмаларини тақиб қўлларимни чўнтагимга тикдим. Кейин ўрнимдан туриб йўлга тушдим.

О, ҳеч бўлмаса шу гал омадим келсайди, атиги бир мартагина! Уй соҳибаси икки бора менга худди ижара ҳақини талаб қилаётгандай унсиз тикилиб қаради, мен хижолат бўлганимдан бошимни эгиб унинг ёнидан “шип” этиб ўтиб кетдим. Энди бошқа бундай қилолмайман, бека менга яна шундай қарайдиган бўлса, виждонан ҳамма айбимни бўйнимга оламан-да, ижарада туришдан воз кечаман, барибир, ортиқ бундай яшаб бўлмайди.

Боғдан чиқадиган дарвоза олдига борганимда, боя дағдағаларимдан чўчиб қочиб кетган чолни яна кўрдим. Сирли газета энди унинг олдига, ўриндиққа дастурхондек ёзилган ва унда ҳар хил егуликлар бор эди; чол овқатланиб ўтирарди. Мен унинг олдига бориб кўрслик қилганим учун узр сўрамоқчи бўлдим, лекин яқин боролмадим — унинг овқат ейиши кишини йиргантирарди; у ажин қоплаган бармоқларини ёғлиқ бутербродга худди ваҳшиёна чангакдек ботирарди, мен кўнглим айниб ўқчигим келаётганини сездим ва чолнинг ёнидан индамай ўтиб кетдим. У мени танимади, мен томонга бир қараб қўйдию, лекин юзида ҳеч қандай ўзгариш содир бўлмади.

Яна йўлимда кетавердим.

Мен ўз одатим бўйича кўчаларда тахталарга илиб қўйиладиган ҳар битта газета олдида тўхтаб, ишга ёллаш ҳақидаги эълонларни ўқирдим, агарда яхшироқ бир иш жойига кўзим тушса қувониб кетардим; мана: Грэнланслеретдаги савдогарга ҳар куни кечқурун икки соатдан ишлайдиган ҳисобчи керак экан; иш ҳақи келишув бўйича, деб ёзибди. Мен бу ишхонанинг манзилини ёзиб олдим ва худога шукроналар айтдим; ишга ёллансам, энг кам маошга ҳам рози бўламан, менга эллик эре ҳам етади, ҳатто қирқ эре ҳам, ҳар қандай шартга ҳам рози бўламан.

Уйга борсам, столда уй соҳибасининг хати ётган эди; у ижара ҳақини олдиндан тўлашни ё бўлмаса, тез фурсатда хонани бўшатиб қўйишни сўрабди. “Бошқа иложим йўқ, илтимос, мендан ранжи-

манг. Сизга самимий эҳтиром ила Хуннерсен хоним”.

Мен Грөнланслерет-31 манзилига, савдогар Кристига хат ёздим, уни конвертга солиб кўча муюлишидаги почта қутисига ташладим. Кейин яна ўз хужрамга кўтарилиб тебранма курсига ўтирдим-да, ўйга толдим, бу аснода қоронғи туша бошлади. Оғир ҳорғинлик мени забтига олган эди.

Эртаси куни эрталаб жуда барвақт уйғондим. Кўзимни очганимда ҳали қоронғи эди, фақат бир оз вақтдан кейин пастда соат бешга жом чалганини эшитдим. Яна ухламоқчи бўлдим, лекин ҳеч уйқум келмади, ҳатто мудроқ ҳам босмади. Минг хил фикрлар миямда гужғон ўйнади.

Шу пайт бирдан биронта очерк ё фелъетонга асқатадиган бир нечта жумла эсимга тушди — бундай қойилмақом сўзлар топилмасини ҳали ҳеч қачон ишлатмаган эдим. Мен ўрнимда ётганимча ичимда бу сўзларни қайта-қайта такрорлайман ва уларни энг нодир сўзлар деб эътироф этаман. Салдан кейин бу сўзларга янги ажиб сўзлар эргашиб кела бошлайди, шунда бирдан буткул уйғонаман, ўрнимдан турман, каравотимнинг оёқ томонида турган столдан қалам билан қоғозларни оламан. Миямда худди булоқ кўз очгандай бўлаёпти, бир сўз бошқа сўзни эргаштириб кела бошлади, улар бир-бирларига боғланиб қоғозга тизилдилар, улардан мавзу пайдо бўлади; эпизодлар ўринларини алмаштирадилар, миямда турли хил гаплар ва воқеалар пайдо бўлади ва мен ўзимни энг бахтиёр инсон деб ҳисоблайман. Мен, гўё ижод уммонига шўнғигандай, қаламимни қоғоз бетидан узмай шоша-пиша ёзиб, саҳифа кетидан саҳифаларни тўлдираман. Фикрлар миямга шу қадар тез қўйилиб, шундай сахийлик билан ёғилиб келардиларки, қанчалик жадал ҳаракат қилсам ҳам, кўп тафсилотларни ёзиб олишга улгуролмай қолардим. Ижодим тўлиб тошган, мавзу мени батамом қамраб олган ва ёзганим ҳар битта сўз худди ўзидан ўзи оқиб келаётгандай эди.

Бу ҳайратомуз вазият узоқ давом этар ва унинг охири кўринмас эди; ниҳоят ёзишдан тўхтаб қаламимни столга қўяман, шунда тиззамда ёзиб тўлдирилган ўн беш, бе, қаёқда, йигирма саҳифа қоғозни кўраман. Агар бу саҳифалар, бирон нимага арзигудек бўлсалар, унда ташвишдан қутулдим ҳисоб! Мен ирғиб ўрнимдан туриб, кийинаман. Тонг аста-аста ёриша бошлади. Энди эшигим ёнига чиқиб, газетадаги маёқ нозирининг эълонини ўқиса бўлади, лекин дераза олди шундай ёруғки, у ерда ҳузур қилиб ёзса ҳам бўлади. Шу заҳоти мен ёзганларимни оққа кўчира бошлайман.

Менинг ўй ва хаёлларим нур ва бўёқлардан тўқилган гаройиб қуюқ булут пардаси билан ўралган; мен бу муваффақиятларимдан ажабланарканман, ўзимга ўзим, ҳеч бундан яхшироқ нарса ўқимаганман, дейман. Мен омадим келганидан бахтиёрман, қалбим қувончга лиммо-лим, мен бу ютуғимни тантана қиламан; ёзилган варақларни қўлимда салмоқлаб кўриб, шу заҳоти унинг қийматини энг ибратли ҳисоб бўйича, беш крона деб белгилайман. Ахир ҳеч ким беш крона устида тортишиб ўтирмайди-да, билъакс, шуни дадил айтиш мумкинки, ушбу қўлёзмамнинг мазмуни ҳисобга олинадиган бўлса, ҳатто ўн крона ҳам — арзимаган ҳақ. Мен текинга ёзмоқчи эмасдим бундай махсус ишни; яхши биламан, бунақанги романлар кўчада хор бўлиб ётмайди. Демак, мен ўн крона сўрашим керак.

Хонам анча ёришиб қолди, мен эшик томонга қараб, скелетга ўхшаш ингичка ҳарфлар билан ёзилган “Очиқ йўлакнинг ўнг томо-

нида йомфру Андерсендан энг асл нав кафан сотиб олиш мумкин” деган эълонни қийналмай ўқидим; бу орада пастдаги соат аллақачон еттига жом чалган эди.

Мен деразадан нари кетиб хужрам ўртасида тўхтадим. Агар яхшилаб ўйлаб кўриладиган бўлса, Ҳуннерсен хоним айни вақтида бу ерни тарк этишимни сўраган мендан. Бу хона ҳеч ҳам менга тўғри келмайди, деразасига одмигина яшил парда тутилган, деворига қоқилган михлар жуда кам — кийимларни нимага илишингни билмайсан. Бурчакда турган тебранма курси, сирасини айтадиган бўлсам, фақат номигагина курси, хунук ўхшатма, гирт майнавозчилик. Ундан кейин, бу курси катта ёшдаги одамлар учун жуда паст ва шу қадар торки, унга ўтирсанг, оёғингга тор келган этикни ечаётгандек, ўзингни ўзинг ундан базўр тортиб оласан. Хулласи калом, бу хона ақлий меҳнат билан шуғулланувчи кишиларга тўғри келмайди ва мен бу ерда қолишни истамадим. Сира-сира хоҳламадим! Мен бу хужрада жуда узоқ муддат чурқ этмай сабр қилиб қийналиб кун кечирдим.

Мен ширин умидларим, қувончли ишимдан руҳланиб кетиб, боз устига, бебаҳо ажойиб асарим ҳақидаги хаёлларим оғушида (мен уни дам-бадам чўнтагимдан чиқариб қайта-қайта ўқирдим), дарҳол буюмларимни йиғиштириб бу ердан кетиш керак деган қарорга келдим. Мен бир тугунчага қизил дастрўмолга ўралган бир жуфт озода ёқани, нон ўраб келганимда гижимланган газетани тугдим, адёлимни тугун қилиб ўрадим, ҳамма оқ қоғозларни йиғиб олдим. Кейин, ҳар эҳтимолга қарши, хужранинг ҳамма бурчакларини кавлаштириб чиқдим, бирон нима қолиб кетмадимикин деб; ҳеч нима тополмай, деразага қарадим. Ҳавони булут қоплаган, ташқарида намгарчилик эди; ёниб кетган темирчилик устахонаси олдида ҳеч ким кўринмас, ҳовлидаги бир девордан иккинчи деворга тортилган намиққан арқон таранг бўлиб турарди. Буларнинг барини илгари ҳам кўрганман, деразадан нари кетиб, адёлни қўлтигимга тикдим, маёқ нозирининг эълонига ҳамда йомфру Андерсеннинг кафанига таъзим қилиб эшикни очдим.

Шу пайт уй соҳибаси эсимга тушди; ахир жўнаб кетаётганимни унга айтишим керак-ку, қандай диёнатли одам эканлигимни билиб қўйсин. Ундан кейин, уй соҳибасига унинг хонасидан бир неча кун ортиқроқ фойдаланганим учун миннатдорчилик билдириб хат ёзиб қолдирмоқчи бўлдим. Мен энди бироз муддатга баҳузур кун кечиришимга қатъий ишонганимдан, ҳатто яқин кунлар ичида бекага беш крона олиб келиб беришни ваъда қилдим; бу билан мен беканинг уйида қандай олижаноб одам яшаганини билдириб қўймоқчи эдим.

Мен хатни стол устида қолдирдим.

Эшик олдида борганимда яна тўхтаб орқамга ўгирилдим. Яна чароғон ҳаёт қўйнига кириб бораётган эканман ўзимни қайтадан инсон бўлиб яратилгандек ҳис этдим ва Худога шукроналар айтдим, бутун оламга миннатдорчилик изҳор этдим, сўнг каравот ёнида тиз чўкиб баралла овоз билан ушбу шодиёна тонгни менга раво кўрган холиқ эгамга ҳамду санолар айтдим. Мен билардим, ҳа, ҳозиргина ўз бошимдан кечириб, қоғозга ёзиб олганим илҳомнинг бу жўшқин нафаси само амри билан менинг қалбимда пайдо бўлган мўъжиза эканлигини ҳамда кечаги мадад сўраб қилган нолаларимга жавоб эканлигини билардим. “У ёқда, самода танграм! Танграм у ёқда!” — деб нидо қилдим ва бу айтган сўзларим-

¹ Р а т у ш а — давлат маҳкамаси

дан ийиб кетиб, қувончим ичимга сиғмай йиғлай бошладим; орасира тавалло қилишдан тўхтаб, тагин биров зинадан чиқиб келма-яптимикин, деб ташқарига қулоқ солдим. Ниҳоят ўрнимдан турдим, ими-жимидан зинадан пастга тушдим ва ҳеч кимнинг кўзига кўринмай, кўча эшик олдига етиб олдим.

Тош кўчалар бугун тонгда ёққан ёмғирдан ялтирарди, шаҳар осмонини вазмин булутлар буркаб олган, қуёш булутлар ортидан кўринмасди. Соат неча бўлдийкин? Мен ўз одатим бўйича ратушага¹ бордим, қарасам, соат энди саккиз ярим бўлибди. Демак, ҳали камида икки соат тентираб юришим керак, чунки таҳририятга соат ўнгача ё ўн биргача боришдан фойда йўқ, унганча кўчама-кўча сандироқлаб юришим ва бекорчиликда нонуштага бирон егулик топиш ҳақида бош қотириб кўришим керак. Очиғини айтганда, шу кун кечқурун қорним оч қолмаслигига аниқ ишонардим; у пайтлар, худога шукрки, энди орқада қолди! У машъум кунлар ғойиб бўлдилар худди ёмон тушдай; мана, энди ишим юришиб кетди!

Яшил адёл қўлтиғимда эди, шу туфайли ўзимни ноқулай ҳис қилардим: бунақа тугунни ҳаммага кўз-кўз қилиб кўтариб юриш, очиғи, ақлга сиғмайди. Кўрганлар нима деб ўйлашади? Мен бу адёлни вақтинча қўйиб тургани жой ахтара бошладим. Бирдан миямга, Сембонинг дўконига кираман-да, адёлни қоғозга ўраб беришни илтимос қиламан, деган фикр келди; шунда у дурустгина бўлиб кўринадиди-қолади, кейин ҳеч уялмай кўтариб юравераман. Мен дўконга кирдим ва илтимосимни сотувчи йигитлардан бирига айтдим.

Олдин у адёлга, кейин менга қаради; адёлни қўлига олаётганида йирганиб елкасини учуриб қўйгандай кўринди менга. Бу менга қаттиқ ботди.

— Эҳтиёт бўлинг, жин урсин! — дедим мен. — Унга иккита қимматбаҳо биллур ваза ўралган, бу посилка Смирнага жўнатилиши керак.

Бу ёлғончилигим жуда қўл келди. Энди сотувчи йигит гўё айб иш қилиб қўйгандай, қандай қимматли нарсани қўлига олганини билмагани учун узр сўрамоқчи бўлгандай кўринди менга. У адёлни қоғозга ўраб бўлгач, мен унга ташаккур айтарканман, ўзимни Смирна шаҳрига кўздан бери неча марталаб ҳар турли қимматли буюмлар юбориб турган одамдай тутдим; сотувчи йигит ҳатто мени остонагача кузатиб қўйиб, эшикни очди.

Мен бозор майдонига бориб, одамлар орасида айланиб юрарканман, кўпроқ тувакка ўтқазилган гуллар сотаётган аёлларга яқинроқ ерда бўлдим. Эрталабки нам ҳавода ҳўл бўлган вазмин қирмизи ранг атиргулларнинг муаттар бўйи димоғимни қитиқлар ва биронта гулни кўлингга олсанг-чи, деб мени васвасага соларди, шунда мен гулларнинг нархини сўраш баҳонасида гулфуруш аёлларга яқинроқ бордим. Пулим бўлганда ҳеч ўйлаб-нетиб ўтирмай, албатта атиргул сотиб олардим; бундай харажатни қоплаш учун бирон-бир таомдан ўзимни тийишга ҳам рози бўлардим.

Соат ўн, таҳририятга бораман. У ерда қайчи билан қуролланган бир ходим эски газеталарни титкилаб ўтирибди, муҳаррир ҳали келмабди. Ходим қалингина қўлэзмамни қолдириб кетишни таклиф қилди менга. Мен унга:

— Бу оддий қўлэзма эмас, — деб тушунтирдим. — Уни албатта шахсан муҳаррирнинг ўзига топширинг, — деб илтимос қилдим ундан. — Кейинроқ ўзим яна кираман натижасини билгани.

— Майли! — деди қайчидор ходим ва яна ўз иши билан шуғуллана бошлади.

Назаримда, у гапимга жуда лоқайд қарагандай туюлди, лекин мен индамадим худди бепарво одамдай, бош ирғаб хайрлашдим-у, чиқиб кетдим.

Энди бўш вақтим жуда кўп эди. Ҳеч бўлмаганда осмон ёришса-чи! Ҳавонинг авзои бузуқ — на шамол эсади, на совуқ қақшатади; хонимлар ҳалитдан соябонини очишган, эркакларнинг бошидаги шляпалар эса кулгили ва аянч аҳволга тушган. Мен яна бозорга йўл оламан, у ерда кўкатлар, гулларни томоша қиламан. Шу пайт бирдан кимдир елкамга қўлини қўяди, мен ўгирилиб қарайман — бу эски танишим “Гўзал қиз” (нега бу йигитга шу лақабни қўйишган — билмайман), у менга хайрли эрта тиламоқчи.

— Хайрли эрта? — деб такрорладим мен савол оҳангида, тезроқ ундан ўзимни олиб қочиш ниятида. Мен унча хуш кўрмасдим бу “Гўзал қиз”ни.

У қўлтиғимдаги чиройли қилиб ўралган каттакон тугунни кўриб қизиқсиниб сўради:

— Қўлтиғингиздаги нима?

— Сембонинг дўконидан либос тикиш учун баъзи нарсалар сотиб олдим, — деб жавоб қилдим бепарволик билан. — Жонимга тегиб кетди мана бунақа эскирган кийимда юриш. Ахир киши ўзининг ташқи қиёфасига ҳам сал-пал эътибор бериши керак-да.

У менга ҳайрон бўлиб қараб қолди.

— Хўш, умуман, ишлар қалай? — деб сўрайди у бироз сукутдан кейин.

— Бундан яхшиси бўлмайди!

— Биронта иш топдингизми ўзингизга?

— Иш? — дейман мен атайин ажаблангандай. Сизга маълум бўлсин-ким, мен Кристининг кўтара савдо фирмасида ҳисобчи бўлиб хизмат қиляпман.

— Шунақа денг! — дейди у орқасига тисарилиб. — Худога шукур-е, беҳад хурсандман сизга бахт кулиб боққанидан. Эҳтиёт бўлинг, дуч келган қаланғи-қасанғи тиламчиларга пулингизни сочаверманг. Омон бўлинг.

У бироз нари кетиб, яна қайтиб келади ва қўлидаги тайёқча билан қўлтиғимдаги тугунга ишора қилиб дейди:

— Ижозатингиз билан, сизга ўз тикувчимни тавсия қилмоқчиман. Сиз Изаксендан моҳирроқ тикувчини тополмайсиз. Мен юборганимни айтсангиз кифоя.

Нима, менинг ишларимга тумшуғини тиқиши шартмиди унинг? Қайси тикувчига боришимдан у нима манфаат кўради? Жаҳлим чиқиб кетди; бу қуруқ мақтанчоқ, сиртига зеб берувчи олифта ғашимга тегди ва бир пайтлар мендан ўн крона пул қарз олганини хийла кўпол оҳангда унинг эсига солдим. Лекин у жавоб беришга улгурмасидан ўзим ундан қарзни талаб қилганим учун пушаймон бўлдим ва уялиб, кўзимни ерга қададим; зеро шу маҳал иккимизнинг ўртамыздан бир хоним ўтаётган эди, мен унга йўл бериб орқамга чекиндим ва шунинг баҳонасида бу ердан жўнаб қолдим.

Энди қаёққа борай, қаерда кутай? Қаҳвахонага киролмасдим, киссамда ҳемири бўлмагандан кейин, танишларимнинг олдига ҳам куннинг бу пайтида кириб бўлмасди. Шунинг учун шаҳарда бозор билан Гренсен оралиғида бекор дайдиб юрдим, ҳозиргина тахтага осилган “Оқшом янгиликлари”ни ўқиб тугатдим, Карл-Юхан кўчасини кезиб чиқдим, кейин орқамга бурилиб, Халоскор ибодатхонаси томон йўналдим, у ерда, қабристондаги бутхона ёнида тинч

жой топдим.

Бу ернинг ҳавоси нам эди, мен бу тинч гўшада ҳаёлга чўмиб, мудраб ва совуқ қотиб ўтирдим. Вақт ўтиб борарди. Ёзган фельетоним, гарчи кичкина ҳажмда бўлса ҳам, комил ижод маҳсули, дурдона асар эканлигига ишонса бўлармикин? Тагин худо билади, ишқилиб биронта хато ери йўқмикин! Агар яхшироқ ўйлаб қаралса, уни қабул қилмасликлари, назар-писанд қилмай, тўғридан-тўғри рад этишлари ҳам мумкин! Фельетон, шунчаки одмигина асардир, ҳаттоки у ҳеч нимага яроқсиздир, уни аллақачон яроқсиз қоғозлар саватига ташлаб юбормаганларига ким кафолат беради?.. Шуларни ўйларканман, кўнглим безовта бўла бошлади ва мен ирғиб ўрнимдан туриб, қабристондан қочиб чиқиб кетдим.

Акерсгатен кўчасидаги дўконнинг витринасидан қараб, соат энди ўн иккидан ошганини кўрдим. Кўрдиму таъбим хира бўлди, ваҳоланки мен вақт тушдан анча оған деб ўйловдим, муҳаррирнинг хузурига эса соат тўртдан олдин кириш бефойда. Фельетоним тақдир ҳақидаги нохуш ҳаёллар ҳеч менга тинчлик бермасди; бу ҳақда қанча кўп ўйласам, уни бир жўшқин ҳаракат билан, боз устига, миям талвасага тушган, фикрларим чалкашиб кетган гафлатдаги чоғимда ёзганимни тасаввур қилишим шунча қийинлашарди. Турган гапки, бу шунчаки, ўзини ўзи алдаш эди, холос, демак, бугун эрталаб мен бекорга қувонибман! Бўлмасам-чи!.. Мен Улливолсвейен кўчасидан жадал юриб бориб, Авлиё Ҳенрих тепалиги ёнидан, сўнг хароба майдондан, тахта тилиш заводига бориб тақалувчи тор-тор антиқа кўчалардан, қурилиш бораётган майдон ва полизлар ёнидан ўтиб, ниҳоят охири кўринмайдиган катта йўлга чиқдим.

Шу ерга келганда тўхтаб орқамга қайтишга қарор қилдим. Йўл юриб исиниб олгандим, энди бошимни эгиб, секин-секин юриб кета бошладим. Йўлда пичан ортган иккита арава учради. Аравакаш йигитлар — яланг оёқ ва бепарво кайфиятда пичан устида чалқанча ётганча кўшиқ айтардилар. Уларга яқинлашиб борарканман, албатта мен билан гаплашишар, бирон қитмир гап айтишар ё кулиб юборишар, деб ўйлагандим, уларга яқин борганимда аравакашлардан бири баралла овоз билан, қўлтиғингдаги нарсани нима, деб сўради.

— Адёл, — дедим мен.

— Соат неча бўлди? — сўради у.

— Аниқ билмайман, уч бўлиб қолди-ёв.

Шунда икковлари кулиб юборишди ва тўхтамай кетаверишди. Шу пайт бирдан шарақлаб урилган қамчининг зарбидан қулоғим чўғдай қизиб кетди, шляпам бошимдан учиб кетди; бу йигитлар, шўхликлари кўзиб, мени мазах қилган эдилар. Фазабим қайнаб, жон аччиғида қулоғимни чангалладим, ариқ бўйида ётган шляпамни олдим ва бу ердан нари кетдим. Авлиё Ҳенрих тепалигига борганимда, рўпара келган одамдан вақтни сўрадим, у соат тўртдан ошганини айтди.

Соат тўртдан ошибди! Ана, холос! Мен қадамимни илдамлатиб, таҳририятга шоша-пиша кета бошладим. Муҳаррир аллақачон келган бўлиши керак, эҳтимол, кетиб ҳам қолгандир! Мен гоҳ имиллаб, гоҳ сал бўлмаса, арава ғилдираклари остида қолаёзиб, йўловчи одамларни қувиб ўтиб, отлар билан ким ўзарга югуришиб силлам қуриб тилим осилиб, ҳаллослаб югуриб борарканман, ишқилиб кечиккан бўлмай, дердим ўзимга. Мен бинога чопиб кириб, пиллапоялар оша сакраб-сакраб чиқиб, муҳаррир эшигини тақиллатдим.

Жавоб бўлмади.

“Кетиб қолибди! Кетибди!” — деб ўйладим. Эшикни итариб кўрув-

дим, у берк эмас экан, яна бир марта тақиллатиб хонага кирдим.

Муҳаррир дераза томонга юз ўгириб стол ортида ниманидир ёзиб ўтирарди. Мен зўрга нафасимни ростлаб олиб салом бердим, у ўгирилиб, мени кўрди ва бош чайқаб деди:

- Очеркингни кўриб чиқишга ҳали вақтим бўлмади.

Мен бўлсам, ҳали чиппакка чиқармабди-ку ёзганимни, деб ўйлаб хурсанд бўлдим ва дедим:

— Ҳа, албатта, мен жудаям яхши тушунаман. Қолаверса, шошма-сангиз ҳам бўлади. Бўлмаса, икки кундан кейин кела қолай, ё...

— Ҳа, ҳа, албатта кўриб чиқаман. Дарвоқе, менда манзилингиз бор-ку.

Ана шунда, энди менинг ҳеч қандай манзилим йўқ, деб айтиш эсимдан чиқибди.

Учрашув тугади. Мен таъзим қила-қила орқамга тисарилиб чиқиб кетдим. Қалбимда яна умид булоғи қайнай бошлади: ҳали ҳеч нима барбод бўлгани йўқ, аксинча, ҳали мен, бу кетишда кўп нарсага эришишим ҳам мумкин. Шу пайт миямда ҳар турли хаёллар пайдо бўла бошлайди; тасаввуримда, Арши аълода Парвардигоримнинг хузурида ёзган фельетоним учун мени ўн крона билан тақдирлаш ҳақида қарор чиқарилгандай бўлиб туюлади...

Фақат бир кечагагина тунаш учун бошпана топсам бўлди! Мен қаерда тунаш яхшироқ деб ўйлайман, бу масалани ҳал қилишга астойдил берилиб кетганимдан, кўчанинг қоқ ўртасида тўхтаб қолганимни ҳам сезмабман. Қаерда эканимни унутиб, худди денгиздаги ягона бакендек¹ тураман, атрофимда тўлқинлар қутуради, чайқалади. Газета сотувчи менга “Викинг” газетасини узатади. Қизиқ, жуда қизиқ! Мен бошимни кўтараман ва сесканиб кетаман — яна Сембонинг магазини рўпарасида турардим.

Мен дарҳол тескари ўгирилиб, тугунни яширишга уринаман, тагин дўкон деразасидан мени кўриб қолишмасин, деб саросимага тушаман ва черков томонга шошиб кета бошлайман. Мен Ингебрет кўчасидан, кейин театр ёнидан ўтаман, Логенга етганимда бурилиб соҳил томонга, қалъага йўл оламан. Бу ерда бўш ўриндиқни топиб, ўтириб хаёлга чўмаман.

Қаердан бошпана топсам экан ўзимга? Эрталабгача биқиниб ётишим учун биронта қавак топилмасмикин? Орқага, ўзимнинг аввалги ҳужрамга қайтгани гурурим йўл бермасди; мен сўз берганман, сўзимдан қайтиш ҳақида ўйлашни ҳам истамасдим, аччиғим чиқиб, ўша ҳужрага қўл силтаб қўйдим, фақат кичкинагина қизил тебранма курсини эслаб, сал ҳижолат тортиб жилмайиб қўйдим. Шу пайт тахайюл қудрати билан ўзимни бирдан Хегдехаугендаги қўш деразали каттакон хонада кўрдим; бир вақтлар шу хонада яшаган эдим: мен столда бир патнис уйилган бутербродларни кўрдим, кейин улар бифштексга айланди — кўзни қувонтирувчи иштаҳани очувчи бифштекс, унинг ёнида қордек оппоқ сочиқ, нон бўлаклари ва санчқи пайдо бўлди. Кейин эшик очилди; уй бекаси кириб, менга яна бир финжон чой ҳам таклиф қилди...

Худди тушингга киргандай самарасиз лавҳалар ҳаммаси! Шу пайт мен, агар ҳозир истеъмол қилгани бирон овқат топганимда эди, миям қовжираб яна ишдан чиқар, унда ўй-хаёлларимдаги аввалги жонсаракликка, тафаккуримни қамраб олмоқчи бўлаётган тутуруқсиз хаё-

¹ Б а к е н — сузгич, у дарё ва денгизларда пароходлар сузиб ўтиши қийин бўлган жойларни кўрсатиб туради.

лотларга қарши курашишимга тўғри келарди, деб ўзимни ўзим ишонтира бошладим. Ўзи мен шунақа одамман, овқат менга фақат зиён етказди; феълим ўзи шунақа.

Эҳтимол, ҳали кечга бориб, тунашга бирон жой топарман ҳам. Шошмасам ҳам бўлади: ҳеч бўлмаса, ўрмонга бориб биронта қулай жойда тунарман, шаҳар атрофидаги ҳамма жойлар менинг хизматимда, қолаверса, ҳаво ҳозир унча совуқ ҳам эмас.

Денгиз эса, зилдай оғирлашиб қимир этмай қолган, бесўнақай пучуқ бурун шатакчи кемалар унинг қорамтир сатҳини чок қилиб, сувини кўпиртириб тинмай ҳар ён сузадилар, кема мўрисида чикқан тутун мисоли қуш патидай енгил учади, пароходни юргизаётган машиналар гулдираб, аёзли ҳавони ларзага келтиради. Осмонни булут буркаб олган, қилт этган шамол йўқ, орқамда қад кўтарган дарахлар жиққа ҳўл, мен ўтирган ўриндиқ нам ва совуқ. Вақт ўтиб борарди; мени мудроқ босди, толиққанимни ҳис қила бошладим, совуқдан вужудим жимираб кетди; сал вақт ўтмай, киприкларим юмила бошлаганини ҳис этиб, кўзларимни юдим...

Уйқудан уйгонганимда, ҳамма ёқ қоронғи эди; уйқум чала бўлганидан ва совуқ қотганимдан гангиб қолиб, ирғиб ўрнимдан туриб кетдим ва тугунимни қўлтиқлаб олиб жўнаб қолдим. Мен бироз исиниб олиш ниятида қўлларимни силтаб-силтаб, увишиб қолган оёқларимни уқалаганча тез-тез юриб, ўт ўчирувчилар минораси олдига бориб қолдим. Соат тўққиз бўлган эди; демак, мен бир неча соат ухлабман.

Энди қасққа борай? Тунагани ўзимга жой топишим керак. Ўт ўчирувчилар депосига тикилиб туриб қолдим ва, қоровулнинг кўзини шамғалат қилиб, депонинг биронта эшигидан лип этиб кириб олсам қандай бўларкин, деб ўйлай бошладим. Мана, мен пиллапоядан кўтарилиб, қоровулни гапга солмоқчи бўлдим, у дарҳол қўлига болтачасини олади ва гапимни эшитишга шай эканини билдириб қаддини адл тутиб туради. Унинг қўлидаги дами менга таҳдид солиб турган болтачаси, асабларим риштасини узаётгандай бўлади ва мен бу қуролланган одам қаршисида қўрққанимдан тилим лол бўлиб беихтиёр орқамга тисариламан. Ҳеч нима демасдан нуқул орқамга тисарилавераман; обрўйимни сақлаш мақсадида, гўё ниманидир унутгандай қўлимни пешонамга олиб бораман ва қайтиб кетаман. Кўчага чиққанимда гўё чиндан ҳам жуда мудҳиш фалокатдан қутулгандай, анча енгил тортаман. Ва шоша-пиша нари кетаман.

Очликдан ва совуқдан кўнглим тобора кўпроқ ғашланиб Карл-Юхан кўчасидан кетиб боряпман; борарканман овозимнинг борича бўралаб сўкинаман — бирон киши эшитиб қолар-ку, деб ўйламайман ҳам. Стортинг¹ биноси олдига борганимда, биринчи шер ҳайкали ёнида туриб яна тахайюл қудрати билан танишим бўлган расомни эслайман, бу йигитни мен бир пайтлар Тиволида беайб шапалоқ ейишдан асраб қолгандим, кейин бир марта унинг уйида бўлганман. Мен суюниб кетиб бармоқларимни шиқиллатаман ва Турденшёлгатенга йўл оламан, у ерда “К.Захария Бартел” деб ёзилган эшикни қидириб топаман ва тақиллатаман.

Эшикни рассомнинг ўзи очди, ундан пиво ва тамакининг бадбўй ҳиди келарди.

— Хайрли оқшом! — дедим мен.

¹ С т о р т и н г — Норвегия парламенти (норв.).

— Хайрли оқшом! Ие, сизмисиз? Жин урсин, шу бемаҳалда келишингиз шартмиди? Ахир чизган расмимни чироқ ёруғида ҳеч ҳам кўриб бўлмайди-ку. Сиз ўтган сафар келиб кетганингиздан бери пичан гарамини қайтадан чиздим ва баъзи ерларини ўзгартирдим. Сиз кундуз кунни келинг, ҳозир кўрганингиздан маъни йўқ.

— Барибир, ижозат этинг, бир кўрай! — дедим мен. Очигини айтганда, қайси расм ҳақида гап бораётгани менга мавҳум эди.

— Бунинг иложи йўқ! — деди у. — Расминг ҳамма ёғи сарғайиб кўринади сизга! Қолаверса... — у менга яқин келиб пичирлаб деди: — Бугун уйимда бир жонон бор, ҳеч иложим йўқ сизни қабул қилишга.

— О, ундай бўлса, ҳаммаси тушунарли.

Мен унга хайрли тун тилаб, орқамга тисарилиб кўчага чиқиб кетдим.

Тунаш учун фақат битта жой — ўрмон қолган эди. Оҳ, кошкийди ер бунчалик зах бўлмаса! Мен адёлимни силарқанман, очиқ ҳавода ётиб ухлашимга аста-аста кўника бошладим. Тунагани шаҳардан жой излаб жуда кўп вақтим кетди, қийналиб ҳолдан тойдим, ҳамма нарса нафратимни кўзитарди; хотиржамликни ҳис этиш, кўнгилга таскин бериш ва ҳеч нима ҳақида ўйламай кўчада тентираб юриш ғоятда ҳузурбахш эди. Университет ёнидан ўтиб бораётганимда бошимни кўтариб қарасам, соат аллақачон ўндан ошибди, кўрдиму шаҳар ташқариси томон йўл олдим. Хегдехауген кўчасида озиқ-овқат дўконининг витринаси олдида тўхтадим. Французча бўлка ёнида мушук ухлаб ётарди, унинг ёнида чўчка ёғи солинган тунука банка ва манна крупаси тўлдирилган шиша банка турарди. Мен бу неъматларга тикилиб бироз турдим, лекин ёнимда пулим бўлмаганидан, тескари бурилдим-да, йўлимда кетавердим. Секин-секин юриб, шаҳар дарвозасига етдим, ундан чиқиб яна анча вақт юра-юра ахири ўрмонга етиб олдим.

Бу ерда мен йўлдан четга чиқиб, дам олгани ўтирдим. Кейин ётиш учун сал қулайроқ бўлган жойни изладим, арча новдаларини йиғиб келиб, кичкинагина дўнгликда ўзимга тўшак солдим, бу ер сал қуруқроқ эди, қоғоз пакетни очиб адёлимни олдим. Узоқ йўл юриб тамомила ҳолдан тойган эдим, дарҳол ухлагани ётдим. То дурустроқ ётиб олгунимча дам у, дам бу ёққа ағдарилиб кўп безовта бўлдим, ниҳоят яхши жойлашиб олдим; қулоғим жизиллаб оғрирди, у ҳатто шишиб кетган эди қамчи зарбидан, шу боис фақат бир ёнимга ёнбошлаб ёта олардим. Бошмоқларимни ечиб, Сембо дўконидан олинган қоғозга ўраб, бошим тагига қўйдим.

Теварак атроф зулмат қўйнида, ўрмон теран сукутда, фақат осмон-фалакда табиатнинг ҳеч қачон тинмайдиган узоқдан бир хил оҳангда гувиллаб эшитилувчи боқий кўшиғи янграб турарди. Мен бу охири йўқ мунгли куйни анчагача эшитиб ётиб ўзимни лоҳас ҳис қила бошладим; ахир бу адашган сайёралар мусиқаси, юлдузлар навоси эди-ку.

— Йўқ, бу шайтон васвасаси бўлса керак! — дедим мен ва ҳеч нимадан ҳайиқмаётганимни билдириш учун хохолаб кулдим. — Бу Ханаан¹ заминида қичқираётган уккиларнинг овози.

Мен ўрнимдан турдим, ётдим ва яна турдим, бошмоқларимни кийиб, қоронғида тентираб юра бошладим, кейин яна ётиб, то тонг отгунча ғазабимни босиш, қўрқувни енгиш билан шуғулландим ва фақат тонг отар чоғида ниҳоят ғафлат мени оғушига олди.

¹ Х а н а а н — Фаластин.

Кўзимни очганимда ҳамма ёқ ёришиб кетган, сезишимча, вақт чошгоҳга яқинлашган эди. Мен бошмоқларимни кийиб, адёлни яна қоғозга ўрадим-да, шаҳарга қайтиб кетдим. Қуёшни ҳалиям, худди кечагидай, булутлар пана қилиб турарди, мен совуқдан итдай дийдирардим, оёқларим муз қотган, кўзларим худди кундузги ёруғдан қамашгандай ёшланарди.

Кейин билсам соат уч бўлган экан. Очлик мени борган сари қаттиқроқ забтига олганидан силлам қуриб қолди. Ўқтин-ўқтин кўнглим беҳузур бўлаётган бўлса ҳам йўл юриб кетавердим. Кейин четга бурилиб жамоа ошхонаси олдига бордим, у ерда деворга осилган таомлар рўйхатини ўқиб, худди мол гўшти ва чўчқа гўшtidан кўнгли айнийдиган одамдек елкаларимни қисиб қўйдим-да, бу ердан тўғри вокзал майдонига йўл олдим.

Нукул кўзим тиниб бошим айланарди; мен бунга парво қилмай юриб кетавердим, лекин бошим яна ҳам қаттиқроқ гангий бошлади, ниҳоят, бир зина пиллапоясига бориб ўтиришга мажбур бўлдим. Бутун ички аъзоларим жойидан қўзғалиб айқаш-уйқаш бўлиб кетгандай ёки миямдаги қандайдир бир аъзо, қандайдир бир тўқима ёрилиб кетгандай эди. Икки марта нафасим қайтиб, ҳанг-манг бўлиб ўтирдим. Тўғри, ҳушимдан кетмадим, кечадан бери қулогим оғриётганини аниқ сезиб турдим, қолаверса, бир танишим ёнимдан ўтганида, дарҳол танидим ва ўрнимдан туриб унга таъзим қилдим.

Бошимдан кечириётган шунча азобу уқубатлар каммидики, яна аллақандай янги машаққат балоси уларга келиб қўшилди? Наҳотки зах ерда ётганим сабаб бўлса бунга? Ё бўлмаса, бугун нонушта қилмаганим учун бетоб ҳис қиляпманмикин ўзимни? Умуман олганда, бунақанги аянчли ҳаёт кечириб яшашнинг ҳеч ҳожати йўқ; Худо шоҳид, қайси қилган гуноҳим учун бундай азобга мубтало бўлганим сабабини мутлақо тушуна олмадим! Ниҳоят, бу кетишда ҳали фирибгар бўлиб қолишим ҳам ҳеч гапмас, деб ўйладим. Адёлимни гаровга қўйишим мумкин. Бунга бир крона оламан, у пул уч марта тўйиб овқатланишимга етади, ана унда то биронта иш топгунимча чидасам бўлади; адёл эгаси Ханс Паулдан узр сўрагани бирон баҳона топарман. Мен судхўрникига йўл олдим, лекин унинг эшиги олдида тўхтаб ўйланиб қолдим ва бош чайқаб орқамга қайтдим.

Бу ердан қанча узоқроққа кетганим сари мени тўғри йўлдан оздирмоқчи бўлган шайтоний васвасаларни даф эта олганимдан шунча кўп хурсанд бўлардим. Мен виждонимнинг поклиги, иродамнинг бақувватлиги ва ўзимнинг лойқаланиб оқаётган одамлар оқими узра порлоқ маёқ бўлиб қад кўтариб турганим ҳақида ўйларканман, гурурланиб кетардим. Нима, бир марта тўйиб овқатланишим учун бировнинг мулкини гаровга қўяйми, еганим ҳар бир тишлам нон учун виждоним азоб чексинми, ўзимни муттаҳам деб бўралаб сўқайми, ноўрин қилмишларим учун ўзимга ўзим танбеҳ берайми? Йўқ, ҳеч қачон! Ҳеч қачон бундай қилмайман! Бунақа хаёлни ҳеч жиддий деб бўлмайди, бу хаёл кўнглимга келмаган эди, десам ҳам бўлади, илло бир зумгагина тасодифан оғиздан чиқиб кетган бундай гап учун одамни ёмонотлиқ қилиш яхшимас, хусусан, бошинг муттасил лўқиллаб оғриб турган, боз устига, бировнинг адёлини мудом кўтариб юравериш ўлгудек силланг қуриган бир пайтда.

Бир кунмас-бир кун бу оғир аҳволдан қутулишнинг албатта би-

рон иложи топилиб қолар! Мана, масалан, Грэнланслеретдаги савдогарни олайлик, мен унинг қўлида хизмат қилмоқчи бўлганимни хат ёзиб изҳор этдим, нима, ҳадеб унинг уйига танда қўявериб жонига тегдимми? Эртадан кечгача телефон қилавериб, ахири рад жавобини олдимми? Мен, одмигина йўл тутиб, савдогар ҳузурига бормадим, ана шунинг учун ҳам, унинг қандай жавоб қилишини билмайман. Эҳтимол, бирон дурустроқ жавоб оларман, балки бу сафар менга бахт кулиб боқар, одатда, бахтнинг қаёқдан ва қачон келишини ҳеч ҳам билиб бўлмайди. Мен шундай хаёлларга бориб Грэнланслеретга йўл олдим.

Охирги машаққатли дард бутунлай кучимни қирқиб қўйган эди, мен оёғимни зўрга судраб босиб савдогарга айтадиган гапимни ўйлаб борардим. У муруватпеша одам бўлса керак албатта; агар у яхши кайфиятда бўлса, ишга киришим олдидан ҳатто сўрамасимданоқ менга бажонидил бир крона беради; бунақа одамлар ўзи шунақа ёқимтой тентакликка мойил бўладилар.

Мен “лип” этиб дарвозадан кирдим, шимимнинг тиззаларини тупугим билан ҳўллаб сал кўримлироқ ҳолга келтирдим, кейин адёлни қоронғи бурчакда турган қутининг орқасига тикиб қўйдим-да, йўлни қия кесиб ўтиб дўконга кирдим.

Бу ерда бир одам эски газеталардан ясалган пакетларни елимлаб ўтирарди.

— Мен жаноб Кристини кўрмоқчи эдим.

— Кристи менман, — деб жавоб қилди у одам.

— Шунақа денг! Менким фалончи хизматингизга кирмоқчи бўлиб сизга хат ёзган эдим, бирон нимани умид қилишим мумкинми — шунини билгани келувдим.

У менинг исимини бир неча марта такрорлаб сўнг кулиб юборди.

— Тақсир, ижозатингиз билан, сиздан бир нарсани сўрамоқчи эдим: айтинг-чи, рақамлар билан шуғулланишда ҳисобчилик лаёқатингиз қандай? Менга ёзган хатингизга минг саккиз юз қирқ саккиз рақамини қўйибсиз.

У баралла хохолаб кулиб юборди.

— Ҳа, бу унча яхши иш бўлмаган, — дедим мен уялиб кетиб. — Очигини айтсам, мен бироз хаёлпараст, паришонхотир одамман.

— Сизга маълум бўлсинким, менга рақамларни ҳисоблашда ҳеч қачон хато қилмайдиган одам керак, — деди у. — Ҳуснихатда сиз беқиёс экансиз, кейин, умуман мактубингиз менга жуда ёқди, лекин...

Мен бироз кутиб турдим; бу охирги сўзи билан унинг нима демоқчи эканлигини ҳеч тушуна олмаётган эдим.

Кристи яна пакет елимлаш билан машғул бўлди.

— Афсус, минг афсус, — дедим мен. — Лекин сизни ишонтириб айтаманки, бу бошқа такрорланмайди, атиги битта арзимас хато тупайли мени ҳисобчиликка нолойиқ деб ҳисоблаш яхшимас-ку, ахир!

— Мен ундай деб ҳисобламайман, — деб жавоб қилди у. — Лекин хатингизни ўқиб унга катта эътибор бердим-да, ўша кездеёқ бошқа одамни ишга олдим.

— Бу гапингиздан, ҳисобчи ўрни энди банд экан-да? — деб сўрадим мен.

— Шундай.

— Э худо, демак, ҳеч илож йўқ!

— Мутлақо. Мен таассуф қиламан, лекин...

— Яхши қолинг! — дедим мен.

Вужудим ваҳшиёна газаб алангасида ёна бошлади. Мен йўлакдан адёлимни олиб қўлтиғимга тикдим-да, кўчада тишларимни гижир қилиб борарканман, беайб одамларни туртиб ўтар, лекин кечирим сўрамас эдим. Бир жаноб тўхтаб танбеҳ берган эди, мен унинг қулогига шангиллаб бир балолар дедим, сўнг унинг тумшуғи тагида муштларимни дўлайтирдим-да, газабдан ўзимни тия олмай йўлимда кетавердим. У жаноб полициячини чақирди, шунда полициячи билан жудаям муштлашгим келди ва мени қувиб етиб олишлари учун, атайлаб секинроқ юра бошладим, лекин полициячи йўқ эди. Ахир менинг барча қизғин, барча жўшқин уринишларим ҳеч ўнгидан келмаганидан кейин, терлаб-пишиб ҳаракат қилишдан нима фойда? Нега ахир 1848 деб ёзган эдим? Бошимга урармидим бу лаънати йилни? Ҳозир ичакларим тиришиб, қорним пиёз пўсти бўлиб кетган қаттиқ очикқанимдан. Вақт ўтиши билан энг қудратли руҳий ва жисмоний тушкунлик мени тобора қаттиқроқ забт эта бошлаган эди, ҳар кун сайин мен кўпроқ виждонимга хилоф ишлар қила бошладим. Уялмай-нетмай ёлгон гапирардим, шўрлик бекага ижара ҳақини ҳалиям тўламадим, кўнглимга ҳатто, агар бу ўзганинг адёлини ўғирласамчи, деган фикр ҳам келди.

Лекин шу гап кўнглимга келганида мен пушаймон ҳам бўлмадим, истихоло ҳам қилмадим. Мен, дохилан ирий бошлагандим, ичимда қандайдир қора пўпанак илдиз отаётган эди. У ёқда, самода эса, худо менинг қазойи муаллақим барча илоҳий амалларга риоя қилинган ҳолда жуда секинлик билан, тадрижий равишда ва муҳаққақ тарзда ижро этилмоғини кузатиб ўтирибди. Аммо пастда, жаҳаннамда бўлса, ичи қора шайтонлар менинг шу чоққача дўзахий гуноҳ қилмаётганимдан ва Худо адолат юзасидан, мени жаҳаннамга жўнатмаганидан хуноб бўлишиб, сочларини юлишарди...

Мен қадамимни илдамлатиб, деярли югуриб кета бошладим, кутилмаганда чап томонга бурилиб, ўзимни бир уйнинг чарогон ёритилган катта эшиги олдида кўрдим; қалбимда газаб ўти ҳануз аланга оларди, шу боис, мен газабимни тияолмаган, ҳушимни йигиб ололмаган бўлсам ҳам, лекин бу катта уйнинг гоята ҳашаматли эшиги дарҳол хотирамда муҳрдек сақланиб қолди, мен зинадан юқорига югуриб чиқаётган пайтимда, эшикнинг ҳар битта майда нақшлари, барча безаклари ҳануз дохилий нигоҳим қаршисида турарди. Иккинчи қаватда мен бир эшик тугмасини қаттиқ босдим. Ўзи нега мен иккинчи қаватда тўхтадим? Нимага энди зинадан энг узоқдаги эшикни танладим?

Эгнига қора тўр ҳошияли кулранг кўйлак кийган ёш хоним эшикни очди; у бироз вақт менга ҳайрон бўлиб қараб турди-да, кейин бошини чайқаб деди:

— Йўқ, бугун ҳеч нимамиз йўқ.

Шундай деб у эшикни ёпмоқчи бўлди.

Нега ахир, келиб-келиб, шу хотин менга рўпара келади, а? У мени гадой деб ўйлаган эди, мен шу заҳоти совуққон ва хотиржам одам қиёфасига кирдим. Бошимдан шляпамни олиб, хонимга эҳтиром ила таъзим қилдим ва гўё унинг айтган гапини эшитмагандай, назокат билан дедим:

— Қўнғироқ тугмасини қаттиқроқ босганим учун мени афв этинг, фрекен. Айтишларича, бу ерда яшайдиган беморга уни аравачага ўтқазиб сайр қилдирадиган одам керак экан.

Хоним менинг тутуруқсиз гапимни гўё мулоҳаза қилаётгандай ва

мен ҳақимда нима деб ўйлашни билмай, бироз ўйланиб турди.

– Йўқ, – деди у ниҳоят. – Бу ерда ҳеч қанақа бемор одам йўқ.

– Наҳотки? Кексайиб қолган жаноб-а? Ҳар куни уни икки соатлаб сайр қилдириш керак экан, хизмат ҳақи соатига қирқ эре экан.

– Йўқ.

– Унда яна бир марта узр сўрайман, – дедим мен. – Чамамда, у биринчи қаватда турса керак. Мен фақат унга бир одамни тавсия қилмоқчи эдим, у менинг қадрдон дўстим. Менинг исмим Ведел-Арлсберг.

Мен яна таъзим қилиб, орқамга бир қадам тисарилдим; хоним чўғдай қизариб кетди, уялганидан турган ерида қилт этмай қолди ва мен то зинадан пастга тушгунимча, орқамдан кузатиб тураверди.

Ниҳоят, яна ўзимни хотиржам ҳис қила бошладим, ақл-ҳушим жойида эди. Хонимнинг, бугун берадиган ҳеч нимамиз йўқ, деган гапи менга худди бошимдан бир челақ муздай сув қуйиб юборгандай таъсир қилди. Ҳозир шундай аҳволга тушган эдимки, мени кўрган ҳар бир одам: “Ана гадой келяпти, у эшикма-эшик юриб тиланчилик қилади ва шу тарзда нон-насибасини териб кун кечиради” – дейди.

Меллергад кўчасига борганимда, у ердаги ошхона олдида тўхтаб, қоврилаётган гўштнинг иштаҳани қитиқловчи ҳидини бироз фурсат ҳидлаб турдим; мана эшик тутқичидан ушлаб, нима қилаётганимни билмасдан, ичкарига кирмоқчи ҳам бўлдим, лекин ҳушимни йиғиб олиб, бу ердан нарига кетдим. Сайлгоҳ майдонга чиқдим ва ўтириб бироз дам олгани жой қидира бошладим, лекин барча ўриндиқлар банд эди, кейин мен черков атрофида тентираб юриб, ўтиргани тинч-роқ жой изладим, лекин тополмадим. “Ҳа, албатта! – дедим ўзимга ўзим ҳасрат қилиб. – Бўлмасам-чи! Албатта-да!” Сўнг бу ердан кетдим. Бозор муюлишида фаввора олдида тўхтаб сув ичдим, оёқларимни судраб босиб яна кетавердим; мен ҳар битта витрина олдида узоқ туриб қолар, йўлдан ўтиб кетаётган ҳар қайси каретанинг орқасидан кузатиб қолар эдим. Бошим чўғдай қизиган, икки чаккамдан аллақандай галати дукиллаш эшитиларди; сув ичганим яхши бўлмади, бот-бот кўнглим айниб, қайт қилиб юборгудай қийнала бошладим. Ниҳоят, Ҳалоскор жомеси ёнидаги қабристонга етиб олдим. Мен ўтириб тирсақларимни тиззамга қўйганча бошимни кафтимга олдим, шунда дардим анча енгиллашганини ҳис қилдим, кўкрагимнинг санчиб оғриши тўхтагандай бўлди.

Мендан сал нарироқда бир гишт терувчи уста ерга ётқизилган гранит плиталар устида эмаклаб юрар ва уларнинг сатҳини чўкичлаб, бир нималарни ёзарди; у кўзига қора кўзойнак тақиб олган эди, қараб турсам, у менга аллақачон унутиб юборганим бир танишимни эслатди, — у одам банкда хизмат қиларди ва мен у билан бир марта қаҳвахонада учрашган эдим.

Кошкийди, уятни йиғиштириб қўйиб, унга дангал мурожаат қила олсам! Нақадар қийин аҳволга тушиб қолганим, бир бурда нонга зор эканлигим ҳақида бор ҳақиқатни очиқ айтсам! Унга бепул соқол олдириш талонларимни берардим... Эҳ, жин урсин, эсимдан чиқиб кетибдию менда ўша талонлар дафтарчаси борлиги! Унда сал кам бир крона турадиган талонлар бор эди! Мен ҳовлиқиб кетиб, шу бойлигимни қидира бошлайман. Олдинига уни тополмай, ирғиб ўрнимдан туриб кетиб, совуқ терга чўмганча, аzza-баzza ҳамма чўнтақларимни ковлаштираман ва ахири уни ён чўнтагимнинг тагидан тоза ва ёзил-

ган қоғозлар орасидан топаман, бу олти талонни бир неча марта гоҳ олтидан, гоҳ орқа томонидан варақлаб санайман; уларнинг менга унча кераги йўқ — мен энди соқол олтирмақчи эмасман, ўзи шунақа инжиқтабиат одамман. Бу талонлар ўрнида ярим крона пулим — консберг кумушидан зарб қилинган танга бўлгани яхшироқ эди. Банк соат олтида ёпилади, мен у танишимни қаҳвахона яқинида кутиб туришим мумкин, у соат етти ё саккизларда келади.

Миямга келган бу фикр мени беҳад суюнтирди. Вақт ўтиб борар, атрофимдаги каштан дарахтлари япроқларини шамол шитирлатар, кун оғиб кеч кира бошлаган эди. Аммо-лекин банкда хизмат қилувчи йигитларга олти дона арзимас талон билан мурожаат қилиб, ундан пул сўрасам ўзимни хўрлаган бўлмайманми ахир? Ким билади, балки унинг чўнтагида меникидан чиройлироқ ва озодароқ бунақа талон дафтарларидан икки-учтаси ётгандир. Шу хаёлга бориб мен унга тавсия қилиш учун биронта совғабоп нарса топгани яна чўнтагимни ковлаштира бошладим, лекин ҳеч нима тополмадим. Галстугимни тақдим қилсам қандоқ бўларкин? Мен галстуксиз ҳам кун кечираман, камзулимнинг ҳамма тугмаларини қадаб олсам бўлди-да, ҳозир шундоқ ҳам ҳамма тугмаларни қадаб юришимга тўғри келяпти, нимчам бўлмаганидан кейин. Мен каттакон тугунли галстукни (бу тугун кўкрагимнинг деярли ярмини қоплаб турарди) ечиб, уни яхшилаб тозаладим ва талонлар дафтарчаси билан бирга бир варақ оқ қоғозга ўрадим. Кейин қабристондан чиқиб шаҳарга йўл олдим.

Ратушадаги соат вақт етти бўлганини кўрсатарди. Мен қаҳвахонага яқин бориб, темир панжара ёқалаб у ёқдан-бу ёққа юриб турарканман, қаҳвахонага кираётган ва у ердан чиқаётган одамларни синчиклаб кузатардим. Ниҳоят соат саккизларга яқин мен озода ва башанг кийинган танишимни кўрдим, у қаҳвахона томон кетиб борарди. Уни кўрганим заҳоти юрагим, худди қафасга тушган қушдай, қаттиқ питирлаб тепа бошлади. Шунда мен унинг олдига югуриб бориб, саломлашиб ҳам ўтирмай, худди юзсиз одамдай дедим:

— О, эски қадрдоним, менга ярим крона беринг! Мана буни гаровга олиб қўйинг. — Шундай деб кичкина тугунчани унинг қўлига тутқаздим.

— Ҳеч иложим йўқ! — деди у. — Худо шоҳид, менда ҳеч вақо йўқ! — деб у шундоққина кўз олдимда ҳамёнини очиб кўрсатди. — Кеча кечқурун майшат зўр бўлган эди, бугун ҳолим танг. Ишонинг, ҳемири йўқ менда.

— Қўйинг, хафа бўлманг, дўстим! — дедим мен унинг сўзларига ишониб.

Тўғри-да, ахир шу арзимаган нарсага ҳам у ёлгон гапирармиди? Йигит чўнтақларини ковлаб ҳеч нима тополмаганида, назаримда, унинг кўкимтир кўзларига ёш қалққандек бўлиб туюлди. Мен нари кетдим.

— Ундай бўлса, мени кечиринг! — дедим мен. — Шунчаки, бироз қийин аҳволга тушиб қолган эдим.

Мен анча нарига бориб қолганимда, у мени чақириб, унга қолдирганим тугунчакни эслатди.

— Яхшиси, у сизга совғам бўлақолсин, — дедим мен. — Атиги бир нечта майда-чуйда нарсалар — бор бойлигим шу десам ҳам бўлади.

Мен бу айтган гапимдан жуда қаттиқ таъсирланиб кетдим, кеч кириб, қош қораяётган пайтда бу сўзлар шундай маънос оҳангда эшитилдики, хўрлигим келиб йиғлаб юбордим...

Шамол бироз кучайди, кўкда булутлар жадал сузиб борардилар, кеч кириши билан ҳаво ҳам совий бошлади. Мен кўча бўйлаб кетиб борарканман, тобора кўпроқ ўзимга ачинардим, ўқтин-ўқтин оғзимдан қандайдир сўзлар, ҳайқириқлар отилиб чиқар, шунда эндигина йиғидан тўхтаган кўзларим яна ёшлана бошларди.

— Эй, худойим, не мушкул аҳволга солдинг мени! Жуда-жуда қийналиб кетдим, худойим!

Орадан бир соат ўтди, шу қадар имиллаб ўтдики бу соат, бамисоли унинг охири йўқдай бўлиб туюлди. Мен Турагадда анча вақт қолиб кетдим, хонадонларнинг эшиги олдидаги зина пиллапояларида ўтирдим, биронта одам кўчадан ўтиб бораётганида, ўзимни дарвозахона панасига олардим, чироқ билан ёритилган витриналар орқали дўкон ичида уймалашиб юрган харидорларни кузатардим бекорчиликдан ва ахири черков билан бозор оралиғида тахлаб қўйилган тахталар орқасидан ўзимга қулай жой топдим.

Ўрмонга, ҳатто ажал таҳдид қилганда ҳам боролмасдим — ўша куни кечқурун юришга дармоним қолмаган эди, йўл эса бениҳоя узоқ бўлиб кўринганди. Мен, ҳеч қаёққа бормай, кечани шу ерда ўтказоқламан, деб аҳд қилдим; агар совуққа чидай олмасам, черков атрофида тентираб юрарман, бу ерда кимдан ҳам уялардим. Хуллас, мен тахталарга суяниб мудрай бошладим.

Бора-бора теварак-атрофни сукунат қамраб олди, одамларнинг оёқ товушлари деярли тинди, ниҳоят, уйларнинг деразаларидан тушаётган ёруғлик ўчди.

Мен кўзимни очиб, рўпарамда қандайдир одам турганини кўрдим; кўзимга ялтироқ тугмалар кўринди ва мен бу одам полициячи эканини тушундим; унинг юзи кўринмасди.

— Хайрли кеч! — деди у.

— Хайрли кеч! — дедим мен чўчиб кетиб. Сўнг ўзимни ноқулай ҳис этиб ўрнимдан турдим.

Полициячи бир оз муддат қилт этмай турди.

— Қаерда турасиз? — деб сўради у.

Мен, ўйлаб ўтирмай, эски одатим бўйича, бундан сал олдин яшаганим чордоқдаги ҳужра манзилини айтдим.

Полициячи яна бир оз индамай турди.

— Мен бирон номаъкул иш қилиб қўйдимми? — дедим кўрқиб кетиб.

— Йўқ, сизда айб йўқ! — деди у. — Лекин уйга бориб ётганингиз яхши, бу ерда совуқ қотиб қоласиз.

— Ҳа, тўғри айтасиз, бугун ҳаво анча салқин.

Мен полициячига хайрли тун тиладим-да, ўзим илгари ўз масканим бўлган ҳужрага беихтиёр кета бошладим. Мен ҳеч кимни уйғотиб юбормай, эҳтиётлик билан қадам қўйиб чордоққа чиқиб олишим мумкин, зинанинг атиги саккизта пиллапояси бўлиб, фақат иккита энг юқоридаги пиллапоя гижирларди.

Мен уй остонасига келганимда бошмоғимни ечиб қўлимга олдим. Бутун уй жимжит эди, иккинчи қаватда соатнинг аста чиқиллаб тургани ва бир гўдакнинг гингшигани эшитилди; бошқа ҳеч қандай товуш эшитилмади. Мен ўз ҳужрам эшигини пайпаслаб топдим, илгагини кўтариб уни очдим ва хонага кириб товуш чиқармай аста ёпдим.

Ҳужрада ҳеч нима ўзгармабди, деразага тутилган парда суриб очиб қўйилган, каравот бўмбўш. Столда қоғоз кўринди, чамаси, уй соҳибасига ёзган хатим бўлса керак; мен бу ердан кетганимдан бери бека

бу ерга ҳатто қадам ҳам босмаган кўринади. Мен квадрат шаклидаги оқ қоғозни пайпаслаб кўраман ва унинг хат эканлигини аниқлайман. Лекин кимдан келдийкин бу хат? Мен дераза олдига бориб, гира-ширада баъзи ёзувларни чала-чулпа ва ниҳоят ўз исмимни ҳам ўқийман. “Тушунарли! – деб ўйлайман мен. – Бу уй соҳибасининг хати бўлиши керак, мабодо қайтиб келсам, бу хонага киришимни тақиқламоқчи бўлган!”

Мен секин-аста жуда эҳтиётлик билан бир қўлимда бошмоқларим, иккинчи қўлимда хат ва қўлтиғимда адёл билан яна орқамга қайтаман. Гижирловчи пиллапояга оёқ кўйганимда тишимни тишимга босиб, оёқ учига юраман, шу тарзда зинадан бежавотир тушиб кўча эшикка етаман.

Яна бошмоқларимни кияман, ипларини боғлашга анча овора бўлман, қўлимда хат билан рўпарамга шунчаки тикилганча анча вақт ўтираман.

Кейин ўрнимдан тураман-да нари кетаман.

Кўчада газ фонуси липиллаб ёниб турарди, мен шу фонус тагига бориб, ўроғлиқ адёлимни фонус устуни тагига қўяман, сўнг ҳеч шошмасдан жуда секин-аста хатни очаман.

Вужудимда гўё ўт аланга олгандай бўлади, мен ўзимнинг заиф чинқиригимни – маънисини йўқ, аммо қувончли наърамни эшитаман.

Хат муҳаррирдан келган эди, фелъетоним қабул қилинибди, босмахонага ҳам юборилибди! “Фақат бир нечта майда тузатишлар... икки-учта фавқуллодда имло хатолар... зўр истеъдод билан ёзилган... эртанги газетада босилиб чиқади... қалам ҳақи ўн крона”.

Мен бир кулиб, бир йиғлаб шаталоқ отиб югуриб кетдим, кейин тўхтаб ерга тиз чўкдим ва жамики авлиёлар ҳақиға алланималар деб дуо ўқидим... Вақт ўтиб борарди.

Мен бутун тун то тонг отгунча севинганимдан сармаст бўлиб кўчама-кўча дайдиб юарқанман нуқул:

– Демак, истеъдод бор, кичкина дурдона, энг нодир асар. Ўн крона! – деб такрорлардим.

Давоми бор

УМАР ХАЙЁМ

Рубоийлар

* * *

Дунёнинг тилаги, самари ҳам биз,
Ақл кўзин қораси — жавҳари ҳам биз.
Тўгарак жаҳонни узук деб билсак,
Шаксиз унинг кўзи — гавҳари ҳам биз.

* * *

Ён берма, бу дунё аслида бедод,
Ўтганлар гамин ҳам қилма менга ёд.
Кўнгил берма гажак сочдан бўлакка,
Майсиз бўлма, умринг айлама барбод.

* * *

Ўлик-тирик ишин тузатгувчисен,
Тарқоқ коинотни кузатгувчисен.
Ёмон бўлсам ҳамки, сенинг бандангман,
Мен нима ҳам қилай! Яратгувчи — Сен.

* * *

Кечаги кунингни айламагил ёд,
Эртанг келмай туриб, этма кўп фарёд.
Ўтган, келмаганга қайгурмоқни қўй,
Қуноқ бўл, умрингни қилмагил барбод.

* * *

Дерлар: жаннатда ҳур бўлмоғи яхши,
Менга узум сувин булоғи яхши.
Чунки насясидан нақдроғи яхши,
Ноғора товушин узоғи яхши.

* * *

Азалда лойимни қорганда худо,
Биларди феълимдан не бўлур пайдо.
Ҳукмидан ташқари эмас гуноҳим,
Хўш, нечун маҳшарда беради жазо?

* * *

Сен-мендан олдин ҳам тун-кун бор эди,
Айланган фалак ҳам бутун бор эди.
Тупроққа авайлаб қадамингни қўй,
Бу тупроқ қора кўз бир нигор эди.

* * *

Жонимиз бу танни тарк этиб кетар,
Икки гишт гўримиз кўзин беркитар.
Кейин бошқа гўрга гишт қўймоқ учун,
Бизнинг тупроқларни эзиб лой этар.

* * *

Ичганда, ақлдан бегона бўлма,
Эс жўйиб, жаҳлга сен хона бўлма.
Истасанг қизил май ҳалол бўлишин,
Ҳеч кимни ранжитма, девона бўлма.

* * *

Бизлар қўғирчоғу, фалак қўрчоқбоз,
Бу сўзим чин сўздир, эмасдир мажоз.
Йўқлик сандигига бир-бир тушамиз,
Вужуд палосида ўйнагач бир оз.

* * *

Ёраб, лойимни қорган ўзингсан,
Ўриш-арқоғимни ўрган ўзингсан.
Ёмонманми, яхши, мен қандоқ қилай?
Тақдир манглайини берган ўзингсан.

* * *

Фалакка ҳукм этган тангридай бўлсам,
Фалакни қилардим ўртадан барҳам.
Янгидан шундай бир фалак тузардим,
Яхшилар тилакка етарди ул дам.

* * *

Муфти, сендан кўра пуркорроқдирмиз,
Ўта маст бўлсак ҳам ҳушёрроқдирмиз.
Биз ток қонин ичамиз, сен — одам қонин,
Инсоф қил, қайсимиз хунхорроқдирмиз.

* * *

Бизлар бўлмасак ҳам жаҳон бўлғуси,
 Бизлардан на ному нишон бўлғуси,
 Аввал-ку йўқ эдик, этмовди халал,
 Яна бўлмасак ҳам, ҳамон бўлғуси.

* * *

Мен келдим-у, дунё кўрдими фойда?
 Кетсам, мартабаси ошарми? Қайда!
 Ҳеч ким тушунтириб бера олмади:
 Келишим-кетишим сабаби қайда.

* * *

Бу ернинг юзида ҳар зарраки бор,
 Бир замон бўлмишди ой юзли дилдор.
 Нозанинлар юзин гардин аста арт,
 Гўзал чехра эди бир вақт бу губор.

* * *

Шундай ичайинки, ўлсам ул шароб —
 Ҳиди мазоримдан чиқсин бурқираб.
 Хуморий ўтса гар қабрим бошидан,
 Иси элитсину айласин хароб.

* * *

Мен ўлсам, май бирла ювишни кўзланг,
 Йўқловда жом бирла шаробдан сўзланг.
 Қиёмат кунда топмоқ бўлсангиз,
 Майхона тупроғин тубидан изланг.

* * *

Мастни таъна қилма, ичмасанг соғар,
 Гийбат-достон қилма, бўлма ҳийлагар.
 Кеккая кўрма ҳеч май ичмайман, деб
 Сенинг қилмишларинг бундан бешбадтар.

* * *

Бизга фалак иши — фақат ташвиш-ғам,
 Бирини тикласа, бошқаси барҳам,
 Ҳали келмаганлар бундан беҳабар,
 Хабар топа қолса келмас эди ҳам.

* * *

Бир қўлда қуръону биттасида жом,
Баъзида ҳалолмиз, баъзида ҳаром.
Фируза гумбазли осмон тагида
На чин мусулмонмиз, на кофир тамом.

* * *

Зухра ой осмонга чиққан кезданоқ
Майдан соз нарсани ким кўрган бироқ —
Ҳайронман, майфуруш бодани сотиб,
Пулга нима олур ундан яхшироқ.

* * *

Жаҳонда ғам ема, қўлингдан келса,
Яхшимас бор-йўқдан дил дардга тўлса.
Беш кунлик дунёда шодлик-ла еб-ич,
Бир дон элтолмассан хазинанг бўлса.

* * *

Хўрагимни май-ла тўкис — бут қилинг,
Қаҳрабо юзимни нақ ёқут қилинг,
Жаҳондан кўз юмсам, шаробга ювиб,
Ток зангидан менга бир тобут қилинг.

* * *

Афсус, ёруғ умрим — қаро тун бўлди,
Ажал дастидан кўп жигар хун бўлди.
У дунёдан келиб, айтмади ҳеч ким:
Кетганлар бошида қандай кун бўлди.

* * *

Кекса, ёш — ҳаётга ҳар кимки етар —
Ҳаммаси изма-из бирма-бир ўтар.
Бу дунё ҳеч кимга қолмас абадий,
Кетдилар, кетамиз, келишар, кетар.

* * *

Дилим бўлган эди битта ёрга зор,
У ўзга бир ерда ғамга гирифтор.
Мен ундан ўзимга дору изласам,
Нетай, табибимнинг ўзи ҳам бемор.

* * *

Истагим майи ноб бўлгани-бўлган,
 Тинглаганим рубоб бўлгани-бўлган.
 Менинг тупроғимдан кўза қилсалар,
 У ҳам тўла шароб бўлгани-бўлган.

* * *

Тонгла уҳдасидан чиқолмас киши,
 Не ҳожат савдоли дилнинг ташвиши!
 Ойдинда май ичгин, эй ой, биздан сўнг
 Ой бизни тополмас, кезиб ёз-қиши.

* * *

Дедим: — Энди майи гулгун ичмайман,
 Май — ток қони, энди мен хун ичмайман.
 Кекса ақлим айтди: - Шу гапинг рстми?
 Дедим: — Ҳазиллашдим, нечун ичмайман?!

* * *

Баҳор айёмида гўзал паризод —
 Бир коса май бериб, дилим этса шод,
 Кишилар наздида хунук бўлса ҳам,
 Ит бўлай, жаннатни бир бор қилсам ёд.

* * *

Мастана йўл олдим майхона томон,
 Кўза қучган маст чол бўлди намоён.
 Дедим: — Уялмайсан худодан нечун?
 Ул деди: — Ичавер, худо меҳрибон.

* * *

Май ичсанг, оқилу доно билан ич,
 Ёки бир гул юзли зебо билан ич.
 Оз-оз ич, гоҳ-гоҳ ич, ҳам яширин ич.
 Эзма, расво бўлма, ҳаё билан ич.

* * *

Бир ғариб қўнглини қила олсанг шод —
 Яхшидир ер юзин қилгандан обод.
 Лутфинг-ла бир дилни қул қила олсанг,
 Афзалдир юз қулни қилмоқдан озод.

* * *

Тупроқни топтайди нодон оёғи,
Билмаски, бу жонон юзин тупроғи,
Сарой кунгирасин безаган ҳар гишт —
Султон калласи ё вазир бармоғи.

* * *

Қўлимизда бўлса оқ буғдой нони,
Бир коса шаробу қўйнинг бир сони,
Дилбар билан майли вайронадамиз,
Бу айшни тополмас жаҳон султони.

* * *

Бозорда бир қулол кўрсатиб ҳунар,
Бир бўлак хом лойни тегиб пишитар.
Лой инграб айтади: - Ҳой, секинроқ теп,
Мен ҳам қулол эдим сендек, биродар.

* * *

Ўйлама, пулсизу ночор ичмайман,
Расволиқдан қилиб ё ор, ичмайман.
Мен майни дилхушлик учун ичардим,
Бу кун-чи, қалбимда сен бор, ичмайман.

* * *

Биз келиб кетувчи тўғарак жаҳон,
На боши маълуму на сўнгги аён.
Ҳеч кимса ростини айтиб беролмас:
Биз қайдан келдиг-у, кетурмиз қаён?

* * *

Келмоқ қўлда бўлса, келмасдим бир дам,
Кетмоқ қўлда бўлса, кетмас эдим ҳам.
Жуда соз бўларди бу ғамхонага
Келмасам, турмасам, келиб-кетмасам.

* * *

Тўғрилиқ бўлсайди фалакнинг иши,
Ёқтирган бўларди уни ҳар киши.
Дунёнинг ишида бўлса адолат,
Бўлмасди донолар кўнглин оғриши.

* * *

Лойни мушглаб турган анави кулол —
 Қилсайди ақл ила чуқурроқ хаёл,
 Ҳеч қачон бунчалик тепкиламасди,
 Ота тупроғидан ясаркан сопол.

* * *

Кўплар донишманд деб билдилар ўзни,
 Худонинг зотидан очдилар сўзни.
 Ҳеч бири билолмай азал сирларин,
 Алжираб-валжираб юмдилар кўзни.

* * *

Ажал бош эгдирса, бўлмаса чора,
 Дастидан тану дил бўлса юз пора,
 Тупроғимдан фақат кўза ясангиз,
 Майнинг бўйи тегиб, тирилсам зора.

* * *

Эй дил, бил, ҳар нима тансиқ жаҳонда,
 Шодлик боғин кўкат безар ҳар ёнда.
 Кечқурун кўкатга шабнам сингари
 Бир кўндингу учиб кетдинг азонда.

* * *

Кўзамни синдириб, ирғитдинг, тангри,
 Хуррамлик эшигин беркитдинг, тангри.
 Тупроққа тўқдинг-ку гулгун майимни,
 Билмадим, мастмисен, на этдинг, тангри?

* * *

Ахир, бу оламда бегуноҳ ким бор?
 Нечук яшай олди, бўлмай гуноҳқор?
 Ёмонлик қайтарсанг ёмонлигимга
 Фарқимиз не бўлди, айт, парвардигор!

* * *

Ўзни доно билган уч-тўртта нодон
 Эшак табиатин қилур намоён.
 Булар суҳбатида сен ҳам эшак бўл,
 Бўлмаса “кофир” деб қилишар эълон.

* * *

Қиш ўтиб, келади баҳор садоси,
Етар умр варағин ҳам интиҳоси.
Фам ема, май ичгил, ҳақим дебдиким,
Жаҳон гами заҳар, шароб давоси.

* * *

Кўзагардан кўза олгандим бир кун,
Ногаҳон чиқарди кўза сирли ун:
Шоҳ эдим - қўлимда олтин жом эди,
Хумор бошли кўза бўлибмен бугун.

* * *

Мисоли бир олтин кўза бу дунё
Суви гоҳо ширин, аччиқдир гоҳо.
Шунча умрим бор, деб керилма асло,
Эгарлоқдир ажал оти доимо.

* * *

Мен осий бандангман, ризойинг қани,
Дилим қоп-қоронғи, зийёинг қани?
Итоатим учун жаннатни берсанг,
Бу менинг ҳаққим-ку, атойинг қани?!

* * *

Умидлар донаси хирмонда қолур,
Боғу роғ на санда, на манда қолур,
Симу зар тўплама, дўстлар-ла еб-ич,
Бўлмаса, ҳаммаси душманда қолур.

* * *

Қаро ер қаъридан то авжи Зуҳал
Коинот сирларин барин қилдим хал.
Кўп мушкул тугунни англадим, ечдим,
Ечилмай қолгани биргина ажал.

Шоислом ШОМУҲАМЕДОВ
таржималари

Явуз БАҲОДИРЎҒЛИ

Малазгиртда жума ТОНГИ

Роман

Эртасига Папанинг вакиллари келди. Икки киши. Сийрак соқол-лиси қўйлак кийдирилган қўриқчи сингари ориқ ва узун. Униси бўлса, икки юзи қип-қизил, хўппасемиз бир қўса. Уни кўрган император кулиб юборишдан ўзини зўрға тийди. “Яхшиям аскар эмас, — деб ўйлади. — Унга совут ясатиш учун ким билади, неча ботмон пўлат керак бўларди”.

— Папа ҳазратлари Роман Диогенни муборакбод қиладилар, — дея сўз бошлади қўриқчига ўхшаган одам. — Черковларимизда сизга зафар тилаб дуолар ўқилмоқда. Бундан ташқари Папа ҳазратлари христианликнинг омонлиги йўлида амалий ташаббусга ўтганлар. У киши тезроқ мазҳаб фарқларини унутиш, қўлни қўлга бериш вақт-соати етди, деб ҳисобламоқдалар.

Роман Диоген диққат билан кулоқ солди. Бу одам беҳуда гапларни айтаётгани йўқ. Папанинг амалий ташаббусидан сўзлаяпти. Бу не дегани? Христианларни тўпламоқчи дегани. Тўплаб, Византияга ёрдамга жўнатади. У чоғда янада кучаяди. Фақат салжухийларни йўқ қилиш билан кифояланиб қолмайди, атрофдаги катта-кичик давлатларни ҳам итоат остига олиб, Византия ҳудудларини хийла кенгайтиради. Бу каттаю кичик давлатларнинг аксарияти христиан-ку! Бўлса бўлар! Христианлик деб гоҳо христианларни чопса нима қипти?

— Папа ҳазратларининг фикрига қўшиламан, — дея гап бошлади Диоген. — Бу биз учун шарафдир. Салжухийларни енга оладиган даражада куч-қудратимиз бўлса-да, бу шўрвага христиан олами ҳам туз қўшишини истаймиз. Лекин бунинг учун биров жадал ҳаракат қилиш даркор. Негаки, Алпарслон бутун Онадўлини ишғол этай деб турибди.

— У Шарқ томонда сафарда экани эшитилди, бу нотўғрими?

— Йўқ, тўғри. Бироқ бу Алпарслон дегани қачон қаерда бўлиши номаълум. Ҳаракат бошлаганимиз унинг кулоқларига етган бўлиши керак. Зудлик билан қайтса, яқинда юзма-юз бўлиш муқаррардир.

Тўхтаб-тўхтаб кулди.

— Лекин мен бунга ишонмайман. Баъзи қўмондонларим Алпарслоннинг ботирлиги тўғрисида лоф ураётган бўлса-да, бундай эмаслиги кундай равшан. Шундай бўлмаса, у нега Шарққа кетди? Аён-ки, Византия қўшини ҳақида эшитган ва ўтакаси ёрилган. Эҳтимол, ҳеч қачон бизга рўбарў ҳам бўлмас.

Давоми. Боши ўтган сонда.

— Шундай бўлишини тилайлик. Аслида қандай одам эканлигини билмадим, лекин биз томонларда салжуқий султоннинг хурматга лойиқ кўмондон эканлигини айтишмоқда, аскарлари ҳам ботир эмиш.

— Ким тарқатяпти бу ёлгонни? — дея ирғиб турди Диоген. Саркардаларига тикилиб тишларини гижирлатди. — Бу сизлардан чиққан гап бўлса керак ҳар ҳолда. Бир нечта арзимаган кичик жангда голиб чиқди, деб номини кўкларга кўтармоқдасиз. Ўзи у тарафдамисиз ёки мен тарафда?

У ҳузурида элчилар борлигини унутиб, бармоғини Андроникосга бигиз қилди.

— Сиз Андроникос! Варенкларимдан бўлган зобит билан дуэл қилишга қандай журъат эттингиз? Сўнгра човуш Леонни ўлдиртиришга нима ҳақингиз бор эди?

Яхшиямки, Андроникос сўроққа тутилишини билиб, жавобини ҳам тайёрлаб қўйганди.

— Агар ранжишингизни билсам, император ҳазратлари, ишонингки, ўзимни ўлдирсам ўлдирардим, лекин Мавроснинг ёнига ҳам яқинлашмасдим. Сизни ҳақорат қилган пайтда бу ҳақда ўйлаб ҳам ўтирмадим.

— Нима? Мени ҳақорат қилдими? Ким айтди?

— Мен айтяпман, император ҳазратлари, мен шаҳзода Андроникос Дукас, яна такрор айтаман, Маврос сизни ҳақорат қилди, бунга чидай олмадим ва дуэлга чақирдим. Натижа ўшандай бўлди.

Сохта итоаткорлик билан қўлларини икки томонга ёзди.

— Човуш Леонга келсак, ишонингки, бу воқеадан бугун тонгда хабар топдим. Афсуски, менинг одамларимдан бири бу жиноятга қўл урган, у жиноят устида қўлга тушди ва жазосини олди. Бу томондан ҳазрати олийларининг кўнгли тўқ бўлсин.

Эҳтимол, император сўроқни давом эттирган бўларди, чунки қоникмаганди. Андроникоснинг ўз кўйнидаги илон эканини билмаганида, балки бу гапларга ишонган бўларди, лекин кўпдан бери тахтга кўз тикиб юрганини билар, шунинг учун ҳам унга ишонмасди. Яна бир савол бермоқчи эди, аммо воз кечди, бирдан Папанинг икки вакили эсига тушиб қолди.

— Авф этасиз, — деди жойига ўтираркан тавозе билан. — Кўриб турибсизки, қароргоҳда қуш учса, хабаримиз бор. Шаҳзода Андроникос бир зобит билан яккама-якка жанг қилибди, тақдир Андроникосга кулиб боқибди, наригисининг гуноҳларини Парвардигор кечирсин. Сиз, азиз отахонлар, марҳамат, истироҳат қилинг.

Улар бир-бирига қарашди. Бироқ ўринларидан турмадилар. Семиз руҳоний келганидан бери биринчи марта оғиз очди:

— Аслида биз Қуддусга кетаётимиз. Муқаддас тупроқларни зиёрат қилиб қайтмоқчимиз. Папа ҳазратлари бизга ҳар жиҳатдан кўмак этишдан хурсанд бўлишингизни айтдилар.

Унинг сўзини эшитиб ҳамма ҳайратланган, ҳақиқатан ҳам шу одам гапиряптими, деб юзига бақрайиб қолган эди. Чунки унинг оғзидан товуш эмас, қушнинг чирқиллаши чиқаётганга ўхшарди, бу эса ҳайбатли гавдасига тамоман зид эди.

— Албатта, — деди Император ҳайратини жиловлаб, — хурсанд бўламан. Омадингиз бор экан, тўғрироғи, Парвардигор мушқулингизни осон этибди, яқинда кўмондонларимдан генерал Басиласни ёрдамчи қисмлар билан Никефор Бриенос ёнига жўнатаман. Салжуқийларнинг ҳудудидан у билан бирга ўтасизлар. Сизларга хавфсизлик таъминланади, қулайлик яратилади.

Папанинг вакиллари миннатдорчилик билдирдилар, ҳозир бўлганлар ҳақиқага дуо қилдилар ва уларнинг истироҳатига масъул этиб тайинланган зобитга эргашиб, ташқарига чиқдилар. Император худди шуни кутиб тургандай, “даф бўлинглар” маъносида қўл силтади.

— Ҳийлагар ҳайвонлар, гўё бизга элчи бўлиб келишганмиш, аслида Қуддусга бориш учун биздан фойдаланишмоқчи.

Шоир Мишел Пселлос ирғиб олдинга чиқди.

— Худо ҳаққи, олампаноҳ! Руҳоний тоифасини орқасидан ёмонламанг! Бу кулфат келтирур.

— Кулфат сенинг икки лабингнинг орасида Пселлос, пайт топдинг дегунча ўртага чиқишни бас қил!

Эшик орқасида шовқин кўтарилганини эшитиб, орқага ўтирилди.

— Нима гап, нима шовқин?

Андроникос буйруқ олгандай, бориб эшикни очди. Очар-очмас соvuти мажаҳланган, уст-бошини чанг босган, афтодақол бир зобит ичкарига отилиб кирди. Саркардалар ҳар эҳтимолга қарши императорни ўраб олишди. Келган киши ҳансираганича:

— Олампаноҳ, олампаноҳ! — деб қичқирди.

Роман Диоген чўчиб кетди, юзлари оқарди. Олтин қопламали тўқмоғига қўл юборди. У баъзан кор-ҳолига яраб қоларди. Тўқмоғи ҳам калла ёриш, ҳам юрганда таяниш учун махсус тайёрланган эди.

— Кимсан, тилагинг нима?

Зобит ёмон ниятда эмаслиги кўришиб турарди. Императорнинг оёқларига етолмагани учун бўсақадан ўтибоқ, ўзини ерга ташлади.

— Ҳазратлари, фалокат!

Хавф-хатар йўқлигини сезиб, йўл беришди. Зобитни судрай-судрай императорнинг оёқлари остига ташлашди.

— Гапир!

— Қисмларимиз тор-мор бўлди, ҳазратлари, мингларча сафдошларимиз ўлди, ўз кўзим билан кўрдим, буни кўргандан кўра кўр бўлганим яхши эди.

— Сафсатани бас қил, нима бўлганини айт!

— Олампаноҳ...Улуғ император... Эй, Византиянинг қуввати ва ифтихори. Салжуқийларнинг таянч шаҳри Охлатни забт этиш учун олдинга юборганингиз генерал Никефор Бриеноснинг қўшинида зобитман. Ҳайҳот, энди бу қўшиндан асар ҳам йўқ.

Император даҳшат ичида минғиллади:

— Йўқми?

Зобитни ёқасидан олди, турғазиб, бир неча бор силтади.

— Вабога учрадингизми, устингизга бало-қазо ёғдими, тепангиздан оташ тўкилдими, калланг кетмасидан тез сўйла! Яна нималар бўлиши мумкин?

— Ҳазратлари, бундан ҳам баттарроқ! Алпарслоннинг илғор қисмларига дуч келдик.

Император тахтига ўтириб қолди.

— Илғори эмиш! Илғори катта бир қўшинни вабодай қириб ташлаган бўлса, асосий қўшини нималар қилмайди? Сўзла жирканч аскар, гапир пасткаш махлуқ, ҳаммасини билмоғим керак!

Бечора шундоқ ҳам тамом бўлганди. Бунинг устига императорнинг газабига гирифтор бўлгач, мадори қолмади. Бир неча бор титради-ю, жим қолди.

— Ўладиган вақтини топди бу, — дея афсусланди император. — Тезда ҳақимни чақиринг.

Аскарнинг фақат ҳушдан кетгани маълум бўлди. ҳушига келишини кутишдан бошқа чора йўқ. Барча оғзига талқон солгандай жим. Ахир, қандай қилиб Никефор Бриеносдай тажрибали қўмондон тор-мор этилиши мумкин? Унинг қўл остидаги қўшинлар зайф эмаслигини ҳамма биларди. Кўпчилиги бу қўшин Алпарслонни узил-кесил енгади, деб ўйларди. Бироқ янглишганларини тезда тушуниб етдилар.

Зобит инграй бошлагач, хаёллари тўзиди, қўрқув аралаш у томонга ўгирилди.

— Гапир! — деб ўшқирди император. — Бриеносга нима бўлди?

Бу саволга жавобни фақат беш дақиқалардан сўнг ололди.

— Ярадор, — деди зобит, — зўрға қутулди. Бирдан устимизга ёпирилдилар. Қиличларини яланғочлаб, шундай бостириб келдиларки... — Кўрганларнинг ҳуши бошидан учди. Тез тўпланиб, қаршилиқ кўрсатишга уриндик. Қоронғи бўлгани учун майдонни яхши ўрганиб улгурмагандик. Улар буталар ортидан тўда-тўда бўлиб чиқиб, бизга ташланишаверди. Даҳшатли қийқириқлари атрофини тутди. Аскарларимизнинг бир қисми булар жинлар бўлса керак, деб қочди. Қолганлари жон-жаҳди билан урушишда давом этаверди. Лекин бошдаёқ тўзғиб кетгандик. Борган сари пароканда бўлавердик. Тонгга яқин Бриеносни кўрдим. Ярадор экан. Бир ҳандакда чўзилиб ётган экан. Бу қўрқинчли хабарни сизга етказишимни буюрди. Янги қисмларни тезда жўнатиш лозим экан, акс ҳолда Онадўли ерлари бутунлай қўлдан кетаркан. Мана шуни айтишни тайинлади. Бу гапларимнинг қусури бўлса, қўмондонимга оиддир, мен буларга ақли етмайдиган кичик зобитман.

Император ундан жирканиб кетди. Шундай бир вақтда жонини ўйлаб, барча айбни қўмондонига ағдарган аскардан не фойда бор?! Жуда умидсизликка тушди. Каттакон бир қўшин йўқ бўлган эди. Вужудини қайғу тобора қамраб борар, ич-ичдан эзилаётганди. Ҳолбуки, нелар кутмаганди?! Генерал Никефор Бриенос салжухийларни тўхтатиш учун юборилган Урселга бориб қўшилиши керак эди. Шундан кейин кучайган қўшин Ван кўли атрофини, Салжухийларнинг таянч шаҳри Охлатни забт этиши, сўнгра салжухийлар устма-уст босқин қилаётган гуржи қироли Багратга кўмак беришга ошиқиши керак эди.

— Опкетинг буни, қўзимдан йўқотинг!

Мағлубият хабарини келтирган афтодаҳол зобитни судраб олиб кетишди. Император яна хаёлга чўмди.

“Қандайдир бахтсизлик содир бўлган. Бир кечалик босқин сабабли каттакон бир қўшиннинг тор-мор келтирилгани қаерда кўрилган? Алпарслон бу ғалабасидан ғурурланишга улгурмай, жазосини олиши лозим. Басиласни бу томонга олиши, жадал юришга фармон бериб, Охлат тарафга бостириб бориши лозим. “Ҳа, агар шундай қилинмаса, Византияга ёмон хабар етиб боради. Зотан, император масаласида иккиланаётган халқ унга қарши бош кўтариш, балки суюкли рафиқаси Евдокия ҳам танловда янглишдим, деб ўйлаши муқаррар. Тезда бир ғалаба қозониб, бу мағлубият шапалоғи туфайли бошига келадиган балони даф этмаса, ҳар нарса бўлиши мумкин. Тезроқ ҳаракат қилиш, вақтни бой бермай ҳаракатга ўтиш керак”.

— Басилас!

— Амрингизга мунтазирман, ҳазрати олийлари!

— Эрта тонгда йўлга чиқасан. Одамларингни тайёрла!

Бу фармон фақат Басиласгагина эмас, ҳаммасига ўринсиз туюлди. Ахир ўйламай-нетмай, тайёргарлик кўрмай қўшинни сафарбар этиб

бўладими, буни ким кўрган? Тайёргарлик учун камида бир ҳафталик муддат даркор.

— Лекин, ҳазратлари...

Императорнинг кўзлари кўз эмас, ловуллаётган оташга айланганди.

— Басилас, ё эрта тонгда йўлга тушасан, ё ҳеч қачон. Энди ўзинг қарор беравер.

Тўғри, бу тентаклик, лекин бошқа иложи йўқ. Итоат этмаса, назардан тушади, назардан тушса, умри хазон бўлиши тайин.

— Амрингиз бош устига, Ҳазратлари. Тонг отиши билан йўлга тушаман.

— Анави икки роҳибни унутма, Папанинг ёнига қайтгач, менга қарши сасиб юришларини хоҳламайман. Энди бор, дўстинг Бриенос учун қасос ол, диндошларингни эзган салжухийларни хоҳлаганингни ча янч, Алпарслонни отингнинг қуйруғига боғлаб, ҳузуримга олиб кел.

“Аммо-лекин кўп нарсани кўнгли тусаб қолди, — деб ўйлади шоир Пселлос. — Буларнинг мингдан бирини уддаласа ҳам катта гап”.

Басилас тиз букиб, императорга ҳурмат бажо келтирди ва чиқди. Пселлос кўнглидагиларни билдирмай, хаёл суришда давом этди.

“Аввало, Басилас Бриеноснинг дўсти-пўсти эмас, ашаддий душмани бўлмаса-да, тиш қайраб юргани аниқ. Муштлашганини кўрганман. Қимор сабабли. Ўшандан бери бир-бирини чалиш пайидалар. Ҳозиргача бири иккинчисига қанча фириб бермади булар? Айғоқчиликнинг неча-неча усулларини синаб кўрмадилар? Император булардан хабар топмай қолармиди? Агар беҳабар бўлса, унинг чўпондан нима фарқи бор? Ҳа, бошида ялтираётган шу тож, остидаги тахт демаса. Улар қудрат, салтанат тимсоли. Шу тожни чўпоннинг бошига, нега энди чўпоннинг бошига, йўқ, менинг бошимга кўндир, тахтга ўтқаз, императорлик ҳассасини, ўша қучоғидаги олтин тўқмоқли асони кўлимга бер, Диогендан нима кам? Ундан ақллироқ эканим аниқ. Унгача ҳеч бир император мен билан маслаҳатлашмасдан, фикримни сўрамасдан иш қилмасди. Бекордан бекоргами?! Йўқ, албатта. Лекин бу Диоген нега ҳеч кенгашмайди? Худди ўртада мен йўқдек иш қилади. Албатта, ақлли эмас, ақлсиз бўлгани учун шундай қилади. Бир вақтлар у ҳақда эзганларимдан ҳижолатдаман. Ҳаммаси ёдимда! “Мана қутулиш куни келди, бутун муаммолардан фориг бўлишимизнинг аломати зуҳур этди, мана энди янги Римнинг қудратли бўлиш ва кучайиш вақт-соати етди. Бизга шундай император келиши керак эди, мана шон-шавкатли ва уддабурон бир императорга етишдик. Девдек ҳайбатли, паҳлавон келбат...”

Императорга разм солди, нигоҳида ҳурмат ифода этиб, анчагача тикилди.

“Туф менга! Менмидим бу одамни девдек ҳайбатли деган? Сут тўкиб юборган мушукка ўхшайди-ку. Пасткаш, пасткашман мен, бу одамни паҳлавон келбат, дегандим, худо мени авф этсин, гирт аҳмоқона гап айтган эканман. Нимаси паҳлавонкелбат? Ҳатто, Византия таннозлари бундан гавдалироқ. Тушунмадим, кўзларим қаерда эди? Ҳатто, бу одам Довуд пайғамбардек ботир ҳам дебман-а. Инкор этишнинг нима кераги бор? Ўша вақтлар уни лозим даражада билмаган эканман. Ҳаммаси олдингидек давом этаверади, деб ўйлаганман-да! Диоген мен билан кенгашиб турадиган, менга юксак мартабалар берадиган эди. Кўряпманки, булардан дарак йўқ. Ҳатто, фикримни сўрашни хаёлига ҳам келтирмайди-ю. Умуман, у жуда маккор ва мақ-

танчоқ экан. Евдокия унга турмушга чиқиб хато қилди. Кошки, унга кўмакдош бўлган бўлсам. Қардан билай, оҳ, қардан? Ахир, билишим керак эди, мен ўз сезгиларимга ишонаман, туйғуларим ҳеч вақт мени янглиштирмаган эди...”

— Пселлос!

Чўчиб кетди, ўзини қўлга олди, ажабо, ўй-хаёллари юзига урдимикан?

— Лаб...лаббай, олампаҳо!

У кулиб турарди, демак нима ўйлаганини сезмаган бўлса керак.

— Қани, айт-чи, мен ҳақимда қандай қарордасан?

“Буни қаранг! Сезганга ўхшайди. Бу одам фолбинми, ажабо? Вой шарманда!”

Бўйнига қўл юборди, бирдан бўйни ингичка тортгандек бўлди.

— Ҳаз...Ҳазрати олийлари. Сиз ҳақингизда қарор беришга ҳаддим сизгармиди? Сиз нима қилсангиз, энг яхшисини қиласиз, сиз, олдин ёзганимдай, Довуд пайғамбардек ботирсиз.

Роман Диоген юзини буриштирди. Олчоқлик даражасига тушган бу хушомадгўйликдан энсаси қотди. Шундай бўлса-да, овозини юмшатиш заруратини ҳис қилди.

— Константинополга қайтишга нима дейсан, Пселлос? Бу ер сен кабиларга муносиб эмас, бундай жойлар асқар учундир. Асарлар ёзган адибсан, янги асарлар ёзишинг учун кутубхонангга қайтишинг даркор. Қобилиятингни беҳудага совуришга ҳаққим йўқ.

Сўз оҳанги нечоғли юмшоқ бўлмасин, бу сўзлар аслида буйруқ эканини Пселлос сезмай қолмади. Ичи зил кетганини билдирмаслик учун табассум қилди.

— Император ҳазратларига оғирлигим тушдимикан, ажабо? — деб сўради. — Адиблигимни лутф этиб эслаган эканлар, айни чоғда сиёсатчи эканимни унутгандай кўринишларини қандай изоҳласа бўлади? Бу буюк урушда, қилич билан эмас, билимим билан хизмат қила олмайманми? Император ҳазратлари буни мақбул топмасмиканлар?

Шаҳзода Андроникос Дукасининг секинчи ичига сиғмаётганди. Мишел Пселлоснинг ўзига тарафдор эканини биларди. Императорни бироз деворга тақаса ёмон бўлмасди. Гапнинг индаллоси шундай бўлишидан дарак бераётган эди. Шаҳзода унга ниманидир пичирламоқчи бўлган қападокиялик генерал Алятесни кўз имоси билан тўхтатиб, бутун диққатини суҳбатга қаратди.

— Азизим Пселлос, адиб эканингга шубҳа йўқ, акс ҳолда сўзларга бунчалик асал суртолмаган бўлардинг. Лекин сиёсатчиман, деган гапингга қўшилолмайман, зеро, яхши сиёсатчи император олдида ҳеч қачон бунчалик сурбетлик қилмаган бўларди.

Андроникос Дукасининг томоша кўриш орзуси ора йўлда қолди. Император сўзини тугатмасданоқ суҳбатдошига яна сўзлаш имкони бермаслик учун тез ўрнидан турди. Хобхонаси эшиги томон юрди.

— Хайр, — деди. — Бироз дам олмоқчиман.

Таъзим бажо келтиришди. Император чиқиб кетгунча эгилиб туришди.

Йўлда Пселлос Андроникос Дукасга аҳволидан шикоят эта бошлади:

— Кексайдим, бунинг устига бел оғригим бор, сал эгилсам, белимнинг ўртасига ўқ қадалгандек бўлади.

У тўхтаб Андроникосга анча тикилиб қаради, сўнг яна қадам ташлади.

— Бел оғригидан фориг бўлиш йўлини топишим керак, азиз шаҳ-

зода, олдин қилган ишларимдан минг карра пушаймонман, тахтга яна Дукас хонадонининг ўғли ўтирмоғи даркор.

— Шундай ўйлаганинг учун хурсандман...

Кўллари олдига узатиб, армонини кучгандай бўлди:

— Ўф! Қачон келади ўша кунлар.

БЕШИНЧИ БЎЛИМ

— Ҳой, Амир Садоқ византиялик генерал Бриеносга туширган тарсаки овозини эшитдингми?

— Эшитмай ўлибманми? Тарсаки товуши Мочин хоқонининг қулоқларини ҳам қоматга келтирди-ку! Генерал ўлдимиқан-қолдимиқан, шунини билмоқчи эдим.

— Бунақаларнинг жони еттита бўлади, йигит. Бу лаънатилар мушук жинсидан, ерга оёғи билан тушади. Нозик жойларини пўлат совут билан бекитганлари учун ўладиган даражада яраланмайдилар.

— Кутулган бўлса ёмон, яна бошимизга бало бўлади, жасур дейишади.

— Бу гапларни эшитгин-у, ишонма. Агар у ботир бўлса, аскарини ҳам жасур бўларди. Амир Садоқдан булдуруқнинг жўжасидай тумтарақай қочишибди-ку. Шу Амир Садоқнинг садағаси кетай! Куффорнинг ўтақасини ёрибди, тирқиратиб қувибди! Бўлса шунчалик бўлар!

Қароргоҳни қувонч тўлқини ўз бағрига олган. У ер-бу ерга тўпланиб, Амир Садоқ қозонган ғалаба ҳақида сўзлашишади.

Абдурахмон билан Амир Салтуқ бир ёғочга суяниб, қизгин суҳбатлашмоқда. Улар иссиққа парво ҳам қилмай, қувона-қувона гурунглашмоқда.

— Кишини қувонтирадиган хабарлар келмоқда, — дея сўзида давом этди Абдурахмон. — Куффорнинг ичи роса бузилган. Бугун эрта бир-бири билан ёқа бўғишади. Кеча Султон Алпарслонни муборакбод этгани Халифа ҳазратларининг элчиси келди. Масжидларда бизга ғалаба тилаб дуолар ўқиттирмоқдалар. Вазир Низомулмулкдан ҳам кеча чопар келди. Орқа томонимизда ишлар яхши. Ҳосил мўл.

— Оллоҳнинг ўзи қўлласин, десанг-чи.

— Деяпман-ку! Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас. Қўллаяптики, натижасини кўз билан кўриб, қўл билан тутиб турибмиз. Бу шундан ҳам аён: Амир Садоқнинг бир ҳовуч аскарини Бриеноснинг каттакон қўшинини тор-мор этди. Ҳаво ҳам жуда яхши келди, иссиқ ҳам эмас, салқин ҳам. Бир яхши туш кўрдим, агар ўнгидан келса, жуда соз бўларди.

— Яхшиликка бўлсин.

— Доим яхшиликка йўй. Жанг натижалари қандай бўлиши мумкинлигини ўйлай-ўйлай уйкуга кетибман. Ўзини Хизр алайҳиссалом деб таништирган оппоқ соқолли бир кекса пир тушимга кирди. Елкамга қўлини қўйди. “Хавотир олма, эй гозий Абдурахмон, — деди. — Яқинда Роман Диоген деган масхарабоз Султон Алпарслоннинг оёқлари остига тушади”. Кўп ҳам эмас, оз ҳам эмас, айнан шундай деди. Қувончдан йиғлаб уйғондим.

— Ҳей йигит, қурбонинг бўлай, оғзингдан бол томади-я! Гап очилди, энди мен ҳам сенга уч кеча олдин кўрган тушимни айтмай. Султон Алпарслон бир тепанинг устида. Ниҳоятда баландда, боши булутларга тегиб турарди. Азон ўқиётганди. Қиличининг учидан нур таралди, мен ой десам, сен қуёш дейсан, шу даража ёрқин. Товуши

дунёни тутган, бирам ҳайбатли, бирам жарангдор.

— Яхшилик аломати бу. Айниқса, азон айтаётгани. Илоҳий Каломуллоҳ бутун дунёга ёйилади дегани бу. Балки салжухийлар, эҳтимол, салжухийларнинг неваралари ёр уни.

— Тўхта, ҳаммасини айтганим йўқ.

— Давоми борми?

— Бўлганда қандоқ! Алпарслон султонимиз азонни айтиб бўлгач, оёқ учларига назар ташлади. Нимага қараётган экан деб, мен ҳам боқдим. Нимани кўрдим де?! Роман Диоген оёқларининг учида турибди. Бўйи Султон Алпарслонинг тиззасига етади, холос. Қўлида бўйи баробар хоч бор. Инграйди, лекин нима деяётганини тушунолмаман. Алпарслон бирдан эгилди, ҳарифнинг қўлидан хочни олиб, ҳовучида талқон қилди-да, Диогеннинг юзига сочиб юборди. Ҳаяжонланиб кетдим. “Оллоҳ!” дея бир бақирдимки, чодирдагилар уйғониб, устимга келди.

— Хайрли туш кўрибсан, Султон Алпарслон, тушингда кўрганнингдек, душманни бутунлай янчиб ташласа керак. Сен ҳаётда Византия подшосини кўрганмисан ўзи?

— Ҳеч кўрган эмасман, бу бир ҳиссиёт, нима десам: ҳа, бир сезги, тушунтира олмайман, шунақа, баъзи нарсалар тушда аён бўлади. Бошида тожи бор эди, шекилли. Эҳтимол, шу боис уни Диоген деб ўйлагандирман.

— Юз-кўзи қандай эди?

— Соқолли, қирмизи ранг қалин соқоли бор. Бурни узун, ҳа, қирра бурун. Яхшилаб кўриб олдим, дея олмайман, эсимда қолгани шу.

— Бўлди, бўлди, яхши таърифладинг. Ҳақиқатан ҳам Византия подшосини кўрибсан, заррача хилоф эмас.

У туйғуларини таърифлаш учун сўз ахтарди, тополмагач, мавзунини ўзгартирди.

— Қачондан бери йўлдамиз. Ҳалаб юртидан қайтдик, шошиб юриш қилганимиз учун кўшиннинг катта қисмини тўплай олмадик. Бори Хуросон кўшини, яна ҳудуд бўйларидан келган фидойиларимиз холос. Сенингча, озчиликмизми?

— Биласан, султонимиз ҳеч қачон сон кўплигидан мадад кутмайди. Сон жиҳатидан кўпчилик бўлгандан кўра, эътиқод бирлиги бўлгани муҳимроқ! Византия аскарларида йўқ, лекин бизда бор нарса бу эътиқод, ишонч! Нима қилаётганимизни, нима учун курашаётганимизни биламиз. Ватан барпо этиш учун ҳаракат қиляпмиз, гоёмизнинг ҳамият ва шафқатидан бошқа қавмлар ҳам баҳраманд бўлишларини хоҳлаймиз. Марвонўғиллари тупроқларидан ўтиб кетаётганимизда ҳеч қандай ундовсиз, таклифсиз келиб, бизга кўшилган курд қардошларимизни эсласанг-чи. Деярли барча қабилалари, ўн минг киши, бунинг устига отлари, курул-яроғлари билан кўшилдилар. “Ғоя йўлида ўлмоққа келдик” дейишларидан кўзларим ёшланди. Халифа ҳазратлари юборган қисмлар-чи, ҳаммаси жасур, барчаси мақсадимиз йўлида ўлмоққа тайёр. Абдурахмонбей, бу кўшин енгилмайди, Оллоҳ бунга йўл қўймайди. Ягона ишонч кўрида тобланган бу кўнгиллар мағлубият алами билан доғланиши ҳеч мумкин эмас. Мақсад буюк, мақсад олий. Шундай экан, соннинг не аҳамияти бор? Ниятига кўра кўшинлар юксалади ёхуд пасаяди.

— Яхши айтдинг, кўзлаган мақсадига кўра. Бизнинг мақсадимиз буюк, бинобарин, кўшинимиз ҳам буюкдир.

— Қолаверса, қанча истеъдодли саркардаларимиз бор. Ҳар бирида

Низомулмулкнинг аҳли, Алпарслоннинг жасорати бор. Ҳар бири, Худо хоҳласа, бутун бошли Византияга тенг. Султонимизнинг укаси Ёқутий, Савтегин, Афшин, Садоқ, Олтунтоғ, Аҳмадшоҳ, Отсиз, Оқсунгур... Яна Амир Човли, Амир Ортуқ, Менгужук, Донишманд, Амир Урсук...Энг муҳими, Султон Алпарслоннинг ўзи. Бу қўшин энгилади десанг, ҳечам ишонмайман. Бундай бўлиши мумкин эмас, ишонмайман!

Абдурахмон жилмайди, оғайнисининг қўлини сиқди.

— Ҳой азамат, ўзингни айтмаяпсан, бу баҳодир саркардалар рўйхатига ўзингни қўшмаяпсан, бу ноҳақлик-ку!

Амир Салтуқ бўркининг устидан бир уриб қўйди.

— Асл ноҳақлик сени қўшишни унутганим, Абдурахмон, бу кечирилмас хато бўлди. Шундай хизматларинг борки, кўз юммоқ асло мумкин эмас. Мен бўлсам бу фахрий рўйхатга киришга арзигулик бирон иш қилганим йўқ.

— Қўй шу гапларни, — деди Абдурахмон. — Византияликларга ўхшаб бир-биримизни осмонга кўтармайлик. Сенинг шуҳратингни билган билади. Менга бўлса Алпарслон султонимизнинг аскарлари бўлиш шарафи етиб ортади. Оллоҳдан сўрайдиган бошқа нарсам йўқ.

Бирдан сукутга толди. Чуқур нафас олди, юзи сўлгинлашди, оёққа турди.

— Яна ўша бўй!

Амир Салтуқ ҳеч нарса тушунмаган, Абдурахмонбейни бирдан сакраб туришга мажбур этган нима эканини билишга қизиқсиниб турарди.

— Оғайни, нима кор-ҳол бўлди сенга?

— Бу шундай ҳолки, қардошим Амир Салтуқ, юракни доғ этади. Ёқуб алайҳиссаломнинг кўзини сўқир қилган ҳол ўша. Ота ҳоли десам тушунармикансан?

— Ҳалиям юрагинг ёняпти-а, ўғлингни унутолмаяпсан.

Абдурахмонбей чуқур тин олди.

— Ичим ловуллаб ёняпти, тутуни бурнимдан уфургандай бўляпти. Билиб қўйгин, менга маломат қилма. Кексайиб, кўнгли юмшоқ бўлиб қолибди, деб ўйлама. Ўғлимнинг бўйини сезяпман. Ўша таниш, бироз шўртак ҳидни.

Кўзлари маъюсланди, юзлари билинар-билинемас титради.

— Сезяпман, худди шундоқ ёнгинамда, кўз ўнгимда нафас олаётганга ўхшайди. Худди меҳр билан “Ота” дейдигандек. Ҳей, буюк Оллоҳим!

Довул товушлари хаёлларини тўзитгунга қадар ўз-ўзи билан сўзлашди.

— Отланинг! Отланинг!

Довул товуши кучайди, карнайлар ўқирди, отлар кишнади, бақир-чақир товушлари кўшилди.

— Нима бало, ўғрилар босқин қилдими? — деб ўйлади Абдурахмонбей.

— Кўзгалмоқ керак.

— Бирон томоша борми дейман, — деди Амир Салтуқ. — Кетдик, сени Оллоҳга топширдим. Бу шодиёнага қараганда, жангга отланамиз шекилли, зафардан сўнг кўришамиз, иншооллоҳ.

Қисмларининг бошига шошилишди.

Ярим соат ўтмай сафар жабдуқлари ҳозир бўлди. Тушги қуёш нури найзаларнинг учига ўйнарган, отларини қичадилар. Абдурахмонбей нима гаплигини билишга қизиқиб, Афшинбейни излаб топди.

— Бу қистовнинг маъноси нима? Ўғри босдими деган хаёлга бордик. Ундай гап йўқ экан, одамни ҳовлиқтирган бу шошилинич юриш қаёққа?

Афшинбей нашъали кулди.

— Яқинлашиб қолишибди. Бориб ҳол-аҳвол сўраб келмасак бўлмас. Султон Алпарслон хабар берди. Басилас деган кофир катта куч билан устимизга бостириб келаётган эмиш. Ўзича бизни гафлатда қолдирмоқчи. Балки уйқуда босаман дегандир.

— Овчининг ўзини овлаймиз дегин.

— Кўрдимки, сенга жуда нашъа қилди, худди сен айтгандай, бизни овлаш ниятидаги Басиласни овлаймиз. Тўхта, кўзларингнинг ёнишига қараганда, у одамни нимадир қилмоқчига ўхшайсан. Билсак бўладими?

— Сендан яширадиган сирим йўқ, Афшин. Шу Басилас деган одамни ушлаб, султонимизга тақдим этсам ёмон бўлмас дейман.

— Лекин эсингда бўлсин, византиялик саркардалар тошбақа сингари совут кийган бўлади, кўпам яқинлашма, яна разил пўлат бирон жойингга заҳмат етказмасин.

— Ташвишланма, бир йўлини топаман. Бу оғир совутларни қандай кўтариб юришларига кўпдан ҳайронман. Басиласни қўлга тушириб, ўзидан сўрамоқчиман.

— Сабабини тахмин этолмадингми, Абдурахмон ботир, жонидан қўрқади. Одамнинг юрагига қўрқув ораладими тамом, мана шунақа, ўзини етти қават совут панасига олади. Совут кийгани билан юрагидан қўрқув кетармиди?! Бунинг устига тез ҳаракат ҳам қилолмайди! Бўпти, оқ йўл.

— Сенга ҳам, Афшин.

Абдурахмон отини буриб, қисмининг бошига қайтди.

Икки соатча йўл босишди. Душман қисмлари кечиб ўтадиган бир кечувни ҳар ёндан ўраб, кута бошладилар. Кўп ўтмай душманнинг илғор қисми кечувга кирди. Кириши билан кечувнинг олди ва орқасидан арслон юракли фидойилар қуршовига тушди. Душман нима балога дуч келганини билолмай эсанкиради. Қарши чиқиш ёки чиқмасликни ўйлаб, саросимада қолдилар. Охири “Басилас ҳам, қўшини ҳам жаҳаннамга кетсин”, деб ўйлаган бўлсалар керак, қуролларини ташлаб, таслим бўлдилар.

Афшин ботир мазза қилиб кулди.

— Қўёнорак булар, қон кўришга юраклари бетламайди, шунинг учун таслим бўлишди, — деди.

Афшиннинг сўзларини эшитган бир зобит:

— Хўш, унда уларнинг Малазгиртда қилган хунрезлигига нима дейсиз? — деди. — Бизникиларни асир олгач, пасткашларча қатл этдилар-ку! Биз ҳам буларга нисбатан шундай қилишимиз керак.

Афшинбейнинг авзойи бузилди, жаҳдан қора кўзлари янада қорайди.

— Ҳой! Сен не деяяпсан ўзи?! Оғзингдан чиққанини қулоғинг эшитадими? Биз буларга ўхшаган қотилмизми ё можаропарастмизми? Таслим бўлганни ўлдириб, деб қайси китобда ёзилган?

— Византиялик насроний аскарларнинг қилгулигига қараганда, инжилда ёзилган бўлса керак...

— Инжилда бундай деб ёзилмаган. Исо алайҳиссалом: “Чап юзингга урганга ўнг юзингни ҳам тут” деган.

— Унда буларнинг қилмишига нима дейиш керак?

— Китоб бошқа гап. Булар ўз динларига ҳам риоя этмайдилар, гурур ва ғазабни қурол қилганлар. Бизни Онадўлидан ҳайдаш учун

турли ғайришаръий ишлардан қайтмайдилар. Биз шаръий мақсади-мизга шаръий воситалар билан эришишни истаймиз.

Асирларни тўпладилар. Афшинбей уларнинг қўмондонларини сўроққа тутди. Кўшин ҳақида яроқли анча маълумот олди. Басиласнинг кўшинида узлар ҳам бор экан. Қуддусга йўл олган икки роҳиб ҳам бирга боришди.

Кутишди.

Басилас кўшини кечувга киргунча пойладилар. Фурсат келди дегунча бургут янглиғ ташландилар.

— Орқага! — деб бақирди Басилас.

Отини орқага бурди. Чекиниш йўли берклигини кўриб сўкинди. Чора йўқ, амрини ўзгартирди:

— Босинг!

Оний босқин кўп ўтмай натижа берди. Довдираб қолган душман аскарлари ўзига келиб олгунча, анча ўирилди. Ваҳимага тушиб, ўзини у ёқдан-бу ёққа ура бошлашди. Басилас ёнидаги бир тўда аскарлар билан куршовни ёриб чиқишга уринаётган эди. Бунинг уддасидан чиқадиганга ўхшаб қолди. Абдурахмонбей одамлари билан чекиниш йўлини тўсишга шошилди. Чап қўлига қилич теккани учун қонаётганди. Оғриқ эркин ҳаракат этишга монелик қилаётган эди. “Бир қўлим ҳам кифоя, қандай бўлса-да, бу Басиласга етиб олиб, тутишим керак. Византия подшосининг ишончини йўққа чиқаришим керак. Юрагига қўрқув ораласа саросимага тушади, аскарларининг руҳи ҳам сўнади”.

Дуч келганни уриб-йиқиб, тўсиқни писанд қилмайдиган сел янглиғ шиддат билан Басиласга яқинлашаётган салжуқийни таниган Менгуч довдиради, қилич тутган қўли оғирлашди. “Қачон қараса тақдир бу одамни менга рўпара қилади, бунда бир гап бор. Нияти ёмон. Басиласни ўлдирмоқчи экани аниқ. Бунинг устига ярадор. Бир қўли билан олишяпти. Лекин бу қандай олишув! Бамисоли тўрт қўли, тўрт қиличи бордек”.

Хаёлпарастлиги сал бўлмаса бошига етаёзди. Бошига тушган қилич зарбини охирги лаҳзада қайтара олди. Чўл одамига хос усталик билан жанг қизгин бораётган ердан чиқди. Узоқлашди, Абдурахмонбейнинг орқасига тушди.

— Ҳой ботир, бирга ўйнасак бўладими?

Абдурахмонбей тиши билан қисиб олган жиловни ярадор билагига ўради.

— Сенмисан? Ҳалиям ақлинг кирмаганга ўхшайди йигит.

— Ақл бериб кўрсанг-чи.

— Шундай қилиш керакка ўхшайди.

Эгнида Византия либоси бўлса-да, кўзи тушганданоқ уни таниганига ўзи ҳам ажабланди. Демак, чеҳраси хотирасига ўрнашиб қолган. Ҳолбуки, аксарият ҳолларда у бир мартагина кўрган одамнинг юзини тез хотирлай олмасди. Шундай экан, бу йигитни қандай таниди? Сабаби нима? Ҳатто жангда эканини ҳам унутиб, шу ҳақда ўйлай бошлади. Менгучнинг от жиловини тортиб, ҳужумга ҳозирланганини кўрди-ю, пароканда ўйларини йиғиштирди. Тизгинни яна тишлари орасига олди. Бироқ...оқ! Яна ўша таниш бўй! Димоғини куйдирган, уни сархуш этган соғинч ҳиди! Фарзанд соғинчи!

Бир хатосини пайқади. Йигит ўнгдан, чапдан зарба берган, зарбаси беҳуда кетгач, мувозанатини йўқотиб, букилиб қолган эди. Бу йигитни тезроқ бир ёқлик қилиб, Басиласни тутиш иштиёқида бўлган Абдурахмонбей учун бундан яхши имкон бўлмасди. Охирги зарбани беришга чоғланди. Лекин уролмади. Гўё бир темир қўл орқадан била-

гини чангалига олгандай, қилич солишга йўл қўймагандек бўлди. Йигит бу тараддудни шу ондаёқ пайқади. “Ниҳоятда моҳир қиличбоз экани аниқ, аҳмоқона бир хато қилдим, истаса мени ўлдирарди, лекин бундай қилмади. Нега, ажабо?”.

— Ол буни, қария!

Ҳалигача тараддуд исканжасида турган Абдурахмонбей жавоб зарбаси олишига бир баҳя қолди. Остидаги отнинг сезгирлиги иш бермаганида, эҳтимол, шу онда ерпарчин бўларди. “Қўлимни музлатган бу нарсанинг не эканини билсам эди, нима бало, қарияпманми? Мени тараддудга туширган не ўзи? Бу йигитни қаттиқ яхши кўриб қолаётганимни ҳис қиляпман. Қалбимни тўлдирган бу меҳр нима ўзи?”.

— Йигит, четлан, сени ўлдиришни хоҳламайман. Ҳалиям тушуниб етмадингми?

— Кўнгли бўшлиқ қиляпсанми ё кучинг етмаяптими? Била-кўра туриб, Басиласни ушлашингга йўл қўяйми?

— Хўп, лекин ундан сенга нима фойда? Бошқа-бошқа дунёларнинг одамларисиз, сизларни боғлайдиган бирон ришта йўқ.

— Янглишяпсан, қария, манфаат риштасини унутяпсан. Ол буни, кўрай-чи!

— Яна эплай олмадинг. Оҳ, қани энди вақтим бўлса-ю, сенга қиличбозликдан бир дарс берсам. Вақтим йўқ-да...

Бирдан шиддатланди. Усталлиги ва сезгирлиги билан кўмакдош бўлган оти қаршилиқ кўрсатиб, ўнгу сўлга сакради. Менгуч мушкул вазиятга тушди.

— Шошилишча ишим бор, — дея сўзида давом этди келган жойидан. — Шу сен манфаат риштаси билан боғланган Басиласни туттишим керак. У ёқ-бу ёққа қарасанг-чи! Сизлардан кўп одам қолмади. Генерал қочиш йўлини қидиряпти. Уни асраб қоламан, деб ўйляпсанми? Мен тутмасам, бошқа бир қардошим уни, албатта, ушлайди.

Абдурахмонбейнинг оти бу бевақт суҳбатдан зериккандай гинадор кишнади. Гўё “Бўл, ишингни тезроқ битир” демоқчидай. Йигит шуни ўйлаб деди:

— Отинг ҳам ўзингга ўхшаб сергап экан, жағингиз тек турадимми ўзи?

— Аксарият ҳолларда жонига тегиб кетса, кишнайти, бу жанг чўзилиб кетганини билдирияпти. Менга қолса...

Устма-уст икки зарба берди. Йигит тисарилишга мажбур бўлди. Юзини тер босган, кўзлари ғазабга тўлган эди.

— Жанг чўзилди дейман, — дея давом этди Абдурахмонбей, — битирсак битирайлик.

Ҳар хил ҳамлалар билан Менгучни эсанкиратиб қўйгач, қиличини ҳавода ўйнатиб, бостириб борди.

— Энди кўрасан!

Менгучнинг аҳволи аянчли, қутилиш йўли йўқ эди. Буни ўзи ҳам билди. Уста қиличбозга дуч келганди. Ҳавасланиб, манманлик қилмаганида бу кун бошига тушмаган бўларди. Басиласни тутмоқчи экан, тутса тутавермайдими, унга нима? Басилас бир томондан византиялик, иккинчидан, насроний, уларни на қон, на дин бирлаштирмаса, ўртада манфаатдан бошқа нарса бўлмаса. Хўп, манфаат риштаси одамни ўлимга олиб борадиган даражада кучлими? Ўйлар экан, миясида нимадир чақмоқдек чақди. Мана шундай чорасиз қолган онларда ишлатиши учун унга ўргатилган бир усул эсига тушди. Эслаши биланоқ усулни ишга солди. Ўзини отдан ташлади-ю, рақибининг оёғига ёпи-

шиб, қаттиқ тортди. Аммо ағдара олмади. Рақибби эгарга михлангандек эди. Ҳолбуки, бир вақтлар бу усулни унга ўргатган киши ҳеч сўзсиз муваффақиятга эришишини айтган эди. Отаси эди у, ҳа, отаси! Бу усулни отаси ўргатганди. Ўша вақтлари у беш ёшда эди.

Абдурахмонбейнинг юзи бўзариб кетди. Бу усулни ундан бошқа ҳеч ким билмайди, деб ўйларди. Ҳеч кимми? Йўқ, биттаси биларди. Биттаси? Тегин... Ўғли Тегин... Ўша узлар опқочган бола.

Қилич солса йигит елкасидан қоқ иккига бўлиниши тайин. Шу мақсадда қилич кўтарди. Не қилсинки, ҳалигина билагига ёпишган темир қўл яна уни тутди. Бунинг устига олдингига қараганда янада кучлироқ, ҳатто қимирлатмоқ мушкул!

— Сен кимсан? — деб сўради.

Йигит энди оғиз жуфтлаган ҳам эдики, Абдурахмонбейнинг орқасидан келган византиялик аскарга кўзи тушди. Ўйлаб ҳам ўтирмай, ташланди. Аскарнинг оёғига ёпишиб, тортди. Аскар жон ҳолатда сўкиниб, отдан ерга қулади. Абдурахмонбей ўтирилиб, уларнинг қаттиқ олишаётганини кўрди.

“Ўлимдан қутқарди, лекин нега? Ахир, унинг душмани эмасманми? Бу сал олдинги ҳолатнинг ўзгинаси эмасми, уни ўлдиришим мумкин бўлса-да, негадир қўлим бормади ё у менинг душманним эмасми?”

Менгуч аскарни асфаласофилинга жўнатганди. Тер босган юзини артиб, унга юзланди.

— Ана қарзимни ҳам уздим, салжуқ ботири...

Эгасиз отлардан бирини ушлаб, устига сакради.

— Бир-биримизга боғланган кўринамиз, тақдир нуқул бизни дуч келтиради, бу ниятидан балки, яна кўришармиз, энди соғ бўл.

У оломон ичига ўзини урди.

Абдурахмонбей уни тўхтатишга уринди, лекин йигит кўздан ғойиб бўлгач, воз кечди. Атрофга аланглади. Омбурга тушган душман эриб битганди. Тузоқдан қочолмаганлар қуроллари ташлаб, таслим бўлганди. Салжуқий аскарларнинг бир қисми уларни тўплашга киришганди. Ўзидан уялди.

“Гап сотиб қолибман, ҳеч қандай фойдам тегмади. Биринчи марта шундай бўлиши. Басиласни тутиш ҳам рўёга айланди, Афшиннинг юзига қандоқ қарайман”.

Ёнида бир аскар пайдо бўлди.

— Ҳамма жойдан сизни ахтардим, мард саркарда. Афшинбей сизни сўраяпти.

— Ўзи қаерда?

Аскар бармоғи билан олдинда бир жойга йиғилган тўпни кўрсатди.

— Ўша ерда. Сизга айтадиган гапи бор экан.

От суриб кетаркан, “Расво бўлдим, — деди ўз-ўзига, — ҳозир мендан Басиласни сўрайди. Қани кўрайлик, сўзининг устидан чиқиб келган мард йигитсан, бер Басиласни, дейди.

Ўйлай-ўйлай тўпга етиб борди. Илк кўргани Афшиннинг табасумли юзи бўлди. “Бўлди! Менга киноя қилишга тайёрланаяпти. Ҳаққи бор, жанг майдонида пашша кўридим. Ҳай шу йигит!...”.

— Сенга бир гап бўлдимики, деб кўрққандим, Абдурахмон ботир, соғ-саломат кўриб қувондим. У нима? Кўлингдан яраланибсан, шекилли?

— Муҳим эмас, фақат ялаб ўтди, айтишга арзимамайди.

— Қон уюшибди, яраланганингга анча бўлганга ўхшайди.

— Жанг бошида бўлувди.

— Тушундим. Демак, шу сабабдан Басиласни тутиб келтиролмагансан.

Абдурахмонбей бошини ҳам қилди. Юзлари қизарганини, қулоқларининг орқаси ловуллаб ёнганини ҳис этди. “Нима деса ҳам ҳаққи бор, менга ўхшаганларни қамчилаш даркор, жанг майдонида сафсата сўқишнинг, ўша йигитга қилич дарси беришнинг нима кераги бор эди? Лекин у йигит отдан ағдариш усулини қаердан ўрганган? Бироқ бу ҳийласи менга ўтмади, ўз усулим ўзимга ўтармиди. Болапақир қаердан билади? Лекин византиялик аскарнинг оёғини осмондан келтирди. Ҳаммаси яхши, аммо Афшинбейга не демоқ керак?”

— Индамайсан, “Шу сабабданми?” дедим.

— Тўғриси айтсам, Афшин ботир...

Афшин қўл силтаб, унинг сўзини бўлди.

— Майли, кўявер. Биттаси тутиб келди. Қара, ана Басилас.

Тўпдагилар тарқалгач, Басиласни кўрди. Совутининг қумуш тугмалари қонга беланган эди.

— Ким тутди? — деб мингиллади.

— Ҳали ном чиқармаган оддий бир салжуқий. Бу Басиласнинг нафсониятига қаттиқ тегибди. “Ҳеч бўлмаганда унвонимга тенг унвонлига асир тушсам бўларди-ку”, деб фикрини турибди. Асир тушганига эмас, мана шунга қайғуряпти.

— Афшин ботир, унга айтмадингми, бизда унвон, мавқенинг ҳеч қиймати йўқ деб. Аскар ҳам, саркарда ҳам ҳақ-ҳуқуқда тенг демадингми? Биз инсонларга ғояга садоқатига кўра қиймат берамиз, демадингми?

— Айтдим, оғзи ланг очилди-қолди. Шу икки роҳибни нима қилсак экан? Бизни қозиққа ўтқизманг, деб ёлворгани-ёлворган. Демак, улар орасида бизни ёмонотлиқ қилишган. Уларга бу ҳунар византияликларга хос эканини айтдим. Қуддусга зиёратга кетишаётганмиш. Бир тук сочи ҳам тўкилмаслиги тўғрисида топшириқ бердим. Чегарага қадар қисмларимиз билан бирга боришлари мумкинлигини айтувдим, бошлари осмонга етди. Ҳатто византияликлар ҳам уларга бунчалик қулайлик яратмаганмиш, йўлда қилмишларини кўрганмишлар, ҳеч айби йўқ кишиларга зулм қилишармиш. Қайтгач, буларнинг ҳаммасини Папага айтиб беришмоқчи. Султонимиз ҳақида бироз гапириб бердим, ҳайрон қолишди. Иллю, кўришмоқ истагидалар. Нима қилсак экан, жўнатиб юбораверсакмикан?

— Менга қолса, ҳозир жўнатмаган яхши, Афшин ботир. Ҳозир атроф анча нотинч. Бизникиларнинг зиёни тегмаслигига аминман, лекин газабнок византияликлар ёки бошқа қавмлар уларни, роҳиб эканига қараб ўтирмай, қозиққа ўтқизиши мумкин. Яхшиси, атроф тинчигунга қадар ёнимизда қолсинлар. Ўзимиз ҳам султонимизнинг ёнига кетамиз-ку. Басилас билан роҳибларни ҳам ола кетайлик.

— Мен ҳам шундай қилсакмикан, деб турувдим, шу маъқул. Сўнгги қарорни Султонимизнинг ўзи беради.

У аскарларига тайёрланишни буюрди. Яна шодиёна, зафар оҳангида карнайлар чалинди, довуллар гумбурлади.

Орқага йўл олдилар.

ОЛТИНЧИ БЎЛИМ

Тақа товушлари тоғларда акс-садо берар, ҳолдан тойган суворий отдан йиқилмасликка қаттиқ тиришар эди. На бурни баҳорнинг анвойи ҳидларини сезади, на кўзи оқшом палласининг ошуфта манзарасини кўради. Шанғиллаётган қулоқларига қушларнинг чағир-чуғур сайрашлари ҳам кирмасди.

Бу ҳолатни чарчоқ деб бўлмасди. Бу жангда тажрибали рақиб билан яккама-якка олишув натижасида ҳосил бўлган ҳорғинлик. Ўзига бўлган ишончига путур етганининг оқибати. Бу ишга бурун тикишнинг нима кераги бор эди? Нега энди Басиласни тутишларига моне бўлиш сингари аҳмоқона фикрга мубтало бўлди? “Нега энди? Қандайдир ғалати куч орқасидан туртиб, ўша одамга яқинлаштираверади. Салжухийлар билан урушмоқни истамаяпман, шекилли. Ўша одамни яқин олаётганимнинг боиси ҳам шу. Салжухийлар билан урушишдан ўзимни четга олаётганим ҳам шунинг учун. Унга меҳр қўя бошладим. Билмайман, мени у билан боғлайдиган нимадир борга ўхшайди, шундай нарса борлигига аминман. Билмасдан қандай амин бўлиш мумкин? Алаҳлаб алжий бошладим, шекилли. Чарчоқдан бўлса керак. Яккама-якка олишув мени тамом қилди. У ҳам ўлдиргиси келмади, нега? Сўнг мен ҳам орқасидан келиб ўлдиришни хоҳлаган туллақдан уни қутқардим, шу тариқа қарздан ўзлашдик. Салжухийлар жанг майдонидан чиқиб кетгунча ўзимни ўлишга солиб ётмасам, асир тушишим аниқ эди. Унда ҳолимга маймунлар йиғларди! Асосий жангда ким енгар экан? Султон Алпарслонми ёки Роман Диогенми? Буни ҳозирдан айтиш кўп мушкул. Византияликлар кўпчилик, лекин салжухийлар қатъиятли ва интизомли. Қандай урушишларини кўрдим. Гўё чавгон ўйнаётгандек, гўё бирор байрам нишонлаётгандек... Ҳе-ей! Ҳар ҳолда шу кўринаётган қарвонсаройга етиб олсам, омад келди деявер, у ердан бошпана топсам борми, ялломни қилавераман. Юришга мажолим қолмади...”

У отининг сағрисиغا иккита шапалоқ туширди, жониворнинг жаҳли чиқди шекилли, бирданига сакраб, орқа оёқларида тикка бўлди. Менгуч буни кутмаганди. Кутганида ҳам бундай оний ҳаракатни тўхтатгудек кучи йўқ эди.

“Жин урсин сени!” деб қичқирди, мувозанатини йўқотиб, ерга думалади. Боши тошга урилиб, хушдан кетди. От орқага қочиб кетди. Бир салжухий аскарнинг оти эди. Эгаси ярадор бўлганди. Бошвоқсиз юрганида Менгуч тутиб, истамаган йўлга ҳайдаган эди. Энди ҳайвонга хос сезги кучи билан орқага чопиб кетаётганди.

Йигит ҳушига келгач, бошини уқалай-уқалай, атрофни айланди. Отдан ном-нишон йўқ. Жони ҳалқумига келди. Карвонсарой яқин, лекин кейинчалик унга от керак бўларди. Бу ерларда отсиз қолиш қуролсиз қолишдан ҳам ёмонроқ эди.

— Сен ҳам одам бўлдинг-у, — деди ўзига-ўзи. — Карвонсаройга етиб олай, бир гап бўлар, кейин от топарман.

Боши лўқиллаб оғрирди. Чарчагани етмагандай, бу оғриқ дард устига чипқон бўлди. Чидашдан бошқа чораси йўқ. Карвонсаройга бориб тўйиб овқатланади, сўнг ётиб ухлайди. Юмшоққина тўшакда ётиб, эрталабгача қотиб ухласа, барча дардларидан фориф бўлишига ишонарди.

Қош қорая бошлади. Олдинги қушлар ўрнига бошқалари келганми, сайрашлари ўзгача, бироз маҳзун, бир сиқим дард устига дард қўшадиган хилидан.

Тош устида ўтириб, озми-кўпми ҳордиқ чиқаргач, йўлга тушди. Карвонсаройнинг чироқлари ёнган эди. Агар карвонсарой эгаси эшикка чиқиб, “Бор кет! Битта ҳам жой йўқ” деса борми, ҳоли хароб бўлиши турган гап! Шундай ёмон бўладики, айтишга тил бормади.

“Йўқ деб кўрсин-чи, ичагини бошига салла қиламан...”

Қиличи ёдига тушди дегунча, яна рақибини эслади. Ниҳоятда кучли эди бу киши, ҳеч кимда кўрмаган бир маҳорат билан қилич соларди.

Ўзига ниҳоятда ишонган. Ҳатто мутлақо натижа берадиган усулни ҳам йўққа чиқарди. Ҳайрон қоласан киши, қандай удалади экан? Ҳеч довдирамади, иккиланмади. Бу усулни илгаридан билмаслиги мумкин эмас, билмаганида византиялик аскар сингари ер тишлаган бўларди. Билиши аниқ, лекин қаердан ўргангани номаълум. Ким билди, балки бу усул салжуқийлар ўртасида ёйилгандир. “Бу кишини биринчи кўрган кунимоқ худди олдиндан танийдигандек бир ҳис туйган эдим, ундан сўнгра ҳар кўрганымда яна шу ҳиссиётни туйдим. Ҳатто олишаётганда ҳам юзимга меҳр билан қаради, ё менга шундай туюлдимикан? Бу кишига қарши эмас, у билан биргаликда жанг қилиш ниҳоятда ёқимли бўлса керак. Не қилсинки, салжуқийлар жангчиларига пул бермайдилар. Имон ишқи, пир ишқи, дея урушадилар. Аммо бу қандай урушиш?! Рақибини қоқ иккига бўлиб ташлайдилар. Одам қандай қилиб бунчалик шижоатли бўлиши мумкин? Пул ишқида уришадиган бизникилар билан теп-текинга уришадиган салжуқийларни ҳатто муқояса этмоқ душвор. Бу ёқдагилар ёқимсиз, ўзлари истамаган бир ишни қилишга мажбур бўлгандай, зада. Уларда истак кучли. Жон кўзга кўринди дегунча бирдан пулнинг ҳадри қолмайди, эҳтимол, шунинг учун ҳам дарҳол чекина бошла-сак керак. Салжуқийларни жўштирган нарса қандай нарсаки, жон беришдан ҳам кўрқмайдилар. Мен ҳам туркман, лекин салжуқий туркларнинг туйғулари менга бегона эканини биламан. Қаердан биламан? Эҳ-ҳе, бунинг ўзи бошқа бир туйғу”.

У карвонсаройга етиб келди. Ланг очиқ эшикдан ичкарига кирди. Бироз тўхтаб турди. Келсинлар, кутиб олсинлар деб кутди. Мулозамат бўлмагач, ичкари юрди. Икки киши тахта ўриндиқда ёнма-ён ўтирарди. Ўриндиқнинг бир четига чўкди.

Одам кўп эмасди. Бор-йўғи ўн кишига яқин. Византия либоси кийган иккита уз ҳам бор. Ҳар ҳолда жанг майдонида унга ўхшаб ўзини ўлганга солиб қутулган ноёб кимсалар. Кўз кўзга тушгач, ўринларидан туриб, ёнига келишди. Бирининг бошига дока ўроғлик. Намли кўзлари йиғлаганидан далолат берарди. Титроқ товушини эшитди дегунча Менгуч унинг йиғлаганини сезди.

— Уришдингми?

— Ҳа, — деди Менгуч. — Уришдим.

— Печенегмисан?

Мен учун нима фарқи бор дегандай кўл силтаб елкасини қисиб кўйди.

— Басиласни ўлдиришдими? Қозикқа ўтқазишган бўлса керак, кўрдингми?

— Кўрмадим. Қозик-позикқа ўтқазадилар, деб ҳам ўйламайман. Биттаси уни тутиш учун бораётганди, тўсқинлик қилай дедим...

— А-аа?

Истеҳзоли овоз Менгучнинг жаҳлини чиқарди. Жавоб бермай, анчагача афтига тикилди. Ё хасталиқдан эндигина турган, ёхуд жанг таъсиридан ҳалигача қутула олмаган, толиққан, кўзлари кўркувга тўла. Бу одам тугаб битибди, юрагига кўркув кирмаган бўлса, энди кириши муқаррар. Тиззаларининг қалтирашига қараганда йиқилиб қолса, ажаб эмас. Яхши биламан, кўркув босдим, шаманлар тўпланиб, оқшом шабадаси сингари енгилгина эмас, тўфон янглиғ куфсуф қилсалар ҳам бефойда! Бу одам соб бўлди, тирик мурда”.

— Кейин нима бўлганини билгинг келяптими? Ўша ерда бўлсанг, кўрган бўлардинг. Лекин дарров жуфтакни ростлаш мақбул тушган, шундай эмасми?

Рангги баттар оқарди, мадад сўраган кўзларини оғайнисига тикди.

— Ҳар тараф ўраб олинган, — деди боши боғлоқлиги. — Бизни гафлатда қолдириб, қуршаб олишди. Мен бу оғайним билан Басиласнинг яқинида эдик. Тўполонда кўздан қочирдик, у ҳам жонини қутқариш пайига тушганди, шекилли. Кейин қайтиб кўрмадик, асир тушган бўлса керак, сен ўзинг кўрдингми?

— Асир тушган-тушмаганини сўраётган бўлсанг, айтай, асир тушди.

Аскарнинг сабри чидамай деди:

— Қозиққа ўтқазган бўлсалар керак-а...

Менгуч унинг овозида севинч оҳангини сизди. “Ҳа десам бу ярамаслар ўйин тушиб кетиши тайин, ажабо, нечун? Ёки менга шундай туюляптими?”

— Эҳ!

Бу мажҳул жавобни тасдиқ маъносида тушунишди. Иккови ҳам жонланди. Уларнинг нигоҳларидаги севинчни кўрмаслик учун ё аҳмоқ, ёки кўр бўлиш керак эди.

— Сизларга ёқди, шекилли. Яна қайтиб қўшинга қўшиласиз, қаҳрамонларча уришганингизни айтасиз, балки мукофот ҳам оларсиз. Басиласнинг ўлдирилишини истаб, дуо қилаётганингизнинг боиси шу.

— Биз бундай гап айтмадик.

— Кўзларингиз, юзларингиз айтиб турибди, шу етарли эмасми? Бемалол очилиб-сочилиб ўтираверинг, сизга зиёним тегмайди. Басиласни жинимдан баттар ёқтирмайман.

Улар Менгучнинг рўпарасида чордона қурдилар. Менгуч овозини пасайтирди.

— Ҳаммамизнинг ниятимиз пул ишлаш эди. Шунинг учун қиличимизни қинидан суғурдик. Византия қўшини ҳам, қўмондони ҳам жаҳаннамга кетсин. Келинг, шундай қилайлик, ўз қисмимизга қайтайлик. Византияликларнинг олтинларини олишда давом этайлик. Фақат ора-сира вайсақилик қилган бўлиб, узлар, печенегларларга салжуҳийлар билан қонимиз бир эканини тушунтирайлик. Нима дейсиз?

Юздан қони қочгани боши боғлоқлик оғайнисига калласи билан ишора қилиб:

— Човли билади, — деди.

— Нима дейишни ҳам билмайман, — деди Човли. — Айтганларинг тўғриликка тўғри, лекин бу Алпарслон султонни динимизнинг душмани дейишади.

— Византияликлар бизга дўстми? Фақат мазҳаби бошқа бўлгани учун арманиларга ўтказмаган зулмлари қолмади-ку.

Менгуч ўзининг гапларига ўзи ҳайратланар, бошқа томондан роҳатланганини ҳис этар, неча йиллардан буён ҳис қилмаган ҳиссиётларга тўлганини сезиб, қувонарди.

— Сизлар билан дўст бўлайлик, пул ҳам бераман, ёнимда бир ҳамён пул бор, иккингизга бўлиб бераман, бундай кейин ҳам топганимни...

У жим қолди. Қанақасига бундай қилади? Тиш-тирноғи билан ёпишган бойлик йиғиш эҳтироси қайга йўқолди? Нега ўзгариб қолди? Ёки боши тошга урилиб, ақли қочдими? “Шундай бўлса керак, бўлма-са эй каллаварам Менгуч, ҳамёнингни бировга инъом этармидинг. Бу одамлар “хўп” деса ҳамён қўлдан кетади. Урф-одатларимизга кўра

айтилган сўз қайтиб олинмайди. Ичимда жуда ғаройиб истак борга ўхшайди. Тушунмаяпман. Агар бу фидойилик туйғуси бўлмаса, мени от тепсин...”

У отдан йиқилганини эслади. “Зотан от тепкиси егандан баттар бўлдим. Карвонсаройнинг эгаси қайда қолдйикан? Очликдан йиқилишимни кутяпти, шекилли”.

— Бўлди. Сен айтгандек қиламиз, печенеглар, узларга тушунтирамиз. Гап сотишда ҳеч ким олдимизга тушолмайди. Қачон йўлга чиқамиз?

Менгуч анчагача севинишини ҳам, қайғуришини ҳам билолмай жим ўтирди. Айтганидан қайтиб қолишидан хавотирланган Човли деди:

— Бўлдими? Ҳамённи иккига тақсимлайсан, бундан кейин топганингни ҳам, тўғрими? Орқага қайтиш йўқ, тўғрими? Айтганларингни ҳамма жойда, чодирларда, майдонларда такрор-такрор сўзлаймиз... Қаерда уз, қаерда печенег кўрсак, ўша ерда, келишдикми?

Карвонсарой эгаси ўз вақтида келди. У семиз, олақўз бир одам эди. Сабзидек узун бурнининг ўртасида пичоқ изи бор. Ким билади, бу қайси катта тўполоннинг қонли ёдгорлиги.

— Олдин шўрва, — деди Менгуч, — кейин нима бўлса ўшани.

— Шу ерда тунайсанми?

— Отасининг уйига боришга кечикди, деб ҳисоблайвер. Бир хона берсанг, кечанинг танобини тортамиз.

У ҳеч нима демай узоқлашди. Човли бироз ташвишланиб, саволини такрорлади:

— Келишдикми?

Сўзидан қайта олмади.

— Келишдик, лекин бир муаммо бор. Менда бор-йўғи бир ҳамён пул бор. Қисмимизни топгунга қадар барча харажатлар сизнинг ҳисобингиздан бўлади. Қабул десангиз мен ҳам қабул қиламан, келишдик десангиз мен ҳам келишдик дейман.

Човли илк бор кулди, тўғрироғи, илжайди. Бошидаги яранинг оғриғи баралла қулишига йўл қўймаётгандек эди.

— Бўлар иш бўлди, энди отингни айт.

— Айтилмаган исмимгина қолувди, исмим Менгуч. Оғайнингнинг исми нима?

— Менинг исмим Човли.

— Буни билдик, дўстингни киени айт.

— Уни Тамиш дейдилар. Биз кўчманчимиз, йўқ, кўчманчи эдик. У ердан бу ерга, бўлмаса бошқа ёққа. Жонимизга тегди. Бир куни овулдан қочдик, оч ҳам, яланғоч ҳам қолдик. Анча вақт бир кекса ва ёлғиз салжуқийнинг меҳмони бўлдик. У ердан чиқиб, Византия кўшинига ёлландик.

— Чолнинг уйини ургандан кейинми?

— Сен қаердан биласан бу ишларни, бир баҳодир йигит бўлсанг.

— Балки ўлдиргандирсизлар.

— Инсофни қопга солдинг, оғзини ҳам чиқмайдиган қилиб маҳкам боғладинг, йигит. Бундай бўлиши мумкинми, ахир?

— Шунча яхшилик кўрганларингга қарамай, ўғирлик қилаётган бўлсаларинг.

— Бу бошқа иш. Чолнинг қўлга иладиган арзигулик нарсаси ҳам йўқ. Лекин, менга ишон, у ерда илк бор қилган ишим хунук эканини тушундим. Ўз-ўзимдан жиркандим, десам ҳам ўринли бўлади. Шу боисдан ҳам қўшинга ёзилдим-да.

— Ўғирлик қилмаслик учунми?

— Ҳа, шундай десанг ҳам бўлади.

Таом келгач, сўзини тўхтатди. Овқатни еб бўлгунча бир оғиз сўзламади.

Ухлагани кетар экан:

— Карвонсарой эгасига овқат пулини тўланг, — деди. — Энди ҳамён сизники бўлади.

У тўйиб ухлагиси келди.

* * *

Менгуч дарҳол ўзини эшик орқасига олди. Ҳамма оёққа турмасидан жўнаб қолиши керак, акс ҳолда бошига нималар тушиши аён.

Карвонсарой эшигидан чиқаркан, бақир-чақирлар эшитила бошлади.

— Қочяпти!

— Ана у томонга кетди!

Орқадан оёқ товушлари эшитилди. Кейин карвонсарой хўжайинининг:

— Тутинг у тўнғизни! — деган овози эшитилди.

Оёғини қўлига олиб, отхонага югурди. Карвонсарой эгасидан анча қарздор бўлган. Нима бўлса бўлди, энди бир от олиши керак. Яёв юришнинг машаққатларини кеча тотиб бўлди.

У отлардан бирининг арқонини бўшатди. Эгар-жабдуқ деб ўтирмасдан ҳовлига чиқарди. Карвонсаройдагилар эндигина эшикдан чиқаётган эдилар. Мингуч бир сакрашда отга миномлади. Эгарсиз отга миниш анча қийин иш экан. Агар довдираганида борми, бу ишнинг уддасидан чиқолмасди. Карвонсарой эгаси бошчилигидаги одамлар анча яқинлашиб қолганди.

Менгучни қўлга тушиш эҳтимоли чўчитди. Бор маҳоратини ишга солиб, яна бир уринди. Бу гал уддасидан чиқди. Жониворнинг бўйнидан кучоқлади. Оёқларини қисди. От бир-икки тепингач, ўқдай учиб кетди.

— Хайр, — деб бақирди карвонсарой томонга. — Кейинроқ келиб, ҳақини тўлайман.

Карвонсарой эгаси муштини қисиб бўралаб сўкинди. Отхонага шошди. От мижозлардан бириники эканини билиб, енгил тортди. Бироқ энди мижоз тўнғиллай бошлаган эди. Ораларида узоқ давом этган даҳанаки жанг бошланди.

Менгуч узоқлашиб кетганди.

“Қўлга тушишимга сал қолди, бир баҳя қолди-я! Яхшиямки, от ўғирлаш ўз вақтида калламга уриб, жуфтакни ростладик. Акс ҳолда адабимни ердим”.

Ҳамёнидаги ялтироқ олтинлар эсига тушди. Чехрасида эндигина балқийган севинч туйғулари ўрнини бир лаҳзада аламзадалиқ эгаллади. Лабларини қимтиб гудранди.

— Қўлга туширсам борми! Она сутини оғизларидан келтирган бўлардим.

“Ахир, бу инсон дегани бир нечтасини қолдирмайдами ҳеч бўлмаса. Ҳаммасини ўмариб кетишибди. Бу номарднинг карвонсаройида сариқ чақасиз қолдиришганини қаранг. Бу одам энди нима қилади, ҳоли нима бўлади, деб ўйлашмабди ҳам. Ёмонлашга ҳаққим борми ўзи... Худди ўзим ҳам шундай қилмагандек. Ўзи келди, ўзи кетди, десам... Бундай дейишим тўғри бўлмас. Ҳаром йўл билан топилган бўлса-да, бу олтинлар яхшиликка ишлатиларди. Кеча айтганларини амалга оширишга, узлар, печенегларни, бошқа турк қавмларини византиялик-

дан ажратишга яради. Ҳақиқатан ҳам ҳамён тўла олтин керак. Бу ишни бажариш учун бир ҳамён-уч ҳамён олтин етмайди!”

Тўғри етмасди, лекин иш бошлаши учун ёмон ҳам бўлмасди. Одамни ўз ҳолига қўйишмайди-ку... Тўғри йўлга юраман деса...” Чиндан ҳам тўғри йўлми бу, ажабо! Ҳозирга қадар қилган ишларим... Сен ҳам одам бўлдинг-у! Бўлар иш бўлди, энди орқага йўл йўқ”. Балки орқага қайтиши мумкин эди, лекин олтинлар қўлдан кетган, қайтиш йўли тақа-тақ бекилган эди. Олтин бўлмаса кимни ҳам ишонтира оларди?

“Шу урушганим Абдурахмонбей ёмон одам эмас. Бир марта ўлимдан қутқарди, бир марта ўлдирмади. Бор, биттасининг қарзини уздим дейлик, яна бир қарзим қолади. Урф-одатларимиз ўлимдан қутқарган билан бир умр дўст тутинишни тақозо этади. Бир ўзим бориб қўшилсаммикан ё жанг қизиган паллада кўпчилик бўлиб улар тарафга ўтиб кетсаммикан? Иккинчиси афзалроқ, лекин бу қийин иш. Бунинг устига олтинсиз. Синаб кўрсам, ниманиям йўқотардим? Византияликлар билиб қолиши мумкин-ку! Таваккал қилишга арзирмикан?”.

Менгуч узоқ ўйлади. Ниҳоят қорни сурнай чала бошлагач, узил-кесил қарорга келди.

“Арзийди, — деди. — Энди қорин гамини ейлик”.

Отини бўш қўйди. Анчагача қандай тамадди қилишни ўйлади. Те-варак-атрофда ейдиган нарсанинг ўзи йўқ. Дарахт илдизларини кавлаб, очликка бироз дош беришни маъқул кўрди. Балки йўл устида бирон қишлоқ чиқар.

Бу қарор отига ҳам маъқул тушмади шекилли, қаттиқ кишнаб, устига эгарсиз минишига энди чидамаслигини билдирди. Менгуч унинг бошини силаб, бир қанча ширин сўзлар айтгач, от тинчиди. Анча юрди. Атрофда қишлоққа ўхшаган нарса йўқ. Қорни исён кўтариб, кетма-кет гулдирай бошлади. Очлик натижаси бўлган тушқунлик ҳамёнини ўғирлатиш туфайли юзага келган жон азобига қўшилиб, асабларини қақшатди. Буларнинг устига эгар-жабдуқсиз отда юриш азоби қўшилиб, ҳаёт кўзига хунук кўрина бошлади. Дунё унга қоп-қора бўлиб кўринар, шунга қарамай, бу зулмат ичидан заифгина бўлса-да, бир нур топишга уринарди. Ўйлай-ўйлай топди. У бир вақтлар кезган қишлоқларида бир қизни кўрган эди. Отаси кўз олдида қатл этиларкан, ёнган юрагининг алангаси юзини оловлантирган, мода қоплон янглиғ тажовузкорлар устига ташланмоқчи бўлган эди ўша қиз.

У ёқ бу ёққа қаради. Ҳозиргина ичидан чиққан бу ўрмон, осмоннинг бу сохта тирговчулари, бу оҳиста шитир-шитирлар. Қолаверса, илонизидай эгри-бугри узалган қирмизи тупроқ йўл. Нега олдинроқ эсламаганига ажабланди. Бу ўша ерда-ку. Абдурахмонбейнинг ўз йигитлари билан баланд қоядай кўкрак кериб, уни қувиб келаётган печенег отлиқларини тўхтатган ер! Шу ўрмон этаги, шу майдонча бўлса, печенеглар апил-тапил тўпланиб, қочиб кетган ўша майдонча. Худди кечагидай топ-тоза. Тепадан ошадию, қишлоқни кўради. Албатта, бошқа ерга кўчиб кетмаган бўлишса... “Қорнимни тўйдираман, балки фасод босган қалбимдаги биргина ёғдуни, зулмат дунёси ичидаги покиза нурни, севгилимни кўрарман...”

Тепага чиққач, бироз тўхтади. Устида Византиянинг ҳарбий либоси борлигини илк бор эслади. Ўз-ўзидан қовоқлари осилди. “Иш па-чава. Ўз қавмидан бўлган одамларнинг қишлоғига киролмайман. Қалбимнинг покиза ёғдусини кўролмайман. Қандайдир ёлғон тўқи-

шим керак. Шу ергача келдимми, қайтиб кетолмайман. Бир чора...”

Охири топди. Кийимларини у ер-бу еридан йиртиб, дабдала қилди. Суриштиришса, византиялик аскар билан уришганини, олишув пайтида сувга йиқилиб, ҳаммаёғи хўл бўлганини, ўлган византиялик аскарнинг кийимларини кийишга мажбур бўлганини айтади. Отини ҳайдади. Бироқ кўп ўтмай яна тўхтади. Тўқиган ёлғони ўзига ҳам кўпам ишонарли кўринмади. Ёз палласида хўл бўлишнинг нима аҳамияти бор? Шубҳасиз, бундан гумонсираган бўлишарди. “Мен сувга йиқилишдан гап очмайман. Фақат уришганимни, аскарни ўлдирганимни... Йўқ, бир киши десам бўлмас, энг камида беш киши дейишим керак. Бизнинг қавмимиз қаҳрамонликни хуш кўради. Қойил қолишади. Яхши, аммо бир нечта киши десам, ҳеч бирида тузукроқ устбош йўқмиди, деб савол берадилар. Аскарни ўлдирдим, менинг устбошим жуда эскиргани учун униқини олдим, десам бўлади, шекилли”.

Отини қичади. Йўрғалатиб қишлоққа кирди. Ажабланди. Ҳеч ким йўқ эди. Секинлашди. “Қаёққа кетишган экан? Ер ютмагандир, ахир. Анави нима? Ҳай, жин урсин! Дарахтга осилган жасад!”.

Бурнини бекитишга мажбур бўлди. Яна бироз юрди. Энди ерда ётган икки жасадга дуч келди. Биттаси ёш бола. Нар и борса уч яшар. Ёнида ётган онаси бўлса керак. Болани қучоқлаган, бошини бағрига босганча ётарди. Боланинг юзида масъум, ҳануз ширин табассум, аёлникида бўлса чексиз даҳшат. Даҳшат ва нафрат. Ич-ичдан тошиб чиққан. Катта пашшалар уларни талайпти. Менгуч ичини куйдирган аламли бир туйғу қис қилди.

— Олчоқлар! — деб бақирди овозининг борича. — Қонхўр иблислар!

Кейин у сал нарироқда қайинга осилган учта жасадни кўрди. Олға юрган сари қишлоқдаги барча болалар, кексалар, аёллар, эркакларни қатл этишганини англади. Тирик жон қолдиришмабди. Баъзи уйлارга ўт кўйишган. “Бу ерда бир ёвуз тўфон эсибди, машъум бўрон! Бу қадар ёвузлик қилган ким бўлди? Узлар дейишга тилим бормаяпти, печенеглар дейишга ақлим бовар қилмаяпти. Қандай бўлса-да, улар ўз қавмдошларим, ўз қавмдошларига бу қадар ёвузлик қилмайдилар. Византияликларнинг иши бўлса керак, бу ўша беномусларнинг иши!”

Менгуч бир катта ҳўкизнинг мурдаси устидан ҳатлаб, ярим вайрона уйлاردан бирига кирди. Остонада ўрта яшар аёл ётарди. Рўмолининг учини тишлаганича ўлган эди. Менгуч не қилаётганининг кўпам фарқига бормай, эҳтиром ила тиз чўқди. Ҳўнграб йиғлаш истагида узоқ боқди. Бу ўрта яшар аёл бошининг очилмаслигини балки жонини қутқаришдан авло деб билганди. Бу қандай эътиқодки, ўлим онда ҳам инсон тиз чўқмайди, жонини қутқариш ҳиссидек энг табиий ҳисни ҳам унутади.

Менгуч йиғларди. Секин бошланган ҳўрсиниқлар тобора кучайиб, мудҳиш тўлқинлар каби бутун вужудига ёйилиб, ҳўнграшга айланди. Бошини тиззалари орасига олган, уят-пуютни йиғиштириб, ичини бўшатадиган ҳиссиётларга ғарқ бўлганди. Тўйиб йиғлади. Сўнг аста-секин ўрнидан турди. Энди бу ерда кўп қола олмаслигини сизди. Қаҳр-ғазабга тўлиб-тошди. Отига минишга чоғланди. Тўсатдан тешиб юборгудек бир изтироб вужудини қақшатди. Даҳшатга тушгани учун у қизни унутганди. Уни бу қишлоққа етаклаган сабабни унутган эди. Очлик ва севги ҳиссини. Кўрганлари таъсирида очлик ҳисси йўқолган, лекин юраги севги оташида ловуларди. Телбаларча югурди. Уй бус-бутун эди. Кўриши мумкин бўлган қўрқинчли манзарага ҳозир-

ланди. Кўз ёшлари қуриб битганди. Юраги отилиб чиққудай бўлиб гурс-гурс ура бошлади, кўкнинг барча яшинлари юрагига тушиб, катта гулханга айлантиргандай эди. Кўрқа-писа бўсагадан ҳатлади. Кўзларини катта очиб, аланглади. Тахта ўриндиқ орқасидаги жасадни кўрди. Отилни. У қиз эмас, ўн икки ёшлардаги бир бола эди. Ўн қўли қорнининг устида, бармоқлари орасидаги қон қотиб қолган.

“Бечора бола, ҳали ҳаёт нималигини билмасдан ўлдиришибди. Оладиганингизни оласиз византиялик кўппаклар! Кўрсатиб қўяман ҳали!”

Уйнинг икки хонаси бор эди. Лекин хоналар бўм-бўш. Орқага қайтди. Ўч олиш ҳисси тобора алангаланиб бормоқда эди. Энди чиқаман, деганида қулоғига инграган товуш эшитилди. Ҳиқиллашга ўхшаган, заиф бир ингроқ. Қулоқ тутди. Яна ингроқ товуш эшитилди... - Вужуди қулоққа айланди. Ана! Овоз орқа томондан келаётганди. Кимдир инграётган эди. Ҳа, кимдир инграётгани аниқ. Орқасига қайтди, бировни безовта этишдан чўчиётгандек, оёқ учида оҳиста юриб, боланинг ёнига борди. “Тирикмикан? Қатли ордан кейин бир ҳафтача ўтган. Балки бир неча соат олдин бўлгандир... Мумкин эмас! Дарахтларга осилган жасадлар энг ками бир ҳафталик. Лекин, тўхта! Бу уйда ўлимнинг сассиқ ҳиди йўқ! Эҳтимол...”

Пастга эгилди. Боланинг қўлини ушлади. “Илиққа ўхшайди, интиқом оташи иситиши мумкин эмас, юзларининг шу тоза қизиллиги, шу жонлилик...”

Яна инграш товуши эшитилди... Жуда яқиндан, шундоққина ёнидан. Боланинг ингроғи.

— Тирик, — дея бақирди ғайритабиий овозда. Хазина топиб олгандек юраги ҳапқирди. Боланинг қўлларини қўллари орасига олди.

— Ҳой, — деди. — Мен дўстман.

Учинчи бор овоз бергач, бола кўзларини аста очиб, атрофга қаради. Қоп-қора кўзлари ўлим билан ҳаёт ўртасида мажҳул қараб турарди. Боланинг нигоҳларида билинар-билиномас қўрқув ифодаси пайдо бўлди.

— Гапир! Сизни ким бу аҳволга солди?

Боланинг қуруқшаган дудоқлари қимирлаб, зўрға эшитиладиган бир овоз чиқди:

— Улар! Иблиснинг малайлари... Византияликлар!

Менгуч енгил тортди, чуқур нафас олди. Бу ишни узлар ёки печенеглар қилган бўлиши мумкинлигини ўйлагач, бу ўй руҳини исканжага олган эди.

— Қандай бўлди бу, менга тушунтира оласанми?

Бола киприклирининг пирпиратиб, тасдиқ ишорати берди.

— Келдилар, — деди тутила-тутила, — улар...балки беш юз киши...кўп-чилик...шафқатсиз. Биз қўрқдик...чунки...учраганни оса бошладилар. Опам...икковимиз яшириндик, — дея аста табассум қилиб қўйди.

— Опам жуда сулув, — дея давом этди. — Ипакдай мулойим. Отамни шаҳид қилишган ...узлар!

Бехосдан боланинг юзига қўрқув соя ташлади.

— Сен? Кимлардансан?

Менгуч бирдан талмовсиради. Ҳозир уз эканини айтса, бола шу заиф аҳволига қарамай устига ташланган, жуда бўлмаганда бутун нафратини юзида ифода этган бўлур эди.

— Сизларданман, — деди. — Ҳаммасини сўзла. Бориб Абдураҳмонбейга айтаман, бир чора топади у.

— Узлар оппоқ соқолли отамни ўлдирган вақтда ҳам яширинган эдим. Опам билан онамни судраб опчиқишганини кўрдим. Онам ўзини отамнинг устига ташлади, ғамдан ўлди. Бу ғал ҳам яшириндим. Опам шундай дегани учун. Бутун қишлоқни қиличдан ўтказдилар, ҳар томонни таладилар. Опам билан мени топишолмади.

Йигит ўзи севиб қолган қизнинг укаси билан гаплашаётганини бир кўришдаёқ англаган эди. Ёнаётган юрагининг ҳовури босилди, бўғиқ овозда:

— Сўнг...— дея болани гапиришга ундади.

— Сўнг кетишди. Майдонга чиқдик. Мурдаларни кўмишга киришдик. кўм, кўм, ҳеч битмайди. Қишлоғимизда одам кўп эди. Ишни битириб, қишлоқдан кетмоқчи эдик. Бўлмади. Кўп ўтмай иккита византиялик аскар келди. Тўғрироғи, византияликлар кийимида эдилар. Лекин тилимизда бемалол гаплашишарди. Улар ё уз қавмидан, ёки печенеглардан эдилар. Бизга тегмаслар, деб ўйладик. Опам шундай тахмин қилди. Менга дедики: “Узлар бизнинг қавмларимиз ҳисобланади, қондошимиз. Бизга ёрдам қилсалар керак”. Ёрдами бошидан ордона қолсин! Мутгаҳамлар! Опамга ёпишдилар. Ташландим. Мени пичоқладилар. Йиқилдим. Опамнинг фарёдлари қулоғимга эшитилиб турарди. Фарёд овози борган сари узоқлашди. Олиб кетишганини англадим... Неча марта ўрнимдан туришга уриндим, туrolмадим. Беҳолликдан. Опамни бу ярамаслардан қутқара олмадим, ёрдамим тегмади.

Бола ёлворган нигоҳлари билан кўзларига тикилди.

— Ака! Агар мард бўлсанг опамни қутқар! Менга қараб ўтирма...- Мен барибир...

Унинг овози борган сари заифлашиб, бораётган эди. Кўзлари ҳам юмила бошлади. Менгуч кафтлари орасидаги қўлни меҳр билан сиқди.

— Гапирма, — деди Менгуч. — Нима қилишни ўзим биламан. Қай томонга кетишганини кўрдингми?

— Кўр...дим. Ётган... жойимдан кўр...дим. Шимолдаги... кўнғир тоғлар томонга... Судрала... судрала... уйга кирдим. Ҳеч бўлмаса... уйимда... Ўл...моқ...

Бола қаттиқ хириллаб, кўзлари катта очди-ю, лабларининг четига кўпик инди.

Менгуч жирканмай кўпикларни артди.

— Ўзингни қийнама, гапирма, ҳаммасини англадим. Жаҳаннамга кетсалар ҳам қутулолмайдилар. Византия аскарлари кийимидаги икки уз ёки печенег! Ким эканини биламан уларнинг. Лаънати икки ҳариф. Судраб опкелиб оёқларинг остига ташлайман. Қўрқма, опангни ҳам қутқараман. Сен шу ерда бироз кут, бироз, мен тез бориб келаман. Ушлаб, оёқларинг тагига... Болакай, эшитяпсанми? Ҳой!

Жавоб ололмаслигини сезиб, гангиди. Боланинг ўлганига ишонгиси келмади. Шундай ҳам бўлади. Одам яхши кўрганларнинг ўлимига тезда ишона қолмайди. Менгуч бу болани яхши кўриб қолганди. Балки укаси-дан ҳам кўпроқ яхши кўрган эди. Ака-ука меҳри нималигини билмасди. Билса муқояса этган бўларди. Бунга ўхшаш меҳр ҳиссини ҳеч қачон туймаганди. “Фақат Абдурахмонбейга нисбатан... Худди бу болага бўлганидай, унга ҳам бирдан меҳрим тушди. Ўлганида ҳам нақадар маъсум, ёқимтой бу бола. Машъум ўлимга ҳалиям қаршилиқ кўрсатаётгандек”.

Менгуч бехосдан қорни қаттиқ санчган бемордек икки букилиб қолди. Эзилиб анча ўтирди. Бу ерда ўтган ҳар дақиқа қизни янада узоқлаштириши эсига тушгунча ўтиради. Сўнг яшиндек отилиб, ташқарига чиқди. Эгар топишни ҳам унутиб, отига сакраб минди, кўнғир тоғлар томон елиб кетди.

Туйғулари руҳининг ҳали булганмаган жойларини йўл-йўлакай галаёнга келтирди. Агар ўз-ўзидан нафратланиш деган нарса бўлса, шунчалик бўлар. Ҳозирга қадар қилган ишларини эслади дегунча, оч қорни исён кўтариб қулдирагандек бўлар, бўғилиб, қусгиси келарди. Мабодо қорни тўқ бўлганида, ичида борини қайт қилган бўлармиди.

Менгуч аср вақтида йўлга чиқиб, тентакларча от чоптирганининг мукофотини олди. Излаб бораётган икки киши отларини бўш қўйиб, овқатланиб ўтиришарди. Қўлларидаги гўшт бўлагининг иштаҳани қитиқ-лайдиган ҳиди димоғига урилди, қорни баттарроқ галаён қилди. Лекин у парво қилмади. Отини буталар орасида қолдириб, сездирмай чиқиб борди. Қиз кўринмас эди. “Балки бирон жойга боғлаб қўйишгандир”, дея хаёлидан ўтди. Вужудини нафрат қамраб олганди, аста пусиб борар эди. Оёқлари ерга тегяптими-йўқми, сезмасди ҳам. Душманманларга яқинлашгач, бирдан сапчиб, икки одамнинг орқасида пайдо бўлди:

— Овқатингиз заҳар-заққум бўлсин, бекзодалар!

Ҳеч ўрни бўлмаса-да, масхара қилишга қандай тили борганига ўзи ҳам ҳайрон қолди, лекин одат-да! Ўрганган одатини тарк этолмайди, баъзи ишларни ўйламай қилади, гоҳо ўйламай гапириб юборади.

Фанимат аччиқланиб ўгирилдилар, карвонсаройда ўзлари шилиб кетган одам билан юзма-юз бўлдилар. Кўрққанларидан қўлларидаги катта гўшт бўлаклари ерга тушди, қиличларига қўл узатиш хаёлларига ҳам келмади. Эсанкираб, паришон бир ҳолда, даҳшатдан бақрайиб қолдилар.

— Секин-секин туринглар, бежо ҳаракат қилган биринчи бўлиб жаҳаннамга кетади. Туринг дедим! Қиличим қонсираган, иккинги-ни ҳам тилка-пора қиламан!

Човлининг бошида дока-пока йўқ эди. Менгуч диққат билан тикилиб, яра изини кўрмади. Урушганини кўрсатиш мақсадида ўзини ярадорга солгани аниқ. Аввалига у оёққа туришга уринди.

— Тез бўлинг! — деб бақирди Менгуч.

Тамишнинг доим ўликникидай юзи қув оқарган, от тепгандай бужмайган. Ҳайратга тушганми ёки бир нарса демоқчими, номаълум, оғзи ланг очиқ. Шу туришида ҳуришга чоғланган кўппакка ўхшарди.

— Қиз қани?

Човли оғайнисига қаради, лекин у баттар оқарди, фиқ этмади.

— Қиз қани деяпман, қаёққа яширдиларинг? Онт ичаман, унга не қилган бўлсанглар, бошларингга шуни соламан!

Човли яна шеригига қаради. Титрай бошлаганди. У неча кунлаб от устида йўл босиб, сўнг бирдан ерга тушган суворийни эслатарди. Қандай қилиб оёқда туролганига ҳайрон бўлди, айна чоғда унга ҳеч ким ёрдам беролмаслигини ҳам англади.

— Энди бекзодам, — дея ялтоқлик билан гап бошлади, — бир хато қилдик, ҳамёнингни ўмармаслигимиз керак эди, аммо шайтон йўлдан урди. Ҳолбуки, бизга ёмон таклиф айтмагандинг. Бунга Тамиш айбдор, мени кўрқитди, айтганларини қилсак, византияликлар бизни гумдон қилади, деди. Безбет, шундай демадим дегин-чи...

Менгучнинг сабр косаси тўлди, кўзларидан ғазаб ўтини сочиб, унга тикилди. Қиличини унга ҳалқумига яқинлаштирди.

— Ҳайвон! — деб ҳайқирди. — Ким сендан пулни сўради?! Ўлдирган боланинг опасини сўраяпман, судраб олиб кетганингиз ўша қизни... Нима қилдингиз? Қаерда у? Тез айт!

Қиличини Човлининг ингичка бўйнига тираб, бироз босди. Кескир пўлат бир яра очди.

— Гапир!

Човли ўлишни истамасди, кўзларини чирт юмиб олди. Аввалига ҳамённи берсам жонимни қутқараман деб ўйлаб, кўпам хавотирланмаган эди. Йигитнинг пул эмас, қизни излаётганини англади. Айниқса, йигитнинг нигоҳларида порлаган севги ҳисларини сизди, умри поёнига етганига ишонди. Умидсизликнинг қоп-қора чоғида гарқ бўлаётганларга хос сезги бирдан уйғонди. Жонини сақлаш истагида кўп ўйлаб ўтирмай, нима қилаётганини ўзи ҳам билмай, ён томонга сакради-ю, қиличига қўл узатди.

Аммо узоқ кета олмади. Менгуч одамларнинг ўлимга осонликча бўйин бермаслигини ҳам кўзда тутиб, шунга яраша ҳозирлик кўрган эди.

Кескин ташланган бир одим, тукларни тикка қилиб юборадиган бир фарёд! Қилич ярмигача Човлининг қорнига кириб кетди. У ғазабдан бир бўкирдию, ерга йиқилди.

— Сен, — деди Тамишга қиличини тираб, — гапир, қиз қаерда?

Бу йигитнинг оғайнисининг ўлимини совуққонлик билан қарши олгани Менгучни ажаблантирди. Сўнг уни биринчи марта кўрган пайтини эслади. Баайни ўликка ўхшарди. Ҳатто оёқда қандай турганига ҳайрон бўлганди. Суянчиғи Човли экани, унга ишониши кўри-ниб турарди. Эҳтимол, Човли унинг ҳам кўзи, ҳам қулоғи, ҳам мияси бўлгандир. Карвонсаройда шундай тахмин қилганди. Бинобарин, Тамиш энди кўз, қулоқ ва миядан маҳрум бўлганди. Нафас олган тирик мурда, бир муз ҳайкал. Лекин у билан пачакилашиб ўтиришга вақти йўқ.

— Мени қизнинг ёнига олиб бор!

Тамиш эгасининг ҳар қандай буйруғини бажаришга тайёр чўпон итидай олдига тушди. Йигит истаган ониди қилич солишга шай ҳолда орқасидан юрди. Буталар орасидан ўтдилар. Менгучнинг оти икки от билан ўтлаб юрарди. Йигит жониворларга ҳасад ҳам қилди. Ейиш, ичиш ва ухлаш. Бошқа ғами йўқ. Одамлардан бахтлироқми улар, ажабо?

Тамиш тўхтагач, у ҳам тўхтади. Ён-атрофда аланглади. Дарахтга осилган қизни кўриб, бошдан-оёқ титради. Нималар ҳис қилганини англамади ҳам. Боши айланиб, кўзлари лўқиллаганини сизди, холос. Бир пўлат омбур ичига кириб юрагини сугуриб олгандай бўлди. Қулоқлари шанғиллади, миясигина эмас, бутун оламини шовқин босди. Миллионлаб қўнғироқлар, минглаб карнайлар бирданига чалина бошлагандек бўлди.

Аввалига боши, ундан кейин бутун аъзойи бадани музлади. Пешонасида тўпланган тер томчилари қуриди, офтобнинг кечки нурлари ялтиратган пўлат қиличининг ўткир дами билан кўзларининг темир нигоҳлари бирлашди. Одамнинг иликларини музлатиб юборадиган, ҳар қандай ҳиссиётдан холи, бўғиқ товушда:

— Арқонни еч! — деб буюрди.

Тамиш сўзсиз бўйсунди. Улар беҳисликда энди бир-бирига ўхшаб қолишганди. Тамиш арқоннинг дарахтга боғланган ерини бўшатишга уринаркан, Менгуч унга яқинлашди, тушиб кетмаслиги учун жасадни ушлади. Секингина, авайлаб ерга туширди.

— Арқонни жойига боғла!

Ғайришуурий ҳаракат билан арқонни маҳкам боғлади. Ишни қоийллатиб бажарган одамдай ғурурланиб, Менгучга қайрилиб қаради-ю ҳеч нарса демади.

— Сиртмоқни бўйнингга сол!

Унинг кўзларида қаршилиқ аломати сезилди.

— Сол дедим!

Яна ўша аломат кўланкаси кўринди-ю, йўқолди. Менгуч қиличини биқинига тиради.

— Айтганимни қил, тез бўл!

Унинг кўзи жовдиради, шу холос.

Сиртмоқни бўйнига солди. Бироқ бўйи қиздан узун бўлгани учун оёқлари ерга тегди.

— Оёқларингни кўтар!

Берган буйруғи ўзига ҳам эриш туюлди. Бир одамдан ўлиши учун охирги ҳаракатни талаб қилиш мутлақо ғалати. Лекин айтганини қилдиришга азму қарор берган, албатта қилдириши керак. Бу дунёни бундай муртадан тозалаш билан қолганларга яхшилик қилмоқчи эди. “Менга барибир. Қасос тўфони учириб юборган инсоний туйғулар яна қалбимга қайтиши учун бу жирканч махлуқ ўлмоғи керак. Шу бечора қиз... Юрагимнинг бир парчаси... Киприк қоқмай осдилар. Балки чиркин ниятларига кўнмагани учун. Булардан ҳайвон яхши. Бу ҳайвондан баттар пасткаш. Эй буюк шаманлар, агар бу ишим гуноҳ ҳисобланса, шояд охиргиси бўлса...”

Менгуч қиличини берган қароридан ҳам қаттиқроқ ғазаб билан икки марта кўтариб, зарб билан урди. Бир уришда Тамишнинг бир оёғини, сўнгисидики иккинчи оёғини чўрт узди. У чиябўрига ўхшаб увиллади-ю, дорга осилди қолди. Болдирларидан қон шариллаб оқиши керак эди. Менгуч бундай бўлмаганини кўриб, ҳайрон бўлди. Кесилган жойлари қонга ботди, бир неча томчи ерга томди. Шу, холос, ҳарҳолда, унинг томирларида қон қуриб, қотиб қолган бўлса керак. Кутиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Ҳали қиладиган иши кўп. Қизни олиб, қишлоғига бориши, у ерда укаси билан ёнма-ён дафн этиши лозим. Кейин эса хизматга жўнайди. Эндигина ниш урган севгисини япроқ ёзмадан сўлдирганларга лаънат, бир кунлик, бир ойлик эмас, абадулабад лаънат!

“Ундан кейин Абдурахмонбейнинг қатига бориши даркор. Истанг ўлдир, лекин сенга аскар бўлишга келдим, дейди”.

Бир ҳамён олтинни ахтариш заҳматига уннаб ўтирмай, қизнинг жасадини отга юклади. Ўзи ҳам эгарлоғлиқ отлардан бирига минди. Унисини етовга олиб, йўлга тушди. Ўйга ботди. “Каттакон бир қишлоқда тирик жон қолдирмай ҳаммани қирганларнинг ҳам, беғуноҳ бир қизни опқочиб, дарахтга осганларнинг ҳам, яъни византияликлар ва узларнинг эътиқоди тўғрилигига шубҳа қилишман. Қаердан билай, интиқом ўтида шу фикрга келдимми... ҳай майли, не бўлса-да... Лекин бу қандай эътиқодки, одамларни инсонийлаштирмаса, ғазаб тизгинини тортмас? Йўқ, Абдурахмонбей кабиларнинг бундай қилганларини кўрмадим. Улар ўтган қишлоқлардан мен ҳам ўтдим. Бировга озор берганларини на кўрдим, на эшитдим. Талон-торож йўқ, аёлларнинг номусига тажовуз қилмайдилар, жонни жонондан айирмайдилар. Не олсалар ҳақини беришади, неки ташиса, бадалини қолдиришади”. Арман қишлоғидагиларнинг сўзларини эслади. Бир кекса бошини сарак-сарак қилиб, шикоят қилганди: “Салжуҳийлардан бир зиён кўрмадик, фойда кўрдик, десам тўғри. Лекин сиз келиб бизни хонавайрон этдингиз, византияликлар душманми, салжуҳийлар? Тушунинг маҳол! Диндошмиз, лекин мазҳабимиз бошқа деб, ибодатхоналаримизни ёқишади, муқаддас китобларимизни йиртишади, хотин-қизларимизнинг номусини поймол этишади. Алпарслон аскарлари билан бу ерда уч кун қолди. Шу черковнинг томи таъмир этилганини кўряпсанми, йигит? Бу унинг ёрдами билан бўлди. Босиб тушай деб турганини кўриб чидамади, черков бўлса бўлар, у ҳам ибодатхона, хароб ҳолда кўриш бизга мақбул эмас, дея дурадгорларини сафарбар этди, икки кунда янгилатди”.

“Салжухийлар билан бошқа турк қавмлари ўртасида миллий тафовутни ахтариб ҳам ўтирма. Лекин салжухийларнинг ҳатто душманларига ҳам раво кўрадиган адолати қайда-ю, буларнинг дўстлари, уруғдошлари бошига соладиган ваҳшат қайда... Уйласанг, бошни айлантириб юборади бу фарқ! Бу улуғлик шубҳасиз эътиқодлари туйғайди. Шундай экан, мен ҳам...”

Ўйини давом эттирмади. Фақат нигоҳлари ўзгарди, юзларида қатъиятидан гурур ифодаси кўзга ташланди. Қоронғи тушган бўлса-да, олам янгидан мунаввар бўлгандай туюлди унга.

— Бориш керак, — дея сўзланди. — Абдурахмонбейнинг ёнига бориш керак. Келдим, қабул айла, дейди.

Тонгнинг қизил шафағи табассум-ла, тун қўйинини ёриб келаётган эди.

* * *

Биринчи соқчини гумдон қилиб вақти чоғ бўлди, ҳатто нима мақсадда келганини унутиб, ашула айтиб юборай деди.

Кеча сокин. Эндигина кўтарилган ой мис баркашдай қизғиш нур сочади. Яхшиямки, дам олгиси келгандай, ора-сира булутлар орқасига ўтади. Менгуч буталар орасидан чиқиб, бир нечта одим отишга имкон топади. Аслида қоронғи кечани кутиши керак, лекин ким билади, ёшлигига борибми, ёки кўрган жирканч воқеалар таъсиридами, вақтни бой бермай, мўлжаллаган ишни бажаришга киришган эди. Малазгирт қалъасига кириб, имкон борича ўт қўймоқчи. Бу қалъа кўп бора қўлдан-қўлга ўтган. Бир неча ҳафта илгари император аскарлари жуда кам сонли мудофаачилар қўлидан қалъани олишга муваффақ бўлганди. Янада тўғрироғи, ичкарида аскар қолмагач, аҳоли ҳеч нарсага тегмаслик шарти билан таслим бўлганди. Византияликлар оч қашқир каби уйларга тарқалгани, қўлига тушган нарсани қандай яғмолагани, кексаларни қандай қилиб соқолидан судраганлари кўз олдида намоён бўларди. Илгарилари бунга кўпам аҳамият бермасди, энди бўлса у бутунлай бошқа оламда. Ичини иситган, инсонлигини эслатган бир порлоқ туйғу оғушида эди. Қалъага ўт қўйиб, қатл этилганлар учун ўч олмоқчи, айни чоғда севган қизининг қишлоғини ёқиб-йиққан, қирганлардан қасос олмоқчи... Тўс-тўполонда йўлини топиб, қочиб кетади. Султон Алпарслоннинг қўшини шу яқинларда бўлса керак, бориб қўшилади, барча айбларига иқроор бўлади, хўп десалар бир умр хизматларига киради. Мусулмон бўлишни ҳам хоҳларди. Агар қандай қилиб мусулмон бўлишни ҳозир билганида вақтни кетказиб ҳам ўтирмасди.

Ой нури остида иккинчи соқчининг кўланкаси кўрингунга қадар шуларни ўйлади. Бутанинг орқасига кириб пойлаб ўтирди. Узоқ кутиб қолгандай бўлди. Булутлар ҳам негадир ой устига парда тортмаётган эди. Ҳаммасқ кундузгидай ойдин бўлиб турганда қилмоқчи бўлган ишининг тентаклик эканини ўйлади. “Сен ҳам одам бўлдинг-у, ҳамма нарсанинг охири ўлим эмасми? Келажакда византияликлар ёнида эмас, византияликларга қарши урушда ўлгани яхшироқ. Бундай ажалнинг пешонасидан ўпсанг арзийди, дейман мен”.

Шундай бўлса-да, унинг қалбида бироз кўрқув ҳам йўқ эмасди. Қандай ўлимга дучор бўлишини билмаслик туйғайди пайдо бўлган кўрқув эди бу. Ўқ еб ўладими, қиличданми ёки сиртмоқданми? Уни си энди византияликларга ҳавола. “Йў-ўқ, ҳаётимни уларнинг мурдор қўлига топшириб қўймайман, ночор қолсам ўзимни қиличимнинг устига ташлайман, ўз жонимни ўзим оламан”.

Бу ўйдан сўнг унга куч келди. Ўзи ҳам ажабланди, ўлимни ўйлаганда баъзан куч келишини билмасди.

Ниҳоят, ой булутлар орқасига яширинди. Менгуч қўлига илинган бир тошни ёнгинасига отди. Соқчи шу ондаёқ ўша томонга бурилди, “Кўп эски ҳийла, лекин яна қўл келди”.

Ҳақиқатан ҳам қўл келди. Соқчи овоз эшитилган томонга юрди. Буталар орасига кириб, нақадар гўллик қилганини тушунишга улгурмади. Бошига тушган қаттиқ зарбдан ҳуши учди, гандираклади, сўнг йиқилди.

“Шу одамнинг уст-бошини кийиб олсам, найзасини ҳам олиб, ўрнига навбатчи турсам, кимдир келиб навбат алмаштиради. Византия қоидаларини биламан, навбат муддати уч соат. Бўлди!”.

Ўзини қутлади. Бу кеча калласи яхши ишлаётганди. Иш шундай кетса, сахарга қолмай мақсадига эришади. Агар омади келса. Бўлмаса куни битиши аниқ.

Янги соқчи навбат алмаштириш чоғида уз аскарини кўриб, тилини тушунмаслигини тўнғиллаб айтди. Бепарволарча қўли билан қалъага ишора қилди. Тилини билмаслигига ишонган ҳолда:

— Кет тўнка, — деди. — Соқчилик менинг навбатим.

Менгуч ичида кулди. Навбатдан қайтган соқчилар сингари қалъа томон юрди. Бошқа навбатчилар орқасидан юриб, осонгина дарвозадан ўтди. Аввалига қилмоқчи бўлган ишининг қандай нафи тегишини ўйлади. Қўлга тушишга арзийдими? Ёнғинни дарҳол ўчиришади. Бунинг устига қалъа ичида қўлга тушиши аниқ.

У саросимага тушиб, бироз кутди. “Яъни мен кечадан бери бўлмағур бир иш кетида юрибманми? “ деган ўй уни ташвишга солди. Бу йўл тўғри келмайди. Бир нечта уйга ўт тушиши, балки, византияликларни шошириб қўяр, аммо қутилаётган катта жангга ҳеч қандай таъсир ўтказмас эди. Беқарорликдан мушкул аҳволга тушди. “Яхшиси, — деб ўйлади, — бориб қалъа қўмондонини топай. Асир тушганимни, сўнг қочганимни айтсам, ишонар. Қим билади, мен сингари қанча киши қайтиб келиб, шундай дегандир. Ў-ҳў, айниқса, ўша мағлубиятдан сўнг”.

Улар яна ёнларига қайтгандек кўринади, сўнг қулай фурсат топди дегунча, қалъага ўт қўяди. Бу орада мусулмонлар билан учрашади. Албатта, Абдурахмонбейни кўради, не қилиши кераклигини, қандоқ қилса фойдаси кўпроқ тегишини билиб олади. Ҳа, фақат бир ўзининг қўшилиши билан кифояланмаслиги дарқор. Византия қўшинидаги турк қавмларидан бўлган йигитларни кўзгаб, жанг майдонида салжухийлар томонига ўтадиган аҳволга келтириши лозим.

Улар ўтди дегунча, бошқалари ҳам шундай қилади, бунга ишончи комил. Одамлар аввалига иккиладандилар, кимнингдир бошлаб беришини кутадилар. Бир қарашда бу ишончсизлик аломати, бироқ бир-галикда хавфсизликда бўлиш ҳисси шунга ундайди.

Қарорини ўзгартиргач, марказий бино томонга юрди. Соқчиларга қўмондонни кўрмоқчи эканини айтди.

— Асирликдан қутулдим, етгита мусулмонни ер тишлатиб, қочдим. Етказадиган гапларим бор...

У кўп ўтмай қўмондон қаршисида ўтириб, салжухийлар ҳақида оғиз кўпиртира бошлади. Улар жуда кучли, қуроллари мукамал, маънавияти юксак, қароргоҳларида тўй ҳавоси бор. Шу қадар мақтадики, қўмондоннинг кўзларида шубҳа пайдо бўлди, буни сал кечроқ пайқади. Булар салжухийларни камситишга ўрганган.

— Бироқ, — дея илова қилди, — ниҳоятда парокандалар, интизом деган нарса йўқ. Илк ҳужумдаёқ қуёндек қочишларига аминман.

Қўмондоннинг чимирилган қошлари ёзилди, кейинги сўзлар унга ёққан эди.

— Бориб дам ол, эртага янада узоқроқ суҳбатлашамиз. Ухлайдиган вақтим ўтиб кетди. Ухламоқчи бўлсанг ўзингга бирон жой топ.

Ичида кулди. Ҳийла иш берганди.

Қалъада жимжитлик ҳукмрон эди. Вақт-вақти билан эшитиладиган мастона қийқириқларни айтмаса, сукунатни бузган бирон товуш йўқ. Аскарлар ухлашга кетган бўлсалар керак. Бундан фойдаланмоқчи бўлди. Кимсасиз кўчаларда тун қоронғиси билан олишаётган машъалалар қўл келиши мумкин. Машъала ёқиш заҳматидан ҳам қутулади. Аммо, аввало, ойнинг ботишини кутиш лозим. Муваффақият қозониш ёки қозонмаслик ҳақида бош қотириб ўтирмади. Аксига олиб, қаердандир эсан шамол унинг устидан кулгандек, осмондаги булутларни ном-нишонсиз супуриб олиб кетди. Ой машъалаларни масхаралаётгандек, овлоқ кўчаларни ёритди. Машъала ёққан бефаҳмдан миннатдор бўлди. Ўша одам ой нурини ҳисобга олиб, кўчаларни ёритмаганида, иши анча қийин бўларди. “Бўлмағур нарсаларни ўйлаяпман, бир машъала ёқиш шунчалик қийин бўлармиди?”.

— Ҳой, яқинлашма!

Унинг овозини таниди, танимай қолмасди. “Уз экани аниқ, талаффузидан аён бўлиб турибди. Найза тутишидан маълум, талаффузини ўйлашнинг ҳожати ҳам йўқ”.

— Ўзингизникиман. Нима қиляпсан?

— Кўряпсан-ку, соқчилик қиляпман. Асирларни кўриқлаяпман.

— Тўхта, ҳой, тўхтасанг-чи! Бақалоқ! Ахир, сен ўлмаганмидинг?

Хўппа-семиз, пакана уз Менгучга синчиклаб қаради, ой нурида кўзлари ялтиради.

— Вой, вой! Менгуч, оғайни! Сени ўлди деб тўккан эссиз кўз ёшларим. Ҳой, калланг тўқмоқда эзилгур, қаердан чикдинг? Буни қара-я!

— Худди шу кўча ортидан! Қаттиқ урушдик, бўлса шунчалик бўлар. Туллак Басиласнинг қандай асир тушганини мен айтмай, сен эшит. У ерда бўлсайдинг...

— Истамайман. Тавба қилдим, истамайман. Қорним катталашгандан бери мана шундай ойдин кечада қўлда найза тутиш ҳам малол кела бошлади. Алпарслонни бирёқли қилсак... Найзамизнинг учи билан ер тишлатсак... Қиқиллатиб, қиқиллатиб... Ва шу иш битса, хурсанд бўлардим. Эсласанг-чи! Кўп пул топамиз деб кўшинга кирдик. Ўшандан буён ўзимни ўтга-чўққа уриб, топганим бор-йўғи бир ҳамён. Кўй буларни. Итдай чопган билан қўлимизга ҳемири тегармиди? Ана, бир ориқ оғайнимиз бор эди-ку, ёдингдами?

— Эсламай ўлибманми, шу ердами?

Қўли билан ишора қилди.

— Турмада. Бир византиялик аскар билан ёқалашгани учун тиқишди. Биласан-ку, ҳеч тилини тиймасди. Ана бошига бало ёғилди, энди етти қозига ошно бўлади.

— Ўша аскарни ўлдирдимми?

— Йўғ-эй, бошига бало ёғди деган бўлсам-да, унчалик катта эмас. Ўлдирганида калласидан жудо бўларди. Шунчаки урди, тарсаки тортиди, холос. Бунинг устига византиялик аскар ноҳақ эди.

— Йўғ-эй, бундай дема.

— Мен демадим. Энди Византия маҳкамаси айтадиганини айтди. Салжуқий асирларнинг орасига отдилар бизнинг қоқсуягимизни. Уларга ем қилдилар.

— Сен ҳам қаққайиб турибсан, оғайнинг қочиб кетмасин деб кўриқлаяпсан!

— Яна бошлама! Мен кўриқламасам, бошқа бири кўриқламайдими? Тўғри, оғайнигарчилигимиз бор, лекин неча марта айтдим: Византия аскарларига тегинма деб. Одам дегани ўзини бироз тутиши керак эмасми, ахир?

— Айби йўқ эди, дединг-ку.

— Айби йўқ демасан, византиялик аскар айбдор, дедим. Маҳкама деган идора мен каби фикрламаса, гуноҳи ҳар ҳолда менинг гарданимга тушмайди.

У бошини эгиб, овозини пасайтирди. Саримсоқ аралаш қўланса ҳид бурнига урган Менгуч жирканди.

— Бу маҳкама деган идора бор-ку, гирт шарманданинг ўзи! Бир бечора нақадар ҳақ бўлса бўлсин, оёғини осмондан келтириб, турмага тикади. Шуни билганим учун жуда эҳтиёткорман. Унга ҳам шундай қилиши кераклигини ўқиргандим. Кошки, қулоқ солган бўлса... Қулоқ солганида салжуқий асирлар билан бу тақдирни баҳам кўрмаган бўларди.

Бутунлай гирдигумлашган йўгон гавдаси ой нурида чайқалди, найзасининг учи билан тош йўлкани бир-икки урди, орқасидан ерга туфурди.

— Яъни, энди сен оғайнингнинг ўлимини кутяпсан. Шаман ёрдамчилари ёдингдами? Мурда ёқилгандан сўнг кулини тўплаб, бўёқ тайёрлашади. Эшитишимча, шаманлар бу бўёқларни ишлатишаркан. Инсон кулидан тайёрланган бўёқ жуда сифатли бўлар эмиш, осонликча ўчмас эмиш. Битикларини шу сиёҳда ёзишларини эшитганман. Шунингдек, кексаларнинг ўз умрини узайтириш учун бўйинларига таққан туморлари ҳам шу бўёқда ёзилар экан.

— Буларнинг менга нима дахли бор? Ўзлари қандай хоҳласа, шундай қилаверсинлар.

— Уларга ўхшайсан-да...Сал бўлса-да, ўхшайсан. Улар кулидан фойдаланиш учун одамнинг ўлимию, ёқилишини кутишади. Сен бир неча олтинни кўпроқ топиш илинжида ўлим чоғида навбат кутаётган оғайнингни кўриқлайсан. Бошқанинг ўлими эвазига бир нечта сариқ чақа... Арзийдими сенингча?

Бақалоқ елка қисди.

— Вазифамни бажаряпман. Арзийдими, арзимайдими, менга барибир. Ҳой! Сен қамоқдагиларни озод қилишимни хоҳлаяпсан, шекилли.

— Буни хоҳласам, оғайнигарчиликка қарамай, мени тутиб берган бўлардинг, шундайми?

— Худди шундай! Оғайни эканингга қарамасдан, тутиб бераман.

Менгуч собиқ шеригининг фикрини билгандан кейин энгил тортди. Энди режалаштирган ишини қиларкан, виждон азобини тортмайди. Атрофга боқди. Ой ботаётганди. Кўп ўтмай атрофни қоронғилик қоплайди, Малазгирт қалъаси кўчаларида бир нечта машъала билан жангга киришади.

— Сени кўрганимдан хурсанд бўлдим, бақалоқ. Яна кўришамиз, деб умид қиламан. Бўпти, энди хайр.

Қадам ташлади. Янги ниятларни ҳисобга олиб, режасини такрор кўриб чиқиши керак. Бунинг учун хилват жой керак эди.

Йигит чеккароқдаги маҳаллалар томонга юрди. Пастак уйлардан ўтиб, кичикроқ дарахтзорга чиқди. Ўтирди. Бир нечта уйга ўт қўйганида чиқадиган тўс-тўполондан фойдаланиб, бақалоқ кўриқлаётган эшикни очиб, қанча салжуқий бўлса, ҳаммасини озод этиш дастлаб

жозибали фикрдай туюлди, лекин ўйлаган сайин бу ниҳоятда имконсиз эканини англади. “Уларни озод этган билан қалъадан қандай қочишлари мумкин?! Дейлик, қалъадан қочишга муваффақ бўлдилар ҳам, бироқ отсиз, қуролсиз қаергача бора оладилар? Қалъадагилар оёққа туриб, орқаларидан қувишади, етиб олиб, ҳаммасини қиличдан ўтказишади. Бундай хатарга улар тайёрми?”

Кошкийди, неча киши эканликларини сўраган бўлсайди. “Агар юз кишидан кўп бўлса қочиш имконлари бор. Аскарларнинг ётоқхоналарига отилиб кирадилар, бу вақтда аскарлар ёнғинни ўчиришга кетган бўлади, қурол-яроғ, нима топишса шуни қўлга киритадилар. Кўпам бош қотираверма! Салжухийлар улар, олдига чиққанни босиб-янчиб, ўтиб кетишади. Тўхта, ўйлаб кўрайлик! Бир қисми аскарларнинг ётоқхоналаридан қурол олса, бир нечтаси отхонага кириб... отларни... ҳа, отларни олиб чиқса...Бўлади, шекилли! Бироқ отхона қаерда эканини билиб олиш керак. Яна бизнинг бақалоқнинг ёнига бориш керак. Шубҳаланармикан? Отимга ем беришом керак, дейман, тўғри, аҳмоқонадир, ишонар балки. Ишонмаса-чи? Ишонмаса ўзидан кўрсин. Мени керак бўлса сотадиган одам оғайни бўлармиди? Сарқашлик қилса, суробини тўғрилайман. Энди иш бошлаш керак”.

Илдам юриб, кўчага чиқди. Йўлнинг ярмини босмасдан туриб, олдига бир печенег чиқди.

— Кет, тўнка, — деди у қўрслик билан.

— Отимга ем бермоқчи эдим, бу қоронғида адашдим, шекилли. Отхонага бораётиб...

— Отхонагами?! Византиялик бўлсанг эди! Ҳозир ҳеч ким йўқ пайтда... Кўзлардан узоқда. Мияннинг қатигини чиқарардим. Шукур қил, мен билан қондошсан. Печенегларданмисан?

— Шундай. Энди сенинг айтганларингнинг худди ўзини мен ҳам айтмоқчиман. Менга қулоқ сол. Миш-мишларни эшитдингми? Алпарслон билан жангга киришилганда византияликлар даставвал бизни йўқ қилмоқчи эмиш. Ишончли бир одам айтди, ўзи дин арбобининг ўғли.

— Нега энди бизни?

— Чунки бошларига бало бўлишимизни биладилар. “Турк қони бўлганларнинг ҳаммаси ўлмагунча бизга тинчлик, хузур-ҳаловат йўқ”, дейишади.

— Тушундим, лекин нега аввало бизни? Даставвал Алпарслон кўшини йўқ қилинмайдими?

Менгуч шошиб хатога йўл қўйганини дарҳол англади.

— Янглиш сўйладим ёки сен мени нотўғри англадинг. Даставвал бизни эмас, бу ҳеч бўладиган ишми, улар аҳмоқми? Олдинги маррага бизни қўйиб, Алпарслонга қарши уриштиришмоқчи, галаба қозонилгач, ҳаммамизни битта-битта бамайлихотир чопадилар.

— Кеча бизникилардан икки кишини ўлдирдилар. Византиялик бир аслзодага ергача эгилиб таъзим қилмадилар деб. Туф! Жин урсин уларни... Ниятлари бузуқ эканини билган эдим. Феълу атворлари анчадан буён ўзгариб қолди, бизни қул, ўл деса ўладиган қул деб ҳисоблаяптилар чоғи. Ўлмаганни ўзлари ўлдирди, ҳа!

— Битта-битта. Оғайниларингга ҳам тушунтир. Эҳтиёт бўлсинлар. Сен ҳам бундай якка-ёлғиз юрма. Нима бўлса-да, қондош биродармиз. Бошингга кулфат тушишини ҳеч хоҳлармидим? Бўпти, қондош жигарим. Энди адашган қардошингга кўмаклаш, отхонани кўрсатиб юбор. Бу қоронғида адашдим.

— Орқамдан юр! Билдим, янгисан. Императорнинг ёнидамидинг?

— Йўқ, жангда.

— Шу Басилас асир тушган жангдами?

— Ҳа, шундай.

— Ёлгон бўлса, кўктангри урсин, севиндим. Тисс! Эшитдингми, севиндим дедим. Нега десанг ўзим ҳам билмайман. Қон тортди, шекилли. Ҳолбуки, булардан киссамизни тўлдиряпмиз. Шундай бўлсада, куйиб кул бўлсин улар. Византияликларни ёқтирмайман. Қара! Келдик ҳам. Анави кўриб турганинг икки кўча бурчагидаги икки машъала ёниб турган бино отхона. Авваллари масжид экан. Жуда тез ўзгартиришган. Муслмонлар бу ерда кўп қолмаган бўлсалар-да, тезда масжид қурганлар. Энди бўлса отхона. Туф-э!

Менгуч юрагида бир оғриқ сезди. Масжид отхонага айлантирилганиданми ёки отхона эшиги олдида турган икки соқчи кўланкасини кўргани учунми, билолмади. Фақат кучли нафрат уйғонганини ҳис қилди, кўзларида учқунлар чақнади.

— Соғ бўл, — деди у бўғиқ овозда. — Византияликларнинг биз тўғримиздаги ниятлари ёмон эканини оғайнилариингга етказ. Улардан олдинроқ ҳаракат қилиш керак, ботирнинг ишини Тангри ўнглайди, деб бежиз айтишмаган. Бўпти, яхши дам ол.

У бир неча дақиқа кутиб, атрофни кузатгач, ёниб турган бир машъалани олди. Ногоҳ кўлидаги машъала жонлангандек туюлди, кўрққанини англади. “Куёнюраксан, сен”, деб ўз-ўзини койиди. “Кўрқаётган бўлсанг, кўй бу ишни!”. У тентакона ишга қўл ураётганди. Бироқ бутун умри тентакликлар билан ўтмаганмиди? Хўш, унда нимадан чўчияпти? Енгиши лозим. Кўрқувни босиши керак. Бўлмаса, қўл-оёқдан қолиб, ҳаммаси барбод бўлади.

Ирода омбури билан кўрқувни бўғди. Машъалани кўзига кўринган ертўланинг темир туйнугидан ичкарига отди. Гурс-гурс ураётган юрагини силаб, бу ердан узоқлашди. Яна бир машъалани олиб, бориб бошқа ертўлага отди.

Бу иш битган эди. Ўйлаганидан ҳам осонроқ битганди. Бироқ асосий иш ҳали олдинда. Шошмасдан собиқ оғайниси соқчилик қилаётган томонга кетди. Кўп ўтмай у билан юзма-юз бўлди.

— Менман, — деди Менгуч паст товушда. — Ҳалиям навбатчилик қиляпсанми?

— Тўғрисини айтсам, иш аллақачон тугаши керак эди.

— Хўш?

— Навбат алмаштиришга келмаганлари учун мажбуран турибман. Жин ургурлар, бир ухласа борми, тепсанг ҳам уйғонмайди.

— Хўш, унда тонггача соқчилик қиласанми? Хоҳласанг, сенга бир яхшилик қилай.

— Қандай?

— Навбатни менга топширақол. Ҳар ҳолда дўстмиз.

Тўсатдан қаттиқ бақир-чақир овозлари эшитилди. кўча охирида югур-югур бошланди. Қирмизи нурлар кўтарила бошлади.

— Нима бўляпти ўзи, бостириб келишдимми?

— Ёнғин чиқди, шекилли. Қарасанг-чи, анави томонда осмон қизаряпти.

У ўзининг совуққонлигига ҳайрон бўлди. Ваҳоланки, машъалани ертўлага отаркан, довдираб қолиши мумкинлигини ўйлаганди. Демак, ишни бошлаб олиш муҳимроқ экан. Энди ҳеч кўрқмаётганди.

— Борамизми?

— Мен бу ердан кетолмайман, оғайни, истасанг ўзинг боравер.

— Хўш, сўнг қайтиб келиб, бўлган воқеаларни айтиб бераман.

У кетаётгандек бўлиб, бирдан ўгирилди. Эски оғайнисига билдир-

май суғурган қиличининг орқаси билан бошига урди.

— Айбга буюрмайсан дўстим, ишим шошилинч.

Чўнтақларини кавлаб, калитларни топиш умидида эди. Бехосдан эшик гижирлай бошлаганини эшитди. Аввалига бироз саросимага тушди, лекин тезда ўзига келди. Ҳар ҳолда зиндонбон ичкарида бўлса керак. Нега бунинг олдин ўйламади? “Акси бўлади ўзи!”. Беҳуш оғайнисини яшириб ўтиришга вақти йўқ эди. Кўп ўйлаб ўтирмади. Ўзини очилган эшикка урди.

— Ҳой, тўхта!

Қиличини зиндонбоннинг томоғига тиради. Елкаси билан бир уриб, эшикни ёпди.

— Овозингни ўчир, қари така! Дарров асирларни озод қил!

Кекса зиндонбоннинг машғал тутган қўли қалтирарди.

— Босқин бўлдимми?

— Босқин бўлганда қандай! Салжуҳийлар қалъани қўлга кириштиди. Византия либосимга қарама, аслида салжуқийман.

Охирги калима унга шу қадар ёқдики, яна такрорлади:

— Ҳа, салжуқийман, жонинг керак бўлса, эшикни оч! Ҳой, тўхта! Қандай қилиб менинг тилимда гапиряпсан?

— Ме...мен, — дея дудуқланди зиндонбон. — Ҳалиги... арманиман. Сизникилар ёнида кўп бўлганман. Ҳа, мен ҳам сизларданман, мени ўлдирмайсан-а?

— Тезроқ қимирласанг, ўлдирмайман.

— Юр орқамдан.

Менгуч нечта пиллапоя босиб тушганига эътибор ҳам қилмади, юраги яна гурс-гурс урарди. Лекин бу галгиси қўрқув сабабли эмаслигига амин эди. Қалби яхши иш қилаётгани учун қувончга тўлганди.

Улар темир панжарадан қилинган эшикка яқинлашдилар.

— Мана, — деди зиндонбон. — Оғайнилариинг шу ерда. Унутма, ўлдирмасликка сўз бердинг.

— Қани, оч!

Машғала олови ўйнаб, гамгин юзларни ёритди. Кўплари уйғониб, панжара ёнига тўпланган эдилар. Менгуч бир таниш чеҳра излади, лекин топмади. Озгин оғайниси, эҳтимол, ухлаётган бўлса керак.

— Ҳозирларинг, — деди. — Сизларданман. Қутқаргани келдим. Ҳозир қалъа ёняпти. Тўс-тўполондан фойдаланиб, қочасизлар.

Бир кекса жангчи темир панжараларни кенг очиш учун қаттиқ қисди.

— Бу ишларни бир ўзинг қилмагандирсан, ахир?

— Қилолмайдиган иш йўқ, биргаликда бажаришга ҳаракат қиламиз. Тўппа-тўғри асосий дарвоза томонга чопамиз. У ерда масжид бор, византияликлар уни отхонага айлантирганлар.

— Итваччалар!

— Итларга тўхмат қилишдан воз кеч, отларни ололсак, ишимиз осонлашади. Қани, зиндонбон, оч дедим эшикни, ҳаяллама!

Зиндонбонни ҳозиргина эшитган сўзлари тараддудга туширган эди. Босқин бўлмаганини, фақат ёнгин чиққанини англади. Кўзларини қисиб, Менгучга тикилди.

Қиличи билан туртди.

— Оч деяпман, сенга!

Зиндонбоннинг бутун қаршилиги шу туртки билан йўқ бўлди қўйди. Калитни қулфга солиб, буради. Бирдан одамлар оёғи остида қолди. Нафаси оғирлашди.

— Қутқаринг, — деб ингради.

Бироқ у билан ўралашишга ҳеч кимнинг вақти йўқ эди. Асирлар

Менгучнинг орқасидан зинапоялардан ҳовлиқиб ҳатлаб чиқдилар, ўзларини қоронғи кеча қўйнига урдилар.

Қизил шуълалар кўпайган, ёнғиннинг кишини чўчитадиған қасир-қусури бақир-чақирларни ҳам босиб, атрофни тутган эди.

— Бу ёққа, — қичқирди Менгуч. — Орқамдан юринг.

Дастлаб кирган ётоқхоналарида ҳеч ким йўқ эди. Режа силлиққина амалга ошаётганди. Менгуч:

— Куролга ўхшаш неки бўлса, олинг! — деди.

Иккинчи ётоқхонада бир бемор аскар бор эди, холос. Бўлаётган ҳодисаларга тушунмади, ёки ўзини билмаганга солди. Жонига қасд қилишмади. Етарлича қуролланишди. Асосий дарвоза томон ошиқишди. Имкон борича пастқам кўчаларни афзал билишди. Ҳеч ким учрамади. Аскарларнинг ҳаммаси ёнғинни ўчиришга чопган, атрофни кузатадиган вазиятда эмас эдилар.

Менгуч ҳайратга тушди. Тўғриси, иш бу қадар осон кўчишини ҳеч кутмаганди. Енгил тортди.

— Эшикни очинглар!

Отларни ташқарига чиқаришди. Ҳар бирига иккита от тўғри келди.

— Қолган отларни етовга олинг!

Бу билан душманни яёв қолдириш ва бемалол қочиб мушкин бўларди. Эшик олдида кичикроқ тўқнашув содир бўлди. Нима бўлса-да бу ердан жилмаслик тўғрисида буйруқ олган бўлсалар керак, тўртта соқчи ўз жойида қолган эди. Ўзларига келиб, қаршилиқ қилишга уринишди, кўп ўтмай ер тишлашди.

— Олдинга олға!

Улар қутулиш бахтига эришганидан шоду хуррам от чоптириб кетишаётганида византияликлар нима бўлганини эндигина англаган, орқаларидан сўкиш аралаш бўкиришлар эшитиларди.

Менгуч завқдан бўғриқиб, кетма-кет қаҳқаҳа отди. Қайғу билан якунланган ишқининг тез суръат билан бошқа ўзанга оққанини сездди, инсонларга ёрдам қилишдан қалби қувончга тўлди. От чоптириб кетаётган тўпга севгисини жўшиб изҳор қилди:

— Оғайнилар, — деди ҳаяжондан овози бўғилиб. — Дўстларим!

Бу сўзни ёқтирди, иссиқлигида яна такрорлади:

— Дўстларим!

Янада кучайтирди:

— Қардошларим!

Византияликларнинг бақирлиқлари, сўкинишлари эшитилмай қолганди. Тун қушлари сайраб, қочоқларга ҳамроҳлик қилаётган эди.

ЕТТИНЧИ БЎЛИМ

Довул саслари... Карнай товушлари... Инсон овозлари...

Сурон солдилар... Шовқин кўтардилар... Сўнг бирдан жим қолдилар.

Сукунат. Чуқур сукунат. Халифанинг элчилари салжухийлар қароргоҳига кириб келмоқда. Ҳайъат бошида Ибн Муҳалбон. Кулоҳига ўралган катта салласи обрўсидан далолат беради, закий нигоҳларида зафар ибтидосининг учқунлари ўйнайди, юзларида Арабистон қуёшининг оташин нурлари... Яқинлашаверди, яқинлашаверди.

Султон Алпарслоннинг қўллари кўксиди, дудоқларида мулойим табассум.

Гулдурос ҳайқириқлар... Ҳайқириқлар оғушида икки мамнун киши

— Султон Алпарслон ва Халифанинг элчиси Ибн Муҳалбон.

— Султонимиз! Халифа ҳазратларининг саломлари билан бирга энг эзгу дуоларини келтирдим. Хабаримиз бор, куффор кўшини ми-соли хирмондаги арпа донидек кўп, лекин уни ҳилолнинг шамолида созуришингизга ишончимиз комилдир. Ҳазратлари ҳар томонга хабар йўлладилар, ҳар жума жомеларда сизга зафар тилаб, дуо этажақдир. Қабатимда беш минг найзали аскар келтирдим. Улар ҳақ йўлида сафарга чиққан кўнгилли қардошларингиздур. Ҳақ йўлида чўллардан ўтишга, чўнг тоғлардан ошишга, ҳар турли мушкilotу машаққат азобини тортишга ҳозирдурлар.

Мурод дарёсининг ирмоғи мавжланиб оқади. Қуёшнинг заррин нурлари остида сув юзи жимирлайди. Дарёнинг нариги соҳилидан бир чақиримча масофада Диогеннинг қароргоҳида истеҳкомларни мустаҳкамлашга киришган кўланкалар гуҷғон ўйнайди.

Султон Алпарслон чодирининг олдида бирпас тўхтади.

— Ана хоч болалари, — дея кўрсатди Ибн Муҳалбонга. — Ўша ердалар! Жойлашишмоқда! Ҳилол болалари бўлса, мана шу ерда! Ёғий кўпчилик, ҳа, кўпчилик, шундан мағрур. Гурур хато эшигидур. Роман Диоген бугунга қадар хато устига хато қилди. Озчиликмиз, аммо жипс-миз. Бирлик кучи билан гурур парокандалигини янчамиз. Император ҳануз ўз-ўзини енголмади, нуқул гурурига таслим. Атрофидаги бу қадар мўл одамлар жангда ҳеч нарсага ярамаслигини билмайдиган ғофил. Унинг бу ғофиллиги, Худо хоҳласа, бизга ғалаба келтирур.

Улар чодирга киришди. Ибн Муҳалбон ҳайрон бўлиб анграйиб қолди. “Бу чодир султонники бўлиши мумкин эмас, деб ўйлади. Оддий аскар чодир-ку бу!” Бироқ Алпарслоннинг чодир экани аниқ. Чодир ўртасидаги устунга энли қиличи осиелиқ. Қиличнинг қинида ёзувлар бор. Яхши эслайди. Бир йилча олдин Халифа ҳазратлари тортиқ қилиб юборганди. Қиблага қарата тўшалган кўй пўстагидан қилинган жойнамоз, чекка-чеккада кўримсиз кўрпачалар. Ерга маҳорат билан тўқилган туркман гиламлари тўшалган. Тўрда сандиқ, устида совут ва бир нечта қалқон.

— Ҳайратингизни оёқларингиз остида эзинг, эй Ибни Муҳалбон! Кўрганларингиз ҳақиқатнинг ўзгинаси. Нималарни кўраман, деб ўйловдингиз? Заррин ўриндиқлар, олтин тўла сандиқлар, безакли гиламлар, ноёб буюмлар, балки чодирнинг олтин устунлари, қуйма олтин тахт, олтин гурзи, ёқут ва зумрад тошли асо, кумушранг шип-паклар, ўнг томонда пар тўшаклар, бош учида кўз қамаштирадиган либослар... Шуларни кўрмоқни орзу этганмидингиз? Мана, кўриб турибсиз, кўшиннинг сардори исталган бир аскар билан бир хил яшайди, улардан ҳеч фарқи йўқ. Ҳазрати Пайғамбар алайҳиссалом ҳам шундай яшамаганми, ахир?! Ҳазрати Абу Бакр, ҳазрати Умар... Улар ҳашаматли, шоҳона кийинган, дабдабали яшаганми?! Олдингизда турган султон, ҳа султон, бироқ мусулмон султон. Ҳазрати Пайғамбаримизга уммат бўлишни дунёнинг барча хазиналарига ал-маштирмайдиган бир султон ҳузуридасиз.

Халифанинг вакили кўрсатилган кўрпачага чордона қурди. Ичида тўлиб-тошган туйғулар юзини қоплаган оқарган соқоли тукларига ҳам синггандай туюлди ўзига. Жилмайди.

— Султонимиз! Зебу зийнат ва асьасаю дабдабани хуш кўрмаслигингиздан хабаримиз бор эди, лекин кўрганларимни шууримга сиздиришда риёзат чекмоқдаман. Бир йўқсилнинг чодирига янглишиб кирдимми, деб ўйладим.

Устунга осиелиқ қиличга ишора қилди.

— Ҳалифа ҳазратларининг тухфасини кўрмаганимда ишонмаган бўлурдим. Бир нарсани билмоқ истагим бор: бу чодирнинг қаерида ухлайсиз?

— Пўстак бор-ку, ибодатга ҳам, ухлашга ҳам шу кифоядир. Зотан, уйку дегани нима ўзи? Беҳуда кетган вақт. Шундай бўлса-да, ишлаш учун керакли зарурият. Кечасига икки-уч соат уйку кифоя. Ундан кўпи бизнинг вазиятдагилар учун вақт совуриш демакдир.

Саркардаларнинг жойлашишини кутди, сўнг улардан ўзларини танитишларини илтимос қилди. Ўнг томонда биринчи ўтирган бургуткўз йигит:

— Савтегин, — дея отини айтди.

Ёнидаги жиддий қиёфали, йўғон овозли йигит:

— Афшин, — деди.

Наригиси:

— Гавҳаройин, — деди.

— Торонгўғли.

— Аҳмадшоҳ.

— Дилмочўғли.

— Ортиқ.

— Тўтибей.

— Ҳаммаси Онадўли сафарларида тобланган, сурункали жангларда тажриба орттирган сардорлар, — деди Алпарслон. — Турли жойларда Византия аскарларига тарсаки устига тарсаки туширган ғозийлар. Ўзларига ҳеч нарса истамаган, фақат элдошларининг фароғати, ҳузур-ҳаловати учун Онадўлини истаган азаматлар булар. Ёлғиз ўзи бир кўшинга бас келишга қодир чақмоқ йигитлар. Оллоҳнинг лутфи ила, Диогенни бир ёқли қилсак, дунё адолатнинг чексиз марҳамати остида ҳузур-ҳаловат топгусидир. Миллатларга бу адолатни етказмоқ вазифасининг улуғ шарафи ҳаммамизга етарлидир. Нега энди дабдабали яшашдан шараф ахтармоғимиз керак?

Ибн Муҳалбон каттакон салласини қимирлатиб, айтилганларга қўшилганини билдирарди. Алпарслон ва кўшинида бу чексиз руҳ жилваси ҳукмрон эканини кўриш элчини гоятда тўлқинлантириб юборган, кўзлари намланган эди.

— Маънавий қудратингиз моддий камчиликларингизни йўққа чиқарадиган даражада кучлидур, руҳий жўшқинлигингиз жанг маҳорати билан бирлашса, куффор устига Оллоҳнинг Қаҳҳор исмини ёзишга мушарраф бўлурсиз. Ҳозир имон келтириб айтадурманки, бу зафар сиздан бошқасига насиб этмаяжакдур. Аммо бир хусус бор: Халифа ҳазратлари жангдан олдин сиз томондан Диогенга бир сулҳ таклифи юборилишини истамоқдалар. Балки урушиш фикридан қайтар ва қон тўкилишининг олди олинур.

— Халифа ҳазратларининг орзуси бизнинг орзумиздир. Гарчи императорга дафъаларча сулҳ таклифлари йўлладик, ҳаммасини рад этмиш. Яна бир синаб кўрайлик, не бўлса-да, йўқотадиган нарсамиз йўқдир. Бу вазифани зиммангизга олишингизни ўтинаман. Балки Халифа ҳазратларининг элчиси гурурдан сўқир бўлган императорнинг кўзини очар.

— Мамнуният-ла қабул этурман. Фақат ёнимда император тилини биладиган кимса йўқ. Қандай тиллашамиз?

— Жуда осон. Ёнингизга Савтегинни қўшамиз. Император ҳаддидан ошиб, тажовузга ўтадиган бўлса, керакли жавобни у берур.

— Қачон йўлга чиқайлик?

— Чарчагансиз, шу боис ҳозироқ демоқ ўринли бўлмас, ҳордиқ

чиқаринг, эрта тонгда йўлга чиқурсиз.

— Эртагача вақт бисёр. Биз узоқ йўлдан келдик, аммо сизни кўриб чарчоғимиз битди. Шу ондаёқ йўлга тушишимизга бирон монелик йўқдир, дея умид қилурман.

Кўйнидан Халифанинг мактубини чиқариб ўпди, бошига теги-зиб, Алпарслонга узатди.

— Келган заҳотиёқ қилмоғим керак бўлган ишни энди хотирладим, султонимиз. Халифа ҳазратларининг номасидур. Иншооллоқ, зафар хабарингизни жавоб ўлароқ ўзим олиб борурман. Отларимизни ҳозирлата билурмисиз, ажабо? Савтегин қардошимиз тайёрмилар?

— Тайёрмисан, Савтегин?

У сакраб оёққа қалқди.

— Истаган заҳотингиз йўлга тушишга шайман, Султоним. Бориб отларни кўрай.

Ибн Муҳалбон Савтегинни кўрсатиб:

— Булар ҳар доим ҳар нарсага шаймилар? — деб сўради.

— Ҳар доим, — деди Алпарслон, — ҳар нарсага, ҳатто ўлимга ҳам тайёрлар.

Алпарслон элчи ҳайъатини Византия қароргоҳига кузатганидан кейин чодирига қайтди. Ёлғиз ўтириб анча ўйлади. Зиммасига юкланган масъулият залвори мана шундай танҳо қолган кезларида елкасидан зилдай босарди.

Кўмондонларни тўплашни буюрди. Улар келгунча Халифанинг мактубини ўқиди.

“Султон ўғлим. Ҳазо йўлининг ажри буюқдир. Сенким зафар туғини Рум мамлакатига тикмоқдасан, жаноби Ҳақ албатта, муродингга етказур. Тўрт томонга номалар йўлладим. Жума кунлари ва ҳар кун барча мусулмонлар музаффариятинг учун қўл очиб, буюқ Оллоҳга илтижо этмоқдалар. Ё Раббий, Алпарслонни куффор устидан музаффар айла ва аскарларига фаришталаринг билан мадад бер. Зеро, улар Сенинг ризолигингга эришмоқ учун борлигини, жонларини ва неки борини фидо этишдан қайтмайдилар. Улар Сенинг йўлингда, имонини юксалтириш йўлида қандай йўл тутсалар, Сен ҳам уларни ўзинг шундай асра ва душманларини Қаҳҳор исми Жалолинг ила жазола. Ҳар биримиз сени дуо этмоқдамиз. Огоҳ бўлки, Буюқ Мавло ўзига кўнгил берганларнинг ҳаддини букмагай. Иншооллоқ, зафар муждангни бизга етказурлар”.

Халифанинг мактубини саркардаларига ҳам ўқиб берди. Кейин жанг режасини туза бошладилар. Султон тўғридан-тўғри майдон жангига киришиб, душманни ўраб олишни таклиф этди. Марказ чекингандай бўлиб, Византия кўшинини олдиға тортади, шундан кейин ўнг ва чап қанотлар бирлашиб, император омбур ичида қолади.

— Фақат, — дея давом этди, — Византия маркази бизнинг марказимиз устига зўр шиддат билан ёпирилса, энгилиш эҳтимолимиз бор, бундай тақдирда ўнг қанот ёрдамга шошмоғи лозим.

Бирпас жим қолди. Нигоҳларида қисқа бир тараддуд йилт этди-ю, сўнди.

— Ҳўйда эканимизда айтганларим ёдингиздами? Сўзла Аҳмадхон, эслайсанми? Ўғлимиз Маликшоҳ ҳақида айтганларимиз...

— Ҳа, султоним, бугунгидай ёдимда. Оллоҳ сақласин, сиз султонимиз... ҳалигидай бўлсангиз... Яъни ҳалигидай...

— Дудуқланма Аҳмадшоҳ... Мен ўлсам... Давом эт.

— Сиз ҳалиги бўлсангиз, султоним, Оллоҳ кечидан берсин, ўғлингиз Маликшоҳни ўрнингизга... Ўрнингизга...

Бўғзига тиқилган сўзни чиқармаслик учун йўталди, бўлмади, ютинди, яна бўлмади. Олайган кўзларини Алпарслонга тикканча бақрайиб қолди. Сўзини тугата олмади. “Ўрнингизга Маликшоҳни султон кўтариб, тобе бўламиз” дея олмади. Ҳатто ўйлашни ҳам истамаган нарсани қандай айтсин, ахир! Маликшоҳнинг яхши султон бўлишига ишонмагани учун эмас, албатта. Отаси сингари зўр султон бўлиши мумкин. Лекин Алпарслонга шу даража содиқ, шу даража ўрганган эдики, унга султон ўлса охирзамон бўладигандек, ҳар тараф қаттиқ зилзилага тутилиб, остин-устин бўладигандек туюлар эди.

— Қўй-эй, Аҳмадшоҳ! Кўнгилчанлигинг учун очиқ ҳақиқатларни айтмайдиган бўлиб қолибсан. Лекин сен учун ҳам, мен учун ҳам ўлим ҳақ. Тилагим ўғлимиз Маликшоҳни ўрнимизга ўтқазиб, унга бўйин эгиш. Бизга кўрсатган меҳр-муҳаббат, садоқатингизни унга ҳам кўрсатишингизни тилаймиз. Бизга бўлгандай, унга ҳам суянчиқ бўлинг, нур бўлинг, раҳбар бўлинг. Энди қуролдошларим, айтадиган яна бир гапим бор. Агар Диоген сулҳ талабимизни рад этса, уруш бўлиши муқаррар. Бу уруш бошқаларига ҳеч ўхшамаяжак. Жуда қонли, жуда бешафқат жанг бўлади. У кун биз учун буюк синов кунидир. Кўряпсизки, самимият-ла, очиқ айтяпман. Орангизда кимдир жанг қилишни истамаслиги мумкин. Ундайлар бўлса, ҳозироқ бемалол кетишлари мумкин.

Нигоҳлар бирданига жиддийлашди. Норозиликнинг қора панжалари чехраларини исқанжага олиб, қаттиқ сиқди.

— Қачон кўргансиз бунини! — дея қичқирди Афшин. — Ҳозирга қадар жанг майдонига кирмасликни истабмидимки, юрагимни тилкалаётган бу сўзларни султонимизнинг оғзидан эшитишдек маломат менга раво бўлди. Қанийди, қулоғим қар бўлсаю, бу сўзларни эшитмаган бўлсам!

Ўрнидан ирғиб туриб, Алпарслоннинг олдига борди.

— Эй султон! Афшин сени шодумон этмоқ учун урушмайди. Афшини хонадонингни хушнуд этмоқ учун ҳам урушмайди. Бойлик йиғмоқ, шон-шуҳрат қозонмоқ бугунга қадар хаёлининг кўчасидан ўтмади, бундан кейин ҳам ўтмайди. Афшин элининг душманларига қарши жангга киради. Ҳой султон! Сен истаётганинг учун бу урушга кираётганим йўқ. Оллоҳ жангни бизга фарз қилди, бу йўлда рутбаларнинг энг юксаги шаҳодат бор дея, савобларнинг улуғи ғозийлик дея, Ватан йўлида ўлмоқ ўлимларнинг энг сараси дея урушга кирман.

Бу сўзлар султонга айтиладиган сўзлар сирасидан эмасди, балки. Афшин қаттиқ кетган эди. Ўзи ҳам пайқади, лекин парво қилмади. Нафсини эмас, даъвосини назарда тутиб сўзлаганди. Керак бўлса яна давом этган бўларди.

Ҳаммалари боши ирғаб, юз ифодаси, авзойи билан Афшиннинг сўзларига қўшилишларини билдираётган эдилар. Алпарслоннинг жаҳли чиқармикан, деб ўйладилар. Бироқ тескариси бўлди. Совага от олган болакайдай қувониб, ўрнидан сакраб турди, Афшинни бағрига босди.

— Қариндошим Афшин! — деди. — Менга ўзимдан ҳам яқинроқ қуролдошим Афшин! Хафа қилган бўлсам, кечир! Шуни хоҳладимки, борлигимизни бутунлай жангга тикайлик, орамизда орқада қолишни ўйлайдиганлар бўлмасин.

Афшин султоннинг бағридан сирғалиб чиқиб, ўзини унинг оёқлари остига ташлади.

— Султон! Агар бутун айтганларим юрагимдан отилиб чиқмаган бўлса, агар нафсимни, ҳавасимни қориштирган бўлсам, Оллоҳим-

нинг Қаҳҳор исми устимдан аримасин... Биламан, билар-билмас эзмалик қилиб юбордим, сиз уларни ниятим холис эканига йўйинг. Биз, ҳаммамиз, бир йўлнинг йўловчиси эмасмизми, ўзимизни нечоғлик билсак, оғайниларимизни ҳам шунчалик билишимиз лозим эмасми? Биз Византия подшосидан чўчиб, юрагимизни кўрқувга таслим этадиганларданмизми? Орқамизда қоладиганлар бор. Аёлларимиз, болаларимиз, оналаримиз... Ҳаммаси улуғ Оллоҳимга омонат! Ўзи сақлар, ўзи гуноҳимиздан кечар... Биз бу ерда ўйлайдиган нарса жангда енгиш бўлмоғи керак.

У йиғлаётганди. Онадўли бургуту йиғлаётган эди. Афшиннинг йиғлаганини илк бор кўришлари. Алпарслон бир томондан мамнун, иккинчи томондан бироз хафа. Берилган жавоб хавотирларини учуриб юборганди. Лекин Афшиннинг йиғлагани... Бу қаттиқ-қурум сўзлар айтганининг натижаси. Бу йигитлар мутлақо ҳақ, улар жанг майдонидан кетишни хаёлларига ҳам келтирмайдилар. Бугунга қадар ҳеч бўлмаган нарсани айтиб, аламзада қилишнинг нима ҳожати бор эди?!

Алпарслон Афшинни қўлларидан ушлаб тургазди, бағрига босди.

— Тур мардларнинг марди, тур, буюк сардорим, қариндошим, тур! Ўринсиз айтган сўзларим қалбингни дилхун этди, англадим. Гўдаклигидан сўнг кўз ёши тўкишни унутган болалик дўстим! Сенинг жўшқин имонинг олдида менинг султонлигим ҳеч нарса бўлмай қолди.

Ёнига, кўрпачага ўтказди. Ҳаммасига қарата деди:

— Баъзи гаплар нақадар аччиқ бўлса-да, ҳатто сўйловчига эшитувчидан ҳам аччиқроқ бўлса-да, айтмасликнинг иложи йўқ. Кўрдикки, галаба йўлида жон тикишга бирдек қатъиятлисиз. Бошқа айтадиган гапим йўқ. Оллоҳу зулжалол доим бизга ёр бўлсин. Элчиларимизнинг қайтишини кутамиз. Қисмларингизнинг бошида бўлинг. Аскарларнинг руҳини кўтаринг. Вақти келса куффорга ҳадини билдириб қўямиз. Сизларни ранжитган бўлсам, айбга буюрманг.

Ҳаммасини бирма-бир кучоқлаб, кузатди. Қиличининг ёнига осилган Курьонни гилофидан чиқарди, пўстак жойнамозга чўккалади. Ўқий бошлади.

Илоҳий оҳанглар тўлқин-тўлқин оқиб, чодирни тўлдирди, ташқарига тошиб чиқди, бир дарахт остида шивирлашиб сўзлашаётган икки кишини оғушига олди. Бошларини кўтардилар.

— Султон, — деди ёши каттароғи, — Курьон ўқиётир.

— Абдурахмонбей, мени у билан қачон учраштирасан?

— Сабр қил Менгуч, сен ҳақда айтдим, Малазгирт қалъасидаги асирларни қандай қочирганингни, қалъага қандай ўт қўйганингни сўзлаб бердим. Ёнғин хабарини эшитиб, бироз хафа бўлди.

— Нега?

— Нега бўларди, яқинда Малазгирт қўлимизга ўтмайдами? Шунинг учун бизга бироз зарар берган ҳисобланасан.

У меҳр билан кўлди.

— Эътибор қилма, сен қилган ишни унча-мунча йигит қилолмайди. Ҳолбуки, менинг назаримда сен ҳали боласан.

— Йигирманчи баҳорга қадам қўйдим.

Абдурахмонинг кўзлари маъюс тортди, чуқур нафас олди, кўксини ҳавога, фақат ҳаво эмас, фарзанд бўйига тўлдирди.

— Йигирманчи баҳор, — дея мингиллади.

Ўгли ҳаёт бўлса, шу ёшда бўлмоғи керак. Ким билади ҳозир қаерда? Узлар уни опқочгандан кейин қанча сув оқиб кетди. Агар ҳаёт бўлса... Шу жанг ўтсин, Худо хоҳласа, енгсинлар, ундан кейин йўлга тушади. Керак бўлса дунёнинг нариги четига боради. Ўғлини сўроқ-

лай-сўроқлай, излай-излай...

— Ҳаёлга толдинг, Абдурахмонбей?

— Ҳа толдим, Менгуч, толмай бўладими? Кетганимда болам беш ёшида эди, энди сенинг ёшингдадир. Исми Тегин эди.

— Тегинми?

— Нега шошдинг ёки эшитганмисан?

Ўйлади. Йўқ, ундай одамни танимасди. Лекин бу исм... Бу исмни қаердандир хотирлайдигандек эди. Кучсиз, жуда заиф бир из... Кўз олдида нималардир гавдалангандек бўлар, лекин шу заҳоти ном-нишонсиз кетарди.

— Йўқ, — деди. — Танайман.

— Хоҳласанг, дарсимизни давом эттирайлик. Вақтимиз кўп эмас. Жангга оз қолди.

САККИЗИНЧИ БЎЛИМ

Роман Диоген тахтида...

Чўққи соқолининг ҳар туки гурурдан диккайгандек туюлади, кўзларида менсимаслик ифодаси, мусулмон элчиларни эзишга уринарди.

Ибни Муҳалбон Византия императорининг чодирига қадам қўяр-қўймас, хазина тўла ғорга киргандек ҳайрон бўлди, бунча асыасау дабабани лозим кўрганларининг сабабини ўйлади. Кейин буларни Алпарслоннинг чодирига кўрганлари билан муқояса этди. Фоят катта тафовут бор эди! Алпарслоннинг чодирини нечоғли оддий бўлса, бу ер шу қадар безоғлиқ. Чодир ўртасидаги қўйма олтин устун ёқуту зумрадлар билан зийнатланган. Ерга қалин гиламлар тўшалган. Чодирнинг эшигига осилган атлас парданинг ўзи бутун бошли хазина баҳосига тенг.

Роман Диоген зар уқалар, ипақлар, олтин ва ёқутларга кўмилган. Ҳашаматли кўринишга майл қўйиб, кичрайиб кетганини сезмасди ҳар ҳолда. Саркардалар бир-бирига душманларча ўқрайишдан ўзларини тия олмайётган эдилар. Бу ерга келганидан сўнг Ибни Муҳалбон улар фақат бир нарсада яқдил эканини сизди: императорга хушомад-гўйликда бир-биридан ўзишга тиришардилар.

Император Алпарслоннинг элчиларини эсанкиратиб қўйганига ишончи комил ҳолда тиржайганнамо табассум билан уларни кузатарди. Роса гангитганига амин бўлгач:

— Қулоғим сизда, — деди. — Султонингиз хатосини тушунган ва узр сўраш эҳтиёжини ҳис қилган бўлса керак, деб умид қиламиз.

Ибни Муҳалбон Савтегинга қаради. Ёш саркарданинг юзи газабдан оқаринқиради, аммо сабр қилди. Ибни Муҳалбон кўзлари билан қизишмаслик кераклигини билдирди.

— Император! — дея сўз бошлади. — Мамлакатингга қайт! Агар тинчлик тилагида бўлсанг, Халифа ҳазратларининг воситачилигида бу ишни қилурмиз, акс ҳолда бутун борлигимиз билан буюк Оллоҳга илтижо этурмиз ва натижани ундан кутамиз.

Бу сўзлар саркардаларнинг кўз уриштиришлари, кулгусига сабаб бўлди.

— Бу Алпарслоннинг сўзларими?

— Фақат Алпарслоннинг эмас, барчамизнинг сўзимиз деб ҳисобла, чунки биз Халифанинг вакили бўлиб келдик.

— Афу этинг, император ҳазратлари, булар кимнинг ҳузурда турганликларини билмайдилар, шекилли. Бир нечта кичик ғалабадан

гурурланиб кетишибди. Илғор қисмларимизни енгганлари учун мағрурлар. Рухсатингиз билан тажрибали бир аскар сифатида элчиларга шунини эслатиб қўйишни истардим: илғор қисмларни босмоқ бошқа, майдон жангида енгмоқ бошқа нарсалардир ва улар бир-бирига қатъиян ўхшамайди. Катта урушда катта қўшин галаба қозонади.

Жаҳлдан Савтегиннинг юзидан қон қочди. Бриеноснинг сўзларини Ибни Муҳалбонга таржима қилди.

— Император, — деди Ибни Муҳалбон. — Биз бу ерга саркардалар билан даҳанаки жанг қилишга келганимиз йўқ, император билан музокарага келдик, орангизда ким император бўлса, ўша билан сўзлашмоқни хоҳлаймиз. Ишончи борлар зафар қозонишини биламиз. Биз ҳозирга қадар ўзимиздан бир неча баробар кўп қўшинлар устидан галаба қозонган вақтимизда Византиядан рухсат сўраган эмасмиз. Лекин қон тўкилмасин, бош кетмасин, жон талафот берилмасин, деяпмиз.

Ғазабини матонат билан босди, овозини пасайтириб:

— Зиёратимизга бундан бошқача маъно бериб ўтирманг. Агар қайтиб кетсангиз қон тўкилмайди. Айтадиганимиз шу...

Роман Диоген илк бор тараддудга тушди. Элчиларнинг нима учун ўзларига бунчалик ишониши сабабини билиб олишга уринди. Ажабо, Халифа ёрдамчи қисмлар жўнатганмикан? Мумкин эмас! У шу қадар суръат билан ҳаракат этдики, душманига ёрдам етиб келиши учун ҳеч имкон қолдирмади. Хўш, унда элчининг бу ҳоли, ўзига бу қадар ишончи нимадан дарак беради? Лоф уряптими? Балки, лофдир. Қўрқитамиз, деб ўйлашяпти. Ундай бўлса қўрқмаганини кўрсатиб қўйиши керак. Саркардаларига ҳам, элчиларга ҳам. Андроникос Дукас нақадар айёрона қараяпти, довдираб қолсам боши осмонга етиши аниқ.

Яна менсимаган қиёфага кирди. Учи хоч шаклидаги асосини юқори кўтарди.

— Элчибоши, айт, Исфаҳон гўзалроқми, Ҳамадонми?

Ибни Муҳалбон саволнинг замиридаги маънони англамади, лекин жавоб берди:

— Исфаҳон ниҳоятда мафтункор, гўзал, Жаноби Ҳақ уни жаннатидан бир парча сифатида яратган.

— Биз ҳам шундай деб ўйлаймиз. Ҳамадоннинг совуқ бўлишини эшитгандик. Отларимиз Ҳамадонда қишлайди, биз бўлсак Исфаҳонда истироҳат этурмиз.

Савтегинга бу сўзлар жуда оғир ботди. Таржима қилишни унутиб, шартта жавоб берди:

— Ҳақиқатан ҳам, император, отларингиз Ҳамадонда қишлашига шубҳа йўқ, аммо сизнинг қаерда қишлашингизни билмайман!

Императорнинг сабри тугади, жаҳл билан кўпириб, ўрнидан турди. Гурурини бир жумла синдирган, маълубият эҳтимоли тукларини тикка қилиб юборган эди.

— Чиқинг! — деб бақирди. — Сиз билан гаплашадиган гапим йўқ. Султонингизга айтинг, таслим бўладиган жойини кўрсатсин. У менинг катта хочимни Халифага қандай ҳадя этган бўлса, мен ҳам уни темир қафасга тиқиб, Папа ҳазратларига совға қиламан.

Ибни Муҳалбон императорнинг ожизлиги ғазабга айланганидан кулди.

— Фақат бир нарсани унутдингиз, — деди.

— Нимани?

— Арслонлар қафасга кирмайди, сиз айтган киши бўлса, Алпарслондир!

Кўлини кўксига кўйиб, сукунат ичида ҳурмат бажо келтиргач, ёнидагилар билан чодирни тарк этди.

— Кўрс! — дея орқасидан бақирди император. — Элчи бўлмаганингда ер тишлатган бўлардим.

— Кўйинг кетсинлар, император ҳазратлари, — дея орага суқулди Бриенос. — Бу уларнинг охирги кўрслиги, не бўлса-да, яқинда овозлари абадиян ўчади.

— Абадиян! Сен ҳақсан Бриенос, яхши айтдинг. Бундан кейин Онадўлида салжуқий отларини кўрмайжаксиз. Кўшинини енгиш билан чекланиб қолмаймиз, бутунлай йўқ қиламиз. Бола-чақа, хотин-халаж, ёшларини ҳам! Келган жойларига — Олис Осиё саҳроларига ҳайдаймиз. Шундагина хотиржам бўламиз, шундай эмасми, Андроникос?

Андроникос унинг сўзларини кинояли табассум билан эшитаётганди.

— Шундай, жаноблари, — деди.

Лекин ич-ичидан бунга кўшилмади. Айтолмасди, император сингари некбин эмасди. Туркийларнинг нимага қодирлигини шу бир неча ой ичида қилган ишларидан тахмин этса бўлади. Ҳолбуки, император ва хушомадгўйлари ҳақиқатни кўргилари келмай, хаёл дунёсига фарқ бўлганлар. Улар аччиқ ҳақиқатни кўргандан кўра, ўзларига қулайроғини танлаб, хомхаёллар оғушида яшашни мақбул топишган. Бу аҳвол Византияни фалокатга олиб бориши мумкин эди. Фақат шахсий адовати ва тахт эҳтироси учунгина эмас, балки Византиянинг иқболини ўйлагани учун ҳам Роман Диогеннинг енгилишини хоҳларди.

— Андроникос, бутун Мисрни сенга бераман. Сени у ернинг бош волийси этиб тайинлайман, император каби яшайсан. Сенга келсак, Бриенос, менинг атоқли генералим, Сурия кифоя эмас, дейишингни биламан, лекин янги ерларни қўлга киритгунча чидаб турасан. Тамиш, азиз дўстим, сенга Ироқ берилади...

— Хизматкорингизни беҳад шод этдингиз, ҳазратлари.

У бир соат ичида бутун салжуқ элларини ва араб юртларини кўмондонларига тақсимлади. Уларнинг юракларига кўрқув оралаганини сездди. Алпарслонни писанд қилмагандек кўринсалар-да, ичларига томир отган хавотирни йўқ қила олмаганлари аниқ эди. Ўзининг аҳволи ҳам шундай эмасмиди? Қаердан келгани номаълум бу ҳисни йўқотишга ҳарчанд уринмасин, у янада кучаяр, бу ҳисдан қутулиш учун эса хомхаёлларга берилишдан бошқа чораси йўқ эди.

— Тўғри, салжуқийлар биздан олдин ҳаракат қилиб, муҳим тепаликларга жойлашиб олдилар, аммо илк ҳужумдаёқ уларни тирқиратиб юборамиз. Куроллари эски эканлиги ишимизни осонлаштиради. Курд бекларини йўлдан уролмаганимиз яхши бўлмади. Оёқ тирамаганларида ишимиз янада осонлашган бўларди. Биламан, Халифанинг кўли бор, буни сиз ҳам биласиз. Узлар ва печенегларнинг мусулмон эмасликлари сафимиздан жой олишлари учун етарли бўлди. Ўз элатдошларига қарши ҳеч иккиланмай жангга кирмоқчилар. Фақат бир хавф бор: Византия аскарлари билан улар орасига адоват уруғи сочилишининг олдини ололмадик, бу ёмон! Жанг вақтида ҳозиргига ўхшаш зиддиятлар чиқса...

Бош чайқай-чайқай анча ўйлади. Фалокат бўлган бўларди. Бир кўшиннинг аскарлари ўзаро бўғизлашиб кетарди. Бундан Алпарслон фойдаланган қоларди.

— Бундай бир гап бўлмас, деб умид қиламан. Кўмондонлар,

дўстлар, империямизнинг мадору ифтихорлари! Сизга чексиз ишонаман. Аскарларга тушунтиринг. Бу оддий уруш эмас, насронийларнинг мусулмонларга қарши уруши бу, шундай тушунтиринг! Лекин... Насронийлик урушининг узлар, печенеглар, қипчоқларга не дахли бор? Парвойига ҳам келтирмайдилар-ку...

— Йўқ... Энг яхшиси, насронийликни айтиб ўтирманг, манфаат туйғуларини қитиқланг! Қани, кўрайлик сизни... Аммо... энг аввало... ҳаёлингизга бошқа гаплар келишини истамайман. Биргаликда қасам-ёд этайлик. Бир сўз бор: зўр ўйинни бузар, деган. Қийин аҳволга тушиб, зўриқиб қолганда унутмаслик учун... Бошга не келса-да, урушиш ва енгиш учун қасам-ёд этайлик. Андроникос, Гулимо отани чақир.

Рухоний келганидан кейин Инжилга қўл қўйиб, онт ичдилар. Ўлса ўладилар, лекин орқага қайтмайдилар. Умрининг охиригача қиролича Евдокияга содиқ бўладилар. Бироқ Андроникос лабарини қимирлатиб қўйиш билан чекланди холос. На император, на қироличага содиқ бўлиш унинг режаларига зид эди. Тамиш бўлса иккиланмасдан Инжилга қўл босди. Чунки у насроний эмас, рухонийнинг қўлидаги китобга ишонмас эди.

Роман Диогеннинг кўнгли жойига тушди. Иродасига бўйсундира олмаган кўмондонларни Инжилга бўйсундирган эди. Энди улар Византия манфаатларини кўпам ўйламасалар-да, Инжил уришидан кўрқадилар.

— Кетишингиз мумкин, — деди. — Ҳаммангизга миннатдорчилик билдираман.

Императорнинг ёлғиз қолишини пойлаб тургандек, саркардалар чиқар-чиқмас, ҳудайчи кирди.

— Ҳазрати олийлари, қиролича ҳузуридан хабарчи келди, қабул қилишингизни кутяпти.

Император ҳудайчининг орқасидаги кўланкани таниди дегунча, энсаси қотди.

— Яна келди-я, — деб тўнғиллади. — Э... Мишел Пселлос, олим эканингни ҳурмат қиламан, лекин фармойишимга бўйин эгмай қайтиб келганингни осонликча афв этаман, деб ўйламайман. Бу ерда нима ишинг бор? Сени Константинополга жўнатгандим-ку!

Пселлос ҳудайчининг чиқишини кутди, сўнг:

— Қаҳрингизни тизгинланг, Ҳазрати олийлари, бу ерга хизмат юзасидан келдим. Қиролича Евдокия, Византиямизнинг кўз қорачиғи, мени ишончларига муносиб кўриб, Сиз ҳазрати завжлари ҳузурида вакил этиб тайинладилар. Мени яна кўришдан хурсанд бўлгандирсиз, деб умид қиламан.

Кўйнидан мактуб чиқариб, узатди.

— Қироличамизнинг муборак мактублари. Нималар ёзилгани фақат иккингишни қизиқтирса керак. Менга келсак, азиз императорим, мен бир файласуфман, жанг фалсафасини ёзурман, бир тарихчман, тарихини битурман, бир шоирман, кўрганларимнинг илҳоми билан зоти олийларини абадийлаштирурман. Бу ерда бўлишим учун булардан аълороқ сабаблар бўлиши мумкинми ўзи?

Император тахтга чиқишда бу одамдан озмунча ёрдам кўрмаган, аммо кўпдан бери ундан жирканарди. Ҳар вақт айёрона қарашлари, ҳар жойга бурун тиқиши, ҳар сўзни эшитмоқ учун динг бўлган шалпанг қулоқлари билан Пселлос императорга олимдан кўра, жосусга ўхшаб кўринарди. “Ажабо, қироличани менга қарши гиж-гижладимикан?. Ундан ҳар балони кутиш мумкин. Балки тахтга чиқишида

кўп фойдаси теккан ўша дабдабали нутқларидан бир нечасини унинг зарарига ишлатиб, давлат арконини бирпасда унга қарши қилиб қўйгандир. Пселлос бу... Бир кўшин қилич билан қила олмаган ишни баъзан бир нечта жумла билан ёлғиз ўзи уддалай олади. Салжуқийлардан енгилгани учун темир панжара ортига ташланган ёш саркарда эди. Роман Диогенни император қилган бу одам уни яна зиндонга тика олмайдами? Ичидагини билиб олиши керак. Сўзларининг замирида нималар ётганини билиб, Константинополда нималар бўлганидан хабар топиши лозим. Бу айёр одамдан, бу тулладан бирон нарса билиб олишга кўзим етмаса-да, уриниб кўришим керак. Бу ерда Алпарслон билан шуғулланаётганимда тахт қўлдан кетса иш па-чава”.

— Азизим Мишел, тўғриси айтсам, сени қайтариб юбориб хато қилганимни тезда тушунган эдим. Келганинг кўп яхши бўлди. Йўқлигинг жуда билинди. Эски дўстлардан айрилиш керак эмас. Ишончга сазовор одам топиш бизнинг замонамизда хазина топишдан мушкулроқ. Гапир дўстим, Евдокия қалай, давлат ишлари қандай аҳволда, Константинопол ҳалиям биз кетган вақтдагидайми? Қанчалик соғинганимни тасаввур ҳам этолмайсан. Фикр-зикрим салжуқийларни қириб, халқимга бир армуғон этмоқдир.

Пселлос императорнинг ташвишланаётганини сезгирлик билан дарров пайқади. Айёрона жавоб берди:

— Император ҳазратлари хавотир олмасинлар. Баъзи давлат арбоблари йўқлигингиздан фойдаланиб, сизни қиролича наздида обрўсизлантиришга уринмоқдалар, аммо бунга муяссар бўлолмадилар. Илғор қисмларимизнинг мағлубияти, Басиласнинг асир тушиши ифвогарларнинг қўлига кучли дастак берди. Мени жўнатиб ҳақиқатан яхши иш қилган экансиз. Асосли сўзларим натижасида кўплари ишонч ҳосил қилди. Ҳалиям бор бўлган майда-чуйда қаршиликларни, инонингиз, қиролича ҳал қилур. Айтганингиздек, салжуқийларни енгиб қайтсангиз, тухматчиларга энг зўр жавобни берган бўласиз ва Византия халқининг неча йиллаб давом этадиган миннатдорчилигига, садоқатига сазовор бўлурсиз.

Агар енгилса нима бўлади? Йўқ! Бу ҳақда ўйлашни ҳам истамасди. Пселлоснинг айёрона сўзларидан ҳам маълумки, императорлик қўлдан кетарди. Фақат тахт эмас, Евдокия ҳам... Ҳатто жони ҳам хавф остида қолади. Енгиши, орқага, албатта, ғалаба билан қайтмоғи лозим.

— Бизга қарши чиққанларнинг кичик мағлубиятларни муболаға билан шишириб кўрсатганларига шубҳа йўқ. Асосий натижага майдон жангидан сўнг эришилади. Буни билишадими? Дўстим, ким у аҳмоқлар?

У бир нечта одамнинг исмини айтди. Роман Диоген саросимадан йиқилмаслик учун тахт суянчиқларини қаттиқ чангаллашга мажбур бўлди. Ранги бўзарди, лаблари титрай бошлади. Хавфсираши мумкин бўлганлар орасида булар энг кейинги ўринда турадиган одамлар эди.

— Ҳайратингизда жон бор, — деди Пселлос. — Мен ҳам ҳайрон бўлиб қолганимни эътироф этмоғим даркор. Ҳайратга тушмай бўладими? Садоқатлилар рўйхатида энг бошда ёзган одамларингиз булар. Айниқса, шу Матио... Ўзингизга жуда садоқатли деб ҳисоблардингиз, ҳазрати олийлари. Афв этинг мени, тўғриси айтганим учун кечиринг! Дўстингизман, шу қадар яқин дўстингизманки, бошқа дўстларимнинг муҳолифатидан сизни хабардор этмоқдаман. Илтимос қиламан, мени шунчаки бир жосус деб ўйламангиз. Ҳазратимга

яхшиликдан бошқасини ҳеч раво кўрмайман.

Шу қадар самимий кўринардик, император тараддуланиб ҳам қолди. Ҳақиқатан ҳам дўст бўлиши мумкинми бу одам? Биладик, Пселлос ўзидан бошқага чин дўст бўла олмайди, ўзидан бошқани ўйламайди. Лекин айтган исмлари... Тўғри бўлиши мумкин. Ҳар ҳолда Евдокия мактубида шулар ҳақда ёзгандир. Бу одамни тезроқ даф этиб, мактубни ўқиши керак. Бу сир исканжасига бундан кўп чидашга асло тоқати йўқ эди.

— Ташаккурлар Мишел, сендан миннатдорман. Зафар кучиб қайтгач, сени шундай тақдирлайманки, ақлинг бовар қилмайди. Сени Олий Маҳқама раиси қилсаммикан, деб ўйлаяпман. Бу лавозимга ҳаммадан кўра сен муносибсан.

Пселлос императорга ҳурмат бажо келтириб, чиқди. Тўппа-тўғри Андроникос Дукасинг чодирига кирди. Ёлғиз экан. Каттакон гўшт бўлагини тановул қилаётган эди. Пселлосни кўриб, сакраб турди.

— Қандай муждалар келтирдиг?

Пселлос дастурхонга чўкди.

— Нафас ростлаб олай. Ҳозиргина императорнинг ёнидан чиқдим. Ичига бир оташ ташладимки, ҳозир лангиллаб ёнаётган бўлса керак. Евдокиянинг мактубида менинг сўзларимни чиппакка чиқарадиган бир гаплар бор, деб ўйлади чоғи. Аммо беҳудага...

— Нимага ишониб айтяпсан?

У тишлаб узиб олган муштдек гўшт бўлагини зўр-базўр ютганидан сўнг кулди.

— Чунки, дўстим, у мактубни мени ёзди деб ҳисоблайвер.

Андроникоснинг кўзлари ола-кула бўлди.

— Бундай қилмаслигинг керак эди, Диоген қироличанинг ёзуви-ни танийди.

— Сен мени бефаҳм деб ҳисобляяпсан, шекилли-а?! Сенга нима деяпман? Айтяпманки, мени ёзди, деб ҳисобла деб. Ўтириб, ўзим ёздим демадим-ку.

— А-а?

— Каллани ишлат Андроникос, дўстим, каллангни ишлат! Сен император хонадонига мансубсан, доҳий бўласан, деб ўйламайман, албатта. Византияга бир доҳий етиб ортади, мен борман. Фақат дўстим, шуни билки, Евдокияга ҳали айтган одамларнинг исмини ёздирдим.

— Ақлим чувалашиб кетди, Пселлос, илтимос қиламан, лофларингни йиғиштириб, тушунтириброқ айт, яъни сен айтиб турдинг, Евдокия ёзди, шундай демоқчимисан?

— Шунга яқин.

— Шунга яқининг нимаси, ҳозиргина айтдингки...

— Ёздирдим дедим, лекин ёнида ўтириб, бундай-бундай ёз тариқасида эмас. Уша одамлар императорга қарши иш олиб бораётганига Евдокияни ишонтирдим. Бунинг учун, биласанми, бир ҳафта вақтим кетди. Хотинларда ақл бўлармиди, дея беписанд бўлма, гап севган кишиси устида борганида уларнинг калласи зўр ишлайди.

Кўлини силтади.

— Лекин, барибир, хотин хотин-да, қиролича бўлса ҳам хотинлигига боради. Тез ҳиссиётга берилади. Энди бунчалик гап остида ётган нарсани айтмай: Византияда Роман Диогенга содиқ қанча давлат арбоби бўлса, ҳозир барчаси зиндонда, қамалмаганлари таҳлика остида. Евдокиянинг мактубини ўқиб, император ғазабдан кўпириши муқаррар. Ҳозирча шунча гапни билганинг сенга етарли.

Андроникос мамнун бўлиб кулди.

— Ҳақиқатан ҳам сен доҳийсан, Пселлос, — деди. — Дукас хонадонидан ким император бўлса бўлсин, сенга сўз бераман, Олий Маҳкама раислиги сеники.

Пселлоснинг оғзи овқатга тўла эди, бўғиқ овозда деди:

— Император ҳам худди шуни ваъда қилди.

— А... Нима дединг?

У оғзидагини ютди, устидан бир неча қултум сув ичди. Шишган айёр кўзларини Андроникосга тикди.

— Ташаккур билдирдим. Сенга ҳам раҳмат, бошқа не дердим?

Андроникоснинг ичига хавотир оралади. “Император бу одамга Олий Маҳкама раислигини ваъда қилганига кўра, ажабо, у томонга оғиши мумкинми? Пселлос бу, бутун ҳаёти манфаат кетида ўтмоқда. Илгарилари Диогеннинг оташин тарафдори эди, сўнг қарши бўлди, яна такрор у томонга ўтишига нима монелик қиларди? Ватан севгисими? Ол-а! Византияда ҳамма ватанпарвар, бироқ уларнинг нечтаси самимий? Кўпчилик манфаатнинг номини ватан қўйиб олган, ватан севгиси деганда манфаат севгисини тушунишади.

— Табриклайман Пселлос, Олий Маҳкама раислиги чўнтакда десанг-чи!

— Нимага табрикляяпсан? Мен Олий Маҳкама раислигини хоҳлаётганим йўқ, император муносиб кўряпти, ҳатто фикримни ҳам сўраб ўтирмади.

— Яъни истамайсанми? Ажабландим десам, ишонавер. Умринг бўйи...

Кўлини силтаб сўзини бўлди.

— Умринг бўйи шу лавозимни олиш учун курашдинг, демоқчисан.

— Ҳа.

— Бу истак йўқ бўлганига кўп бўлди. Обрўсини ошириш учун бу лавозимни истагандим. Византия императорлари Олий Маҳкамани кўғирчоққа айлантирганларидан кейин англадимки, кардинал бўлишдан бошқа иложим йўқ.

— Жуда қийин.

— Нима деяяпсан, суюкли Андроникос, бир императорни ағдариш, бошқасини император қилиш бундан осонми? Бу ишни бажараман! Императорликни хонадонингизга қайтариб бераман. Эвазига кардинал бўлишни хоҳлайман, бу кўпми? Хоҳласанг, император бераётган Олий Маҳкама раислигига ҳўп дейман, ўзинг биласан.

Таҳдид — ожизлар тез-тез ишлатадиган қурол. Ҳўп дейишдан бошқа чора йўқ. Бунинг устига нимани ҳам йўқотарди? “Қани, императорлик Дукас хонадонига ўтсин, у ёғи осон. Пселлос ким бўпти, бир кичик одам. Тўғри, файласуф, шоир, нотикдир, аммо Цицерон эмаску! Римнинг Цицерони қаерда, Пселлос қаерда? Буни йўлга солиш жуда осон”.

— Сен ҳақсан, азизим. Қани хонадонимдан бири император бўлсин... ёхуд ўзим...

Пселлос айёрона тиржайиб, рўпарасидагига бошдан-оёқ тикилди.

— Ҳа, азиз дўстим, сендан бошқаси император бўлолмайди, деб ўйлайман. Лекин отангиз Иоаннис Дукас бор, ҳатто укангиз Константин Дукас ҳам бор, Олимп тоғига кетиб, гўё зоҳидлик қилаётган патриарх Филиппос амакингиз...шу трабзонлик қария борлигини ҳам унутмайлик. Кетганимда зиёрат қилдим, бурни осмонда, Византиянинг энг катта дин арбоби бўлишдан кўра император бўлишни кўзлаяпти. Аммо, азиз дўстим, мен улардан кўра кўпроқ сени бу мақомга муносиб деб биламан. Ёшсан, истеъдодлисан, гоҳо сўзларимни анг-

лашга қийналишингни айтмаганда, ўтган Византия императорлари-дек ақлисан.

Андроникос бирдан сархуш бўлди. Император бўлиш!.. Оҳ, император бўлиш!..Қандай тотли хаёл! Нега энди хаёл бўлиши керак? Аслида бу Роман Диоген учун хаёл эди. Мағлуб қўмондон, ҳатто асир қўмондон экан, бир қўл узалди, қўлидан тутди, торта-торта тахтга ўтқазди. Бу кучли қўл Пселлоснинг қўли эмасмиди? Тўғри, Евдокия Роман Диогенни севган, лекин бунда шубҳасиз Пселлоснинг қўли бор. Бўлмаса, Роман Диоген деган одам борлигидан Евдокиянинг ҳеч хабари бормиди? Ҳа, отаси бор: Иоаннис Дукас. Акаси Константин император бўлган вақтларда Қайсар унвонига эга эди, яъни Византиянинг иккинчи кучли одамига айланганди. Император бўлишни хоҳлаши шубҳасиз. Ким истамайди? Амакисининг исми қўйилган укаси ҳам истайди. Қаранг, Филиппос амаким ҳам хоҳлар экан. Хоҳламайдиган ким бор, балиқчи Карлос ҳам хоҳлайди. Ким бу Карлос дегани? Ҳеч ким, хаёлига келган исм-да. Хоҳлаган билан ҳар ким император бўлолмайди. Ақлли, оғиз кўпиртиришга уста, бошқаларни ишонтира оладиган Пселлос сингари кучли дўстлар керак. Хўш, шунчалик кучли экан, нега ўзи император бўлиб қўяқолмайди? Бу жумбоқ. Жумбоқ остида ҳийла бормикан? Бўлиши мумкин, албатта. Пселлос бу, ишониб бўлмайди-ку. Ҳозирча ундан ёрдам олиш керак, кейинчалик ўйлаб кўрар.

— Ташаккур Пселлос, азиз дўстим, миннатдорман. Ташаккур билдириш учун сўз тополмаяпман.

— Сўз топишнинг кераги йўқ, қовурилган бузоқ сони билан бир кўза шароб топсанг, олам гулистон, соғлиқ учун ичайлик.

Андроникос эшикдаги навбатчига шароб ва қовурилган гўшт келтиришни буюриб, чодирга қайтди.

— Хўш, Пселлос, азиз дўстим, сен учун ичайлик.

Худди шу пайтда узоқлардан довул саслари эшитила бошлади. Орқасидан “Оллоҳу акбар” такбирлари ҳайқирӣқ ҳолида акс-садо берди.

— Яна ўша машъум довуллар, бутун вужудингни музлатиб юборадиган шовқин-сурон... — Юзингдан қон қочди Андроникос, не бу, нелар бўляпти?

— Салжуқийлар.

— Босқинми?

— Бундай бўлмаса керак. Келганимиздан бери ҳар оқшом шу ҳангома: олдин довуллар урилади, орқасидан ҳайқирӣқлар бошланади, асабларимиз қақшади, ким билади, аскарларга қандай таъсир этмоқда?

— Биламан, салжуқийларнинг одатларини биламан. Душманнинг асабларини эговлашади, сўнгра хужум қилиб, қақшаган асаблар ус-тидан голиб чиқишади.

— Нима? Голиб чиқишади, дейсанми?

Кулди.

— Нега хавотирланасан? Биз уларнинг голиб бўлишини истаймиз.

— Тўғри, унутибман. Шундай-ку. Роман Диоген Византияга музаффар бўлиб қайтмаслиги лозим. Шундай бўлса-да, кўра-била туриб, душманлар галаба қозонишини хоҳлаш менга ёқмаяпти.

— Ҳой, ҳой, мени билмайди, деб ўйлайсанми? Бундан икки ой илгаригача жосуслари билан учрашиб турардинг.

Андроникос чўчиб кетди, бу одам иблиснинг ўзи эмасми, мабодо?

— Ҳеч кимга айтганим йўқ, чўчима, нега энди айтишим керак? Муқими, Роман Диогеннинг енгилиши. Мени ит ўрнида кўрмайди, бунинг жазосини тортиши керак. Амакинг замонида саройнинг эркаси эдим. Бу келди, охирида топтади. Ваҳоланки, унинг қўлидан тутиб, императорликка кўтардим. Жавоби мени оёқ ости қилиш бўлди. Ўзига лойиқ жойга жўнатай, қунини бир кўрсин.

Демак, бу ерда шахсий адоват бор, ундай бўлса...

Андроникос енгил тортди. Й-ўўқ! Мишел Пселлосга бундан кейин бемалол ишониш мумкин.

— Сени тушунаман, — деди. — Четлатиш аламини мендан яхши биладиган одам йўқ.

Довул товушлари янада кучайди, такбирлар ёнгиналарида айтилаётгандек гуриллай бошлади. Бақир-чақирлар, от кишнашлари, қиличларнинг жаранг-журунглари ҳам бунга қўшилгач, Андроникос ташқарига чиқди. Қайтиб кирганида оғзи қулоғида эди.

— Босдилар, Пселлос, қароргоҳнинг орқа қанотини босдилар! Салжуқийларнинг бу жасоратига не дейсан?

Пселлос аста-секин қад ростлади.

— Жасорат муваффақиятнинг ярми дейман, балки менда жасорат йўқлиги учун муваффақиятларим нукул ярим қолиб кетаётгандир.

— Тушунмадим.

— Тушунмаганинг яна-да яхши, эътибор қилма, яхшиси ичайлик.

Қадаҳларни бўшатишди.

* * *

Алпарслон синаб кўраётган эди. Кўрайлик-чи, Диогеннинг мудофаа аҳволи қандай? Бу синовдан кутган бошқа мақсади ҳам бор эди: Пселлос тахмин этганидай, душманнинг асабларини эғовлаб, руҳини синдириш.

Элчилар натижага эришмай, қайтиб келгач, ҳақиқатан ҳам ранжиган эди. Нима бўлишидан қатъи назар, бир битимга келишларидан умидвор эди. Императорнинг бу даража дағаллиги бутун сулҳ умидини барбод этган, энди навбат қиличга қолганди.

Султоннинг ўйга толганини кўрган устози бухоролик Абу Наср Муҳаммад:

— Султоним, — деди. — Сен Ҳақ йўлида жанг қиляпсан. Маҳзун бўлма, ўзингнинг эмас, барча мусулмонларнинг осойишталиги учун газотга чиқяпсан. Барча хатиблар минбарларда туриб мусулмонлар билан бирга сенинг ва аскарларингнинг ҳақиға дуо этадиган муборак жума куни, намоздан сўнг душманга ҳужум қил. Буюк Оллоҳ сени зафарга қовуштиришига шубҳам йўқ.

Бу сўзлар Алпарслонга далда бўлди. Ҳар доим руҳан қўллаб, жон озиғи бўлган устозига миннатдорчилик билан боқди.

— Гўзал сўзлар айтдинг, ҳазратим. Шу кечасиёқ Диогеннинг устига бостириб бораман. Дуо билан жанг қилиш афзалми ё гурур биланми, бир билиб қўйсин.

Жангга шай турган аскарлардан бир гуруҳ ажратиб, Афшинга берди.

— Бор, Диогеннинг имонсиз подасига ҳаддини билдир.

Бу босқин Византия қароргоҳида Пселлос билан Андроникосдан бошқа ҳеч кимга ёқмади. Босқин тонгача денгиз тўлқини каби қайта-қайта такрорланди ва Византия лашкарининг руҳини эрталабгача эзди.

Эртасига Жума куни эди. Византия аскарларининг қовоғидан қор ёғарди.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БЎЛИМ

1071 йил.

25 август.

Жума куни.

Халифалик пойтахти Бағдод.

Улкан масжид, одам тирбанд. Халифа Ал Қоим Биамриллоҳ хутба ўқимоқда.

Тиқ этган товуш эшитилмайди. Жамоат нафас ҳам олмаётгандек, йўқ, нафас олишни ҳам унутган, кўзи, қулоғи, бутун борлиғи Халифада. Кўнгиллар неча чақирим узокда керак бўлса ҳақ йўлида ўлимга ҳозирланган Салжуқий лашкарларида.

— Эй мусулмонлар! Эй, Оллоҳнинг севикли бандалари! Жонларини Оллоҳ йўлига тиккан биродарларимиз бугун, бу соатларда уларни йўқ этмоқ учун ҳаракат бошлаган аҳли душман устига ташланмоққа, дуо этайлик, эй мўъминлар, бу қадр кунида буюк Оллоҳимиз қардошларимиздан ёрдамини дариг тутмасин.

Қуббалар ости ҳиқ-ҳиқ йиғи товушларига тўлди. “Омин” деган товушлар юрак оловини Малазгирт майдони томон олиб кетди.

— Оллоҳим! Сенга тобелик йўлида қонини тўккан Сенинг йўлинг-даги мужоҳидларга куч бер, эл-юртини хавфсизлик ва зафарларга тўлдирадиган кўмаklarингдан маҳрум қилма! Султон Алпарслон Сендан тилаган ёрдамнингни дариг тутмаки, у Сенинг соянгда ҳукм юритсин, замона мушкilotларини осонликча ҳал қилсин, шон-шуҳрати ёйилсин. Сенинг динингни шарафли ва юксак тутмоғи учун уни ҳар доим муяссар этганинг лутфкор марҳаматингни аяма! Кўшинига фаришталаринг билан мадад бер, мақсаду азму қарорини хайр ва муваффақият билан натижалантир. Чунки у Сенинг улуғ ризонг учун ҳаловатидан кечди, амрларингга итоат қилмоқ ниятида молу жони билан Сенинг йўлингга тушди. Сенинг сўзларинг ҳақиқатдур. Оллоҳим! Сен ҳам уни зафар билан қувонтир, улуғ тилаklarининг рўёбга чиқишида кўмакдош бўл, қазо ва қадарингни унинг учун яхши ва хайрли йўсинда тажалли қилдир! Уни шундай баҳраманд қилки, душманларнинг ҳар турли ҳийлаларини даф этсин. Қилмоқ истаган хайрли ишларини осон қил, шу тариқа унинг душманга қарши киришган бу муқаддас уруши зафардан нур олсин. Ақли ширкни забун эт, аҳли имонни музаффар айла!

Ҳўнграшлар... ҳўнграшлар...

— Эй мусулмонлар, яхши ният, қатъий азму ирода ва Оллоҳдан кўрқиб урган покиза юрак билан, ихлос боғида етишган ишонч билан дуо қилинг. Барча нуқсон ва қусурлардан холи бўлган буюк Оллоҳим бир оятида дейди: Эй, ҳабибим, уларга: дуоларингиз бўлмаса, Раббим нега сизларга илтифот қилсин, дегин. Эй мусулмонлар, Алпарслоннинг душманларини енгиши, туғини юксалтириб, энг улуғ зафарга эришиши ва мақсадига етиши учун Оллоҳга дуо этинг ва ёлворинглар. Оллоҳим! Унинг барча мушкулотларини осонлаштир.

Энди фақат кўзлар эмас, юраклар йиғлаётганди, зотан кўз ёшлари аллақачон қуриб битган эди. Ҳар бир масжидда худди шундай жўшқинлик, айни ҳаяжон ва айни юрак туғёнлари жўш урарди. Тўлқин-тўлқин, тоша-тоша... “Омин” саслари Бағдоддан, Исфаҳондан, Ҳамадондан, Хўйдан, Мадинадан осмону фалакка кўтарилар, у ердан Малазгирт майдонига кетарди.

Малазгирт майдони.

Ўша куни, ўша соатлар...

Бир оқ тулпор. Тулпор ёнида оппоқ кийинган Султон Алпарслон! Атрофида саркардалар. Кетма-кет, саф-саф тизилган аскарлар. Қалби имон ёғдусига тўлган, руҳи тетик фидойи йигитлар. Қалб одамлари.

Алпарслоннинг ўнг қўли юқорига кўтарилди, бутун саслар бирдан тинди...Сукунат!

— Жондошларим! Шу устимдаги оқ либос, агар шаҳид бўлсам, кафанимдир.

Кўзлари зафар иштиёқида уфққа тикилди.

— Эй буюк Оллоҳим! Бу жиҳод билан Сенга дилдан ишонганларга зафар йўлини очгали келдим. Ё Раббий! Сенинг улуғворлигинг олдида сажда қиламан ва юзимни тупроқларга сурқайман. Ниятим холисдир, Оллоҳим! Бу холис ниятим ҳаққи менга ёрдам қил! Агар сўзларимда заррача ёлғон бўлса, Улуғларнинг Улуғи, мени ўзинг ургайсан!

Саждага эгилди, орқасидан бутун қўшин. Бошини кўтарди, қаради, барча саждада.

— Туринглар! Эй, саркардалар, аскарлар! Бугун ва ҳар доим бу ерда ва ҳар ерда Оллоҳдан бошқа султон йўқдир, неки амру фармон, неки қудрат бор, ҳаммаси Оллоҳнинг қўлидадир. Менинг ёнимда жанг қилиш ёки жанг қилмаслик бутунлай ўз ихтиёрингизда.

Ҳайқириқлар кўкка ўрлади:

— Амрингга мунтазирмиз!

— Қардошларим! Биз нечоғлик оз бўлсак бўлайлик, душман нақадар кўп бўлса бўлсин, бутун аҳли имон бизларни дуо этаётган шу соатда ганим устига ташланишни хоҳламоқдаман. Бугун бу ерда султон йўқ, мен ҳам сизлардан бирингизман. Олдимизда мағфират эшиги бор, шаҳодат эшиги бор. Биз душманга қарши жангга кирмоқдамиз. Оллоҳ сизлардан ёрдамни дариг тутмасин, рози бўлинг!

Менгуч Абдурахмоннинг ёнида, ҳўнграб юборай деб турарди.

— Абдурахмон ботир, — деди. — Ичимдан йиғи тошиб келаётир, йиғлаб юборсам айб бўлармикан?

— Ўзингни қўлга ол, йигит киши ҳам йиғлайдимми?

Абдурахмоннинг кўзларидан ёш думалаганини кўрди.

— Аммо сиз йиғлаяпсиз-ку.

Абдурахмонбей бошини бошқа ёққа бурди.

— Болам-эй, — деди. — Шамолдан бўлса керак.

Ҳолбуки, шамол эсмаётганди. Менгуч кўз ёшларини биров кўрмаслиги учун бошини ҳам қилди.

Бош кўтариб қараганида, Султон отининг қўйруғини боғлаётган эди. Ишини битирди дегунча, сақраб устига минди. Саф-саф тизилган аскарларига анча боқди.

— Шаҳид бўлсам, Маликшоҳни ўзингизга султон кўтаринг ва унга содиқ бўлинг. Мана, камоним ва найзамни ташладим, сизлардек олдинги маррада қилич уриштираман!

Юраклар тўлиб-тошди, одамлар қалбига олов туташди, қисилган кўзлар душман қароргоҳини лочиндай тикилиб кузатди.

Душман ҳам тайёрланаётган эди.

Руҳонийлар бошчилигида ибодат қилинган, қанотлар қумондонларга тақсимланган эди. Никефор Бриенос Румэли лашкарлари билан чап қанотда. Кападокиялик генерал Алятес ўз аскарлари билан ўнг қанотда, император марказда. Император тилла тугмали совутининг устига енгсиз атлас ёпинчиқ ташлаб олганди. Андроникос Дукас хиёнат қилиши мумкинлигини эсидан чиқармагани учун, уни орқа томонга қўйган, эҳтиёт қисмлар қўмондонлигини топширган эди. Шу

зайлда уни жанг майдонидан узоқлаштирди. Андроникос Дукас буни сезиб, императорга адовати икки баробар ошган, пайт пойлай бошлаганди. Бугун унинг тақдири ҳал бўладиган кун. Ё тахтга яқинлашади, ёки бутунлай мосуво бўлади. Урушда император ғолиб чиқса, Андроникос тахтдан бутунлай маҳрум бўлади. Бу ўй хаёлига келди дегунча, вужудини қайғу қошлар, ич-ичидан қаттиқ сиқиларди.

Диоген қисқа нутқ сўзлади. Жонини аямай уришишлари лозим. Нега эканини деярли айтиб ўтирмади. “Христианлик учун, Салжукийларнинг ерларини тортиб олиш учун, уларни ўз ерларидан ҳайдаш учун” сингари гапларни дудуқлана-дудуқлана сўзлади. Узлар ва печенеглар бу сўзлардан заррача таъсирланмадилар. Ҳатто Византия аскарлари император сўзлаётганида ўзаро суҳбатлашаверишди. Бир нечтаси қамчи ҳам еди.

Руҳонийлар аскарларнинг руҳини кўтариш учун ораларида айланиб юришар, уларни табаррук қилишарди. Бошқа мазҳабда бўлганлари учун арманилар тескари қарашди, насроний бўлмаган печенеглар ва узлар бўлса ёнларига ҳам яқинлаштирадилар. Қўшиндаги турк қавмлари учун шаман ахтардилар, лекин топилмади. Шу сабабдан Тамишнинг қаттиқ жаҳли чиқди. Андроникосга бақирди.

— Сизлар динимизни ҳам, ўзимизни ҳам писанд қилмайсизлар, ит ўрнида кўрмайсизлар, каттакон қўшинда бир шаман бўлмаса, бу қандай гап ўзи?!

Тўғриси айтганда, одамини топиб сўзлаган эди.

— Сен ҳақсан, — деди. — Роман Диоген сизларни икки пулга олмайди.

— Энди нима қилишни ўзим биламан!

Андроникос билан мулоқот газабига мой кўйди, холос. Аскарларнинг ёнига қайтди. Ўпкасини тўлдирди, Чуқур нафас олди. Энди у нима қилишини биларди.

* * *

Алпарслон барча тайёргарлик ишларини охирига етказган, саркардаларини қисмларига жўнатган эди. Аввалига бир отлиқ қисм душман устига бостириб бориши, бироз урушгач, орқага чекиниши керак эди. Уни таъқиб этишга киришган душман бора-бора қопқонга тушарди. Ундан кейин эса оний бир ҳужум, яшин каби ташланиш... У ёғи Оллоҳу Карим!

Довуллар урилди, карнайлар ўқирди, такбирлар айтилди. Ўша пайт келди! Фақат у не бўлди? Сўнг дафъа уфққа тикилиб қараётган Султон бирдан ташвишланди. Узоқда найзалар кўринаётган эди. Қўлини кўзига соябон қилиб тикилди: бир кўшин! Ажабо, душман кўшиними? Роман Диоген орқага ўтиб олиши мумкинми? Ёки вазир Низомулмулк ёрдамга лашкар жўнатдимикан? Ёхуд Халифа тўплаб юборган аскарларми?

— Абдурахмон ботир, ёнингга минг аскар ол-да, шу келаётганларни қаршила, билайлик, ким, муддаолари не?

Қароргоҳ устига ташвиш булутлари кўланка ташлади. Икки ўт ўрта-сида қолишса, ғолиб чиқиш осон бўлмасди. Ташвиш билан Абдурахмонбейнинг қайтишини кутишди.

Ниҳоят, у қайтиб келди. Ёнида тўртта бегона киши бор. Қорамағиз, бошдан-оёқ қуролланган. Зотдор отларга минган, либослари чиройли. Ёши каттароғи салом берди.

— Ваалайкум ассалом! — деб жавоб берди Алпарслон. — Сиз кимсиз, мақсадингиз не?

— Биз курд бекларимиз. Куффорга қарши шу майдонда жанг бўлишини эшитдик, жон тикмоқ учун сизнинг ижозатингизни кутиб ўтирмадик. Мана, ҳузурингизга келдик, буюк Султон, ё голиб бўлмоққа, ёки ўлмоққа келдик. Қаватимизда беш минг аскар бор, ҳаммаси кўнгилли ва ҳаммаси ҳақ йўлида ўлмоққа онт ичган.

Султон йиғлаб юбормаслик учун лабларини тишлашга мажбур бўлди. Отидан тушиб, қучоқ очди.

— Келинг, қардошларим, келинг Оллоҳнинг суюкли бандалари! Қучоқлашайлик.

Алпарслонинг сўзларини эшитиб, йиғлашдан ўзларини базўр тийиб турган аскарларнинг кўзларида энди ёш шашқатор бўлди. Янги келган аскарлар билан эскилари эътиқодларининг кавсар ҳовузида, руҳий бирлик туфайли бир зумда қучоқлашиб, апоқ-чапоқ бўлдилар.

Абдурахмонбей бир четга чўккалади. Бошини ерга эгди. Тўйгунча йиғлади, йиғлади.

Кескин бир буйруқ эшитилгач, ўзини қўлга олди.

— Сафлан!

Яна довуллар урилди.

— Олга!

Инсон сели тўғонни йиққан сувдек қайнаб-тошиб оқди, найзалар учиди куёш нурлари порлади, ўзларига юрт қидириб Турон саҳроларидан келган чўл ўғлонлари ватан ишқи, имон ишқида ёниб, олға ташландилар.

— Абдурахмон ботир, — деди Менгуч аста.

— Гапир!

— Тилим бормаяпти, не дейишингни билмаяпман.

Бирпас жим қолди.

— Лекин айтай, айтишим керак. Ҳалиги бир ўғлинг бор эди-ку, йўқолган.

— Тегин.

— Исмини айтмоқчийдим. Кўп ўйладим. Менга ўғлингнинг исмини берасанми? Абдурахмон ботир, сендан кўп нарса ўргандим, янги ўзлигимни сенда топдим, менга тутинган ўғлинг бўлишдан катта мукофот йўқ. Урушдан кейин ўғлингни қидирамиз. Топсак, Тегининг иккита бўлади.

Абдурахмонбей ҳайрон бўлди, ўйланди. Ўзи ҳам худди шу таклифни кутаётгандек эди. Тегин исми оиласидан қолган ягона ёдгорлик. Буни қаттиқ эъзозлар, кунларнинг бирида бир танишига бу исмни баҳузур беролишини айтсалар, ишонмаган бўлурди.

— Бўлди, бердим, — деди жилмайиб. — Ўғлим Тегин, бўлди, энди исминг шундай.

Кўлларидан тутмоқчи бўлди, бироқ Абдурахмонбей қошларини чимириб:

— Диққат қил! — деди сал жаҳл билан. — Сафни бузма!

— Соғ бўл, ботир отам, — дея шивирлади йигит.

Анча йўл босгач, тўхтадилар. Султон Алпарслон Торонгбейни чақирди. Бармоғи билан кўрсатиб деди:

— Қара, Торонгўғли, қисмларингни ана шу тоғ орқасига олиб ўтиб, пистирма қур, ёғий устимизга етарлича келди дегунча орқасига ўтиб, омбурга ол. Ҳамоно зафар муяссар бўлишига заррача шубҳам йўқ.

— Жоним билан, буюк Султон, ҳозироқ елдек эсиб, ганимнинг орқасига яшиндек тушаман.

— Ҳақ Таоло сени қўлласин, ботирим.

Улар кучоқлашиб, айрилишди. Торонгўгли аскарларини бошлаб, тоғ орқасига йўл олди.

— Такбир олинсин! — амр қилди Султон.

Минглаб оғиздан чиққан айни сўзлар Малазгирт майдонини тўлдирди, византияликларнинг устига тўлқиндек етиб, яна асабларини зор қақшатди.

— Етар! — деб бақирди Роман Диоген. — Булар бақир-чақир билан бизни чўчитаман, деб ўйлашяпти. Ўзларича менинг асабларимни ўйнатиб, ҳужум амри бердириб, мудофаа жанги қилишмоқчи. Чучварани хом саналяпти. Мен унча-мунчага асабийлашмайман. Қаранг, кўринг, суюкли қўмондонларим, нақадар хотиржамман, шундай эмасми?

“Масхарабоз, — деб ичидан кулди Пселлос. — Тишлайверганидан лаблари қонай деб турибди, тирноқларини кемиравериb адо қилди, шу оқарган афти, саросимали қарашлари, қўлларининг титраши-чи?! Агар булар асабийлашиш аломати бўлмаса, отимни бошқа кўяман. Аммо лекин ақли бор, Алпарслоннинг не қилмоқ истаётганини англаш даражасида ақли. Фақат англаш нимага ҳам ярарди? Мен уни ҳужум этишга кўндирай, ундан кейин кўрсин”.

Икки қадам босиб, таъзим қилди.

— Ҳазрати олийлари, афв эдинг.

— Яна нима гап, Пселлос?

— Даҳонгизни, албатта, тарих тақдирлайди, Византия тақдирлайди. Сиздек бири топилса, ҳайратга тушган бўлардим. Лекин, ҳазрати олийлари, бу ерда қачонгача қоққан қозикдек қаққайиб кутиб турамыз?

Император жаҳл билан ер тепди.

— Сенга нима?! Бу аскарнинг иши. Сен, бор кет, орқа томонда ўтириб, шеърингни ёз, жанг фалсафасини ўйла!

Яна таъзим қилди.

— Ҳақ гапни айтдингиз императорим. Аммо кўшинда норозилик аломатлари бўртмоқда. Кутиш ва кутиб ўтираркан салжуқийларнинг наъраларини эшитиш кўшинимиздаги турк унсурларига қамчидек таъсир этмоқда. Кутиш билан Алпарслоннинг мақсадларига хизмат қилияпмиз, деб кўрқяпман.

Ажабо? Тўғри айтаётганмикан? Ҳақиқатан ҳам сўнгги вақтларда аскарларнинг авзойи анча бузилган. Салжуқийлар кўшинига кўз тикавериb, хўрсинадиганлар кўпайган. Биттаси ўйинбузуқилик қилса борми, орқасидан қанчаси эргашади, буни фақат Парвардигор билади. Бинобарин, асабларни қақшатаётган бу кутишга барҳам бериб, ҳужумга ўтмоқ лозим. Пселлос тўғри ўйлаган, лекин буни ошкор этиб бўлмайди.

— Не қилишни ўзим биламан, — деди.

Пселлос кетди, то орқа сафга қадар юрди. Эҳтиёт қисмлар бошидаги Андроникос Дукасни топди.

— Не хабар? — деб сўради Андроникос ҳаяжондан бўғилиб.

Пселлос ҳар доимгидек айёрона табассум билан деди:

— Яхши хабарлар. Император бир неча дақиқадан сўнг ҳужум қилишни буюради.

— Қаердан билдинг? Менимча, Салжуқийларнинг ҳужумини кутса керак.

— Кутмайди, азиз дўстим, кутмайди, ичига гулув солдим. Ўзини сўзларимга аҳамият бермагандай кўрсатди, аммо ҳар сўзим ичига тушган лаққа чўғ, борлигини кўйдиради. Буни жуда яхши биламан.

Андроникоснинг нигоҳларида тараддуд аломатлари пайдо бўлди.

— Сен...иблис эмасмисан, Пселлос?

Чол кетма-кет қаққақа отди.

— Илтимос Шаҳзода, мени иблис билан муқояса этишга уринманг, мени ўзимдан кучсизларга тенг кўришларини хуш кўрмайман. Мен кучимни...

Бирдан жим қолди, табассуми ўлик калланинг тиржайишига айланди, аста-секин ўтирилди.

— Қулоқ сол. Эшитяпсанми?

— Ҳа, эшитяпман, салжуқийлар шовқинни кучайтирди.

Бармоғини эътироз маъносида чайқади.

— Йў-ўқ, азиз Шаҳзода, йўқ. Салжуқийларнинг шовқини эмас бу. Ана! Кўрмайпсанми? Қисмларимиз юриш бошлади. Император гапимга кирди.

Билагини тутди, қисди.

— Омадимиз бор экан, Шаҳзода, чиндан ҳам омадимиз бор экан.

— Нега?

— Олдинги маррада эмассиз. Бу ерда ўзингиз ҳам, аскарларингиз ҳам хавфсиз.

— Не демоқчисан, Пселлос, қочгин дейсанми?

— Ҳозир эмас. Император мағлуб бўлиши муқаррар, лекин бу уруш, ким билади нима бўлишини! Шу ерда кутамиз, омад бизга ёр бўлса, Алпарслонга ҳужум қиламиз, шу билан жангда Роман Диоген эмас, сен ютган бўласан. Бу ҳақда гап тарқатиш мендек жуда кучли ва билимдон файласуфнинг зиммасига тушади. Сен ҳақда ёзадиган битиклар ва шеърларни ҳозирдан ўйлай бошладим, азиз дўстим.

— Диоген енгиладиган бўлса-чи?

— У ҳолда Диоген ўлди, деган миш-миш тарқатиб, тезда чекинамиз.

Андроникос сесканди. Уни аскар этиб тарбиялашган. Лекин унга хиёнат тавсия этилаётганди.

— Бунинг отини хиёнат дейдилар, Пселлос!

— Ўзингни бос, дўстим, бу исмни мен қўймаган бўлсам-да, газаб ўти билан мени тилка-пора қиляпсан. Император бўлишни хоҳладингиз, йўл кўрсатяпман. Вазифам, йўл кўрсатмоқ. Қолгани ўзингизга ҳавола, мен аралашмайман.

“Агар императорликка олиб чиқадиган пиллапоярларнинг бири хиёнат устига қурилган бўлса, Андроникоснинг қўлидан не келарди? У император бўлишни хоҳлайди, у ёки бу шаклда, аҳамияти йўқ. Тахтга олиб борадиган барча йўлларни синаб кўришга аввалбошдан қарор берган. Нима бўпти? Роман Диоген бу мақомга ҳалол йўл билан чиққанмиди?! Қиролича Евдокия унга ошиқу беқарор бўлган, шу Пселлос деган Византиянинг энг буюк шайтони уни қўлидан тутиб, тахтга ўтказган. Бир маҳбусни император қилган эдилар. Хонадонининг ҳаққини оёқ ости қилган эдилар. Бу ҳақни қайтиб олиш учун...”

Қўл силтаб, хаёлларини тўзитди.

— Яхши, — деб пичирлади.

Пселлосдан кўзларини олиб қочар, оёқларига тикилиб ўтирарди. Пселлос қўлларини ишқади.

— Ҳужумга ўтишди, кўряпсанми?

— Кўр эмасман.

“Ғайирлиги тутди, — деб ўйлади Пселлос. — Ҳозирданоқ қайсарлик қиляпти. Нега энди императорликни сенинг оёқларинг остига ташлашим керак, дўстим. Бу мақомга мендан бошқа муносиб одам йўқ. Евдокиями? Оҳ, жонгинам Евдокия! Кекса қалбимнинг импе-

раторликдан кейинги иккинчи муҳаббати”.

— Юзма-юз бўлишди, шекилли, Пселлос?

Ўзига келди.

— Ҳа, азиз дўстим, юзма-юз бўдилар.

Диоген қўшинидаги барча қўнғироқлар чалина бошлади. Дўзах шовқини Малазгирт водийсини омбурдек сиқа бошлаган эди.

— Диққат қил! — деди Пселлос Андроникосни туртиб. — Икки тарих урушмоқда. Турклар қадимий усулларини ишга соляпти. Маркази чекинишга ҳам киришди. Роман Диоген бу ҳийлага учса тамом, бундан зўр иш бўлмайди.

Роман Диоген бу ҳийлага учди. Салжуқийлар маркази тўзғияпти деб ўйлаб, бутун кучини шу ёққа ташлади. Бироқ бу ҳаракат қутилган натижани бермади. Кўп ўтмай салжуқийларнинг ўнг ва чан қанотлари уни орқадан омбурдек ўрагач, ўз оёғи билан қопқонга илинганини англади.

— Лаънат! — деб бақирди.

Шу вақтда Торонгўглининг қисмлари ҳам Византия қўшинига орқадан хужум қилди. Султон Алпарслон режаси муваффақиятли амалга ошганини кўриб турар, завқ-шавққа тўлиб, яланғоч қиличи билан бир фидойи сингари жангнинг энг қизгин жойига ташланарди.

— Ур ҳо, ур! Ур!

Савтегин Султоннинг таҳликали жойга отилганини кўриб, хавотирга тушди, уриша-уриша яқинлашди.

— Улуғ Султон, — деди. — Ўзингизни ўт-чўққа ташламасангиз бўларди.

Алпарслон кулди.

— Бу не деганинг, Савтегиним? Ўтга ташланиш учун бундан ҳам улуғроқ кун борми? Ур, Савтегин! Улуғворларча ур, даҳшат билан чоп, салобат билан чоп! Ур, Савтегиним, шундай урки, Византия тиз чўксин!

Султоннинг ҳар бир сўзи Савтегиннинг руҳини қаттиқ жўштирди, у руҳланиб, ҳайқирди:

— Уринг, Султоним!

Гандираклади.

— Савтегин!

Биқинига санчилган ўқни тутди, суғуриб отди.

— Султоним!

Алпарслон дарҳол отини шу томонга бурди, Савтегин ерга қулай-қулай деб турганида етиб бориб, маҳкам тутди, бир тортишда отига ўнгарди, гуж-гуж жангчилар орасини ёриб ўтиб, чеккароққа чиқди. Савтегинни кучоқлаб, ерга ётқизди, бошини тиззасига олди.

— Кўзингни оч, Савтегиним, улуғ сардорим, оч!

— Кўзимни ҳеч юганим йўқ, Султоним, муборак чеҳранга боқиб тўймайман.

Овози заифлашиб, кўзлари олайиб борарди.

— Ур, Султоним, ур, йўллар очилсин, ур, Византия тиз чўксин!

— Савтегин! Болалик дўстим, қариндошим!

— Тўхтама Султоним, овора бўлма, аскар бошсиз қолмасин!

— Сен-чи? Ўзинг бир қўшинга бас келасан-ку! Шундай чоғда мени етим ташлаб кетмоқчимисан? Бўлмайди бу, болалик оғайним, ҳеч бўлиши мумкин эмас!

Савтегин сал титради, кучли оғриқдан юзи истар-истамас буришди.

— Оллоҳдан биргина тилагим бор, — деди тутила-тутила. Зафар-

ни... Буюк зафарни кўрмасдан... кўрмасдан жонимни олмасин! Сен, бор, кўнгли бўшлиқ қилма. Кўлингдан ҳеч нарса келмайди. Шаҳодат вақти келди. Ахир, ўзинг ҳам шу орзуда ёнасан-ку.

Кўзлари хира тортди. Охирги кучини ҳалқумига тўплади. Алпарслонни ҳайратга солган янгроқ овозда:

— Бор! — деди. — Кўшиннинг бошига ўт. Фалаба хабарини шу ерда кутаман.

Бошини ерга оҳиста қўйди. Секин қаддини ростлади. Болалик дўстига яна бир бор термулди. Ўқ тешган жойда қон қотган эди. Улим шарпаси соя ташлаётганди. Отига минди.

— Кут, Савтегиним, — деди. — Зафар муждаси билан қайтаман. — Худо хоҳласа, — дея шивирлади Савтегин.

Қуёш тобора хиралашаётгандек бўлди, кўзларининг олдини қалин туман қоплади.

— Зафаргача...Оллоҳим, — деди. — Фақат зафаргача яшашни...

Алпарслон яшиндек отилиб борди. Кўшинлар ёқа бўғишаётган, жасадлар бир-бирининг устига қалашган эди. Торонгўғли топширилган ишни муваффақият билан адо этган, Византия кўшинини омбурдек ўраб олган эди.

Узларнинг бошлиғи Тамиш Диогеннинг енгилиш арафасида турганини сезди. Ўз қисмлари билан Алпарслон томонга ўтди. Унинг орқасидан бир тўда печенеглар қўшилди. Арманилар орасида норозилик бош кўтарди. “Мазҳабимиз душманлари ёнида бизга нима бор?” деганлар тоғ томонга от суришди. Орқа томондаги Андроникоснинг эҳтиёт қисмидагилар бу қочоқлардан баъзиларини ушлаб, сўроққа тутишди.

— Нега қочяпсиз?

“Мазҳабимизнинг ашаддий душманлари учун энди уришмаймиз”, дегилари келса-да, ёлғонладилар:

— Император ўлди, ҳар ким омон қолиш пайида. Сизлар ҳам ўзингизни қутқаринг!

Хабар қанот ёзиб, Андроникос билан Пселлосга етиб келди.

— Император ўлди, дейишяпти, овора бўлиб ўтиришнинг кераги йўқ, дейишяпти, амрингиз не, шаҳзода ҳазратлари?

— Тайёрланишни буюринг, — дея орага суқулди Пселлос. — Чекинишдан бошқа нима ҳам қилиб бўларди?

Кўмондоннинг жонига ора кирди. Андроникоснинг буйруғини кутиб ҳам ўтирмай, ташқарига югурди.

— Толе ёр бўлаётир, — дея давом этди Пселлос. — Бу билан ёлғон гапиришдан ҳам қутулдинг, қара, хабар ўз-ўзидан тарқалди.

Андроникос каловланди.

— Император чиндан ҳам ўлди, дейсанми?

— Ҳозир бунинг аҳамияти йўқ, нима бўлганини кейин биламиз. Лекин энди ҳеч ким сени жавобгар этолмайди. Аскарлик жазаванг тутиб, салжуқийларга ҳужум этаман, дея кўрма тагин. Асло! Ундай қилсанг император ҳам бўлолмайсан, калланг ҳам кетади.

— Тўғри айтасан. Бу вазиятда бундан бошқа иш қилиб бўлмайди. Энг яхшиси, чекиниш.

— Баракалла! Мумкин бўлган энг тўғри қарорга келдинг. Табриклар, дўстим, табриклар!

Беҳузур бўлди, қилган ишидан нафратланди. Шундай бўлса-да, ташаккур билдирмасликни ўзига эп кўрмади. Енгил тортиши учун суянчиққа эҳтиёжи бор эди, ҳозир бўлса Пселлосдан бошқа тасалли берадиган одам йўқ, келажакда унга ҳам бирон чора топиши мум-

кин.

Жанг майдонига қайғу-ҳасрат аралаш назар ташлади, чанг-тўзон ичида ҳеч нарса кўринмас эди. Чопар юбориб, аҳволни суриштириш хаёлидан ўтди, лекин шу заҳотиёқ воз кечди. Бу нимага керак? Император ўлди деган хабар келди, аскарларини қутқариш учун чекинди, гувоҳлари ҳам бор! Гарчи булар ғирт ёлғон бўлса-да, ҳеч ким уни айблай олмайди.

Отига минди, чекинишга тайёр турган қисмларига “Орқа” деган ишорат берди.

Вақт пешиндан оққан, порлоқ қуёш ботишга юз тутганди. Алпарслонга зафар секин жилва қилаётган бўлса-да, ҳануз узил-кесил натижага эришилмаган эди. Султон бирон ўзгариш бўлиб қолмаса, оқшомгача натижага эришиши мумкинлигини ўйлаётганди. Гарчи қаршисида интизомли қўшин қолмаган бўлса-да, у ер бу ерда жанг борарди. Роман Диогеннинг оддий аскардек уришаётганини эшитиб, кулимсиради, “Душманнинг шунақаси мақбул, — деди у. — Диққат қилинг, унга бирон зиён-заҳмат етказилмасин!”.

Менгуч, янги исми Тегин бўлган Менгуч Абдурахмонбейнинг ёнидан айрилмасди. Ҳайратга тушганди. Кетма-кет шундай ҳамлалар қилмоқдаки, шундай бир ғайрат билан уришмоқдаки, кўринганидан анча ёш бўлса керак, деб ўйлай бошлади. Унга “Ота” дер экан, вужудини таъриф этиб бўлмайдиган илиқ туйғулар қопларди. Жангдан сўнг бу тотли туйғулар не эканини обдан ўйлаб кўради. Ким билади, уларни қандай яхши кунлар кутмоқда. Балки Тегинни топишар, ёнларига олиб учовлон бир бўлишар. Тегин... Оҳ, бу исм қандайдир танишга ўхшар, гўё миясининг қат-қатига яширингандай, гўёки...

— Ҳой бола, кўзингга қарасанг-чи!

Абдурахмонбейнинг овози эди, кулди.

— Ёмонсан-да, ота!

Охирги сўз, “ота” деган калима чарчоғини ёзиб юборгандай бўлди. Томирларида жўш урган қон яп-янги кучга айланди. Меҳр тўла кўзлари билан қараб қўйди.

— Олдингдаги билан қиличлашаётганда орқага эътибор қилмаяпсан, ўғлим, — деди. — Сени асрайман деявериб, жоним ҳалак.

— Соғ бўл, ота.

Оҳ шу “ота” сўзи, ўҳ бу бўй! Фарзанд ҳиди яна майдонни тўлдирди, яна қалбини илиқ туйғулар босди.

— Ур Тегиним, чоп лочиним, ур ботир, ўғлим!

Салжуқийлар жангга эндигина киргандек тетик, византияликлар неча кундан бери урушаётгандек ҳорғин. Роман Диоген қўшинининг бир қисми душман тарафга ўтганидан саросимага тушган, умидсизлик гирдобиде титрар, борган сари оғирлашаётган совутининг залвори остида эзилаётган эди. Атрофида бир нечта содиқ одамларидан бошқа кимса қолмади. Қош қорайгач, бу ҳолни кўриб, вужудини даҳшат босди, қаҳрамонлик кўрсатиш бефойда, деган қарорга келди ва йўлини қилиб, секингина орқа томондаги финдиқ¹ зорга ўтди. Мақсади у ердан қароргоҳга бориб, хазинасини олиш эди. Вақтдан ютиш учун эҳтиёт қисмларни жангга ташлайди, бу орада хазинасини бемалол олиб қочади. Доим ёнида юрадиган содиқ отбоқари Юанидисга:

— Отингдан туш, — деди. — Ечин, уст-бошимизни алмаштирамиз.

Юанидис буйруққа бўйсунди. Императорнинг совутини кийди, ёпинчиғини елкасига ташлади, қиличини қўлига олди. Айни пайтда

император ҳам отбоқар либосига бурканди. Димоғига қўланса ҳид урилди, бурнини жийирди, ерга туфурди.

— Нима бало, ҳеч ювинмайсанми сен, — дея уришиб берди. — Либосларинг сасиб ётибди.

Отбоқар хижолат бўлиб, илжайди.

— Ҳазратларига хизмат қилишдан ортмаймиз, — деди.

Жавоб императорга ёқди, елкасини сийпади.

— Энг муҳим хизматни энди қиласан, Юанидис, сенга қилган яхшиликларим эсингдан чиқмасин.

— Не буюрсангиз ҳам бош устига, ҳазрати олийлари.

— Офарин! Дарров отимга мин-да, жанг майдонига ҳайда, билганингча қилич уриштир. Ҳар томонга Византия императори Роман Диоген менман, деб бақир.

У ҳеч эътироз билдирмади. Ҳозирга қадар итоат қилишга одатланган эди, бош эгди.

— Бош устига, хўжайин. Йўлингизда жонимни беришга тайёрман.

— Йў-ўқ, сендан ҳеч ким жонингни сўрамади, хавф-хавотир йўқ, сени император деб ўйлашади ва ҳеч ким сенга заҳмат етказмайди, менга ишонавер. Қани, бор, омад ёр бўлсин.

Отбоқар императорнинг отини миниб, бироз гердаийб ўтирганча чоптириб кетди. Роман Диоген унинг отини минишга ҳозирланди. Аммо толе ёр бўлмади. Сададдин Гавҳаройиннинг қули Шоди ўша пайтда ҳожат чиқариш учун жанг майдонидан чиқиб, финдиқзорга кирган эди. Икки византияликнинг либос алмаштирганини кўрди, лекин бунинг маъносини кўпам англамади. Гап-сўзларидан ҳеч нарса тушунмади. Содда одам эди. Кўрган нарсалари устида узоқ бош қотириб ўтирмас, нима гаплигини суриштирмасди. Бу одамни тутиб, ўз ўрнига қул қилишни ва хўжайинидан ўзини озод этишни сўрашга қарор қилди.

Роман Диоген арвоҳни кўргандек чўчиб кетди. Ҳеч кутмаганди. Рўпарасидаги одамнинг қора кўзлари оқшом гира-ширасида бироз истехзо билан қараб, нияти яхши эмаслигини ошкор этиб турарди.

— Кимсан? — деб сўради.

Униси бўлса қулиб тураверди. Агар қиличини таҳдид билан ўқталиб турмаганида, уни дўст деб ўйлаши мумкин эди.

— Тилимни билмайди-ку, — дея гулдурлади. — Не истайсан, дўстим?

Бу гал гапираркан, имо-ишора қилишни унутмади. Шоди қўли билан “Юр!” деб ишора қилди.

Шундоққина ёнида турарди, унинг қандай қилиб сас-садо чиқармай бу қадар яқин келганига ажабланди. Қиличига қўл чўзгудек бўлса, омон қолмайди, иккига бўлади қўяди. Гарчи қулиб турган бўлса-да, қулишида одамни чўчитадиған бир нарса бор. Дўст қулишига ҳеч ўхшамайди.

— Хоҳлаганингча пул бераман, — деди белбоғига қўл узатиб, — хоҳлаганингча.

Қилич кўксини ялади, юрак-юракдан ўлим нафасини ҳис қилди, бу одам ҳазиллашмаётган эди.

— Ҳамёнимни чиқармоқчи эдим, — деб зорланди. — Яп-янги Дука олтини бераман, олу кет.

Шоди яна “Юр!” ишоратини қилди. Тўхтовсиз бош чайқади-турди.

* * *

Энди жанг олдингидай қизгин эмас, қош қорайиши билан сустлашган эди. Салжуқийлар ҳали жангга тўймаганга ўхшарди. Душман гуруҳларини қидиришар, топди дегунча устига ташланишарди. Абдурахмонбей ўн кишининг ўртасига тушиб қолди. Тегин дарҳол ошиқиб, орқасидан етиб борди.

— Бизга ҳам қолдир, ота, — деди. — Етишдим.

— Нима, сен бизга дум бўлдингми, болам, шерикни бошқа ердан қидирсанг бўлмайдами?

— Сенсиз урушиш менга татимайди-да, ота.

Абдурахмонбей бирдан бор овози билан бақирди:

— Орқангга қарасанг-чи!

Тегин отини тез буришга уринди, бироқ бечора жонивор бошига тушган қилич зарбаси остида турган жойига қулади. Кечикди, ўрнидан тураман дегунча, бўлар иш бўлди. Тегин вақтида ҳаракат қилмаган, орқасига ўтган византияликнинг қиличи икки курагининг қоқ ўртасига санчилганди.

— Ота! — деди.

Абдурахмонбейнинг атрофи ўраб олинган, Тегиннинг ёнига боришга вақти йўқ эди. Сал чалғиса, боши кетарди.

— Чида, ўғлим! — деди. — Бардам бўл!

Ўн дақиқа ичида атрофидагиларни тўзғитди. Бировларини ер тишлатди, бошқаси қочди. Қайрилиб қаради, Тегин ерда ётарди.

— Болам!

Юрак-бағрини поралаган фарзанд бўйи димоғига урилди. Ёнига бориб тиз чўкди, қучоғига олди.

— Тишингни тишингга қўй, — деди. — Омон қоласан.

— Йўқ, ота, мен тамом бўлдим. Аммо ғамим йўқ, зафарни кўрдим-ку!

Абдурахмон ўзини қизишганга солди.

— Бўшашма, бир ёшли гўдакка ўхшама, ҳозир ярангни боғлайман.

Тегинни юз тубан қилди. Ярани кўрди дегунча, сесканди, жуда оғир яраланган эди. Елкасидан белигача қирмизи чизиқ тортилгандай. Кўринишидан оғирлиги билиниб турарди.

— Ҳеч гап эмас экан, — деди далда бериш учун. — Фақат кичкина бир яра.

Зудлик билан ярани боғлаш, жарроҳ келгунга қадар қонни тўхта-тиш керак эди. Бу ишдан биров хабари бор, уддалашига ишонарди. Бироқ бу ярадан инсон тузалиб кетишига умид йўқ эди. Ўлмаганида ҳам, ҳеч бўлмаса, фалаж қиларди.

Кўйлагини йиртди. Яра бутун даҳшати билан очилди. Айни чоғда...

Тикилиб қолди. Бўлиши мумкинми? Бу бола...Тегин. Шу елкасидаги каттакон қора хол. Хотини билан ўғлини чўмилтирар экан, ҳар гал кўрган, суйган, салгина қисиб ўғлини қичқиртирадиган ўша хол. Ўғлининг елкасидаги қора, ёқимли хол!

— Ўғлим... Тегин!

Бу овоз эмас, фарёд эди.

— Ҳа, ота!

Бир вақтлар урушган чоғлари ўзига қарши ишлатган усул. Фақат ўғлига ўргатган эди. Бошқа бировнинг билмаслигига амин бўлган усул. Қандай ажаблангани ҳануз эсида.

¹ Ф и н д и қ — тоғ ёнғоғи

— Ўғлим!

— Ярам жуда оғирми, ота?

— Йў-ўқ. Лекин сен... Бир вақтлар менга қарши ишлатган усулинг бор-ку. Ҳалиги бирдан отдан тушиб, оёқларимга ёпишганинг. Эсингдами?

— Унутиб бўлармиди?

Овози заифлашаётганди. Қони ҳалиям оқаётган эди. Юзлари тобора оқариб бораётганди. Шундай бўлса-да, сўзида давом этди.

— Кимдан ўргангандинг ўша усулни?

Ўйлаб қолди. Хотирасида баъзи нарсалар жонлангандек бўлди.

— Отамдан ўрганган бўлсам керак, — деди. — Ўрганган эдим, лекин сенга ўтмади. Ўрганганимда жуда ёш эдим. Ҳар ҳолда... ҳар ҳолда, гўдак эдим. Отам моҳир қиличбоз бўлишимни хоҳларди, шекилли, гўдаклигимданоқ қиличбозлик дарслари беришга киришганди. Менга ёғоч қилич ясаб берганди. Эслаяпман.

Абдураҳмонбейнинг қўллари титрай бошлади, кўзлари ёшга тўлди, яранинг қип-қизил қонлари туман ичида кўринарди.

— Эй, Оллоҳим! Нақадар буюксан!

— Ота!

Тегин инграб, шивирлади. Хотирасида яна янги нарсалар жонланди, гўё сўнгги лаҳзаларни кутгандай, хотиралари бирдан бостириб келди. Бир қишлоқ бор эди, бир баланд дарахт бор эди. Азон вақти оқ салла ўраган бир мулла шу дарахтга чиқарди. Бир киши унга от миниш, қилич уриштиришни ўргатарди, қорамағиз бир киши, баланд бўйли, шу Абдураҳмонбейнинг бўйидай дароз...

— Оллоҳим! Сени кўп аввалдан бери танийдигандайман, ота, худди гўдаклигимдан бери, бу ҳис не ўзи? Оллоҳим, бу ҳис недир?

Абдураҳмонбей ортиқ чидай олмай, ўзини унинг устига ташлади. Бошини меҳр билан кучоқлади.

— Тегиним, — деди овози дўриллаб. — Болам! Сен ҳақиқатан менинг ўғлимсан, жимитдайлигиндан сенга қиличбозлик таълими берганман. Сени узлар олиб қочдилар, онангни ўлдириб... Эсласангчи! Хотирангни бироз ишлат, зўрла, Тегин!

Ҳожати йўқ эди. Тегин Абдураҳмонбейни зотан ўз отасидек, балки ўз отасидан ҳам кўпроқ яхши кўрарди. Бу меҳр-муҳаббати, ёнидаги одамга севгиси ва яшаш иштиёқи бундан ортиқ бўлиши мумкинмиди?

— Отам... — деди. Сўнг: — Оллоҳим, — дея ингради.

— Ўғлим... Тегин... Болам!

Йиллаб ташна юргандай қуруқшаган дудоқлари орасидан охирги жумла тўкилди:

— Алвидо, отажоним!

— Тегин!

Жони узилган эди. Энди топдим деганда, жудо бўлган эди. Лекин буни йўқотиш дейиш мумкинмиди? Модомики, охират бор, модомики, чин ҳаёт охиратда эканига имон келтирган экан, Тегинини яна кўради. Бу дунёда жуда қисқа муддат бирга бўлишди, у дунёда абадий бирга бўлишади.

— Оллоҳ қовуштирасин, ўғлим, — деди.

Кучоқлади. Оёққа қалқди. Майдон жанги охирига етганди. Салжуқий отлиқлари Византия қўшинининг атрофга сочилган қолдиқларини тозалашга киришган эдилар. Роман Диогеннинг қароргоҳи ишғол этилган, неки бўлса, майдонга олиб чиқилган эди. Султон Алпарслон ёнидаги устозлари билан тиз чўкиб, дуо қилаётганди. Кучо-

ғида бир шаҳидни кўтариб келаётган Абдурахмонбейни қаршисида кўриб, ўрнидан турди.

— Нима гап, ғозий мардим, — деди. — Аввало, газонг муборак бўлсин, деяй. Шу кўтариб келган шаҳидни Оллоҳ таоло раҳмат этсин. Ким у?

— Ўғлим, — деди бор қайғусини бир жумлага жамлаб.

Абдурахмонбейнинг юзига тикилиб-тикилиб қаради. Ғам босганми, хурсандми билолмади.

— Уша кичиклигида олиб кетилган болами?

— Худди ўзи. Кўп қидирдим, энди топдим деганда кетди. Аммо охиратда қидиришга ҳожат йўқ. Борар-бормас топаман.

Султон ўнг қўлини Абдурахмонбейнинг елкасига қўйди.

— Мана шу жавобгина сенга ярашади.

Султон ҳам қайғуда. Ўз укасидан ҳам яхши кўрадиган Савтегинни йўқотган эди. Жанг натижаси маълум бўлиб қолгач, уни қолдирган жойига ошиққанди. Ҳали тирик эди. Муждани берди. “Кўп шукур сенга, Раббим”, деди, кўзларини оҳиста юмди, қайтиб очмади. Капкатга Султон унинг олдида хўнграб йиғлади.

Сўнг, худди Абдурахмон қилганига ўхшаб, Савтегиннинг жасадини кучоғида келтирган эди.

— Шу ерда, — дея Абдурахмонбейга кўрсатди, — энг азиз саркардаларимдан бири, қариндошимдан ҳам яхши кўрганам, болаликдан оғайним Савтегин шу ерда. Ўғлингни олиб бориб, ёнига ётқиз. Шаҳодат йўлида бирга юриб, жаннатга борсинлар. Эртага шаънларига яраша маросим билан дафн этамиз.

Абдурахмонбей ўғлининг жасадини кўрсатилган жойга олиб борди. Кечанинг илиқ шабадаси ёноқларини силаркан, жасадни ётқизди. Аммо ёнидан айрила олмади. Тиз чўкди ва барча шаҳидларнинг руҳи покига Қуръон тиловат қила бошлади.

Султон чодир тикилган эди. Хуфтонни ўқиб бўлгач, у саркардалари билан суҳбат қилаётганди. Соқчи кириб, салом берди.

— Султоним, бир асир опкелишди. Византия подшоси, деяётганлар бор...

Уни қидиртирган, на ўликлар, на тириклар орасидан топилмаганди. Қочган бўлса керак, деб ўйлаган эди.

— Олиб келинг.

Асирни келтиришди. Сададдин Гавҳаройин қулини кўриб:

— Ана холос, — деди, — қаерларга ғойиб бўлувдинг? Ўлдинг деб ўйлаган эдим.

Шоди асирга ишора қилиб:

— Жуда секин юрди бу, хўжайин, — деди. — Роса имиллади. Шунинг учун кечикдим.

— Демак, бу одамни сен ушладингми?

— Сояи давлатингизда, хўжайин.

Султон Алпарслон бу одми кийинган одамнинг император эканлигига ишонқирамади.

— Кимсан? — деб сўради.

Диоген ҳийла билан қутулиб қолармиканман, деган хаёлга борди, синаб кўришга қарор берди.

— Оддий аскарман.

— Сени император дейишяпти.

— Янглишяптилар, мен ҳеч императорга ўхшайманми?

— Ҳозир биламиз. Басиласни опкелинг. Императорини ундан бошқа ким яхши таний оларди?

Басилас кирар-кирмас ўзини Роман Диогеннинг оёқлари остига ташлади. Йиглай-йиглай:

— Ҳазрати олийлари. Оҳ, бу қандай фалокат бўлди?! — деди.

Император ҳануз икки оёғини бир этикка тиқиб тураверди.

— Жинними бу одам, нелар деяпти? Ҳаётимда биринчи марта кўриб турган одам менга император деса, бу қандай кўргулик?!

Султон Басиласга ўрнидан туришни буюрди.

— Бу киши император Роман Диогенми?

— Бошимни тиқиб, онг ичаманки, бу Византиянинг мадору ифтихори, хўжайинимиз императордир. Мени не қилсангиз қилинг, лекин унга тегманг, Султон.

Султон Алпарслон ишонч ҳосил қилишни истаётган эди. Ибни Муҳалбонни чақиртирди. Уни бир дарахт остида дуо ўқиб ўтирган ҳолда топдилар. Турди, келиб чодирга кирди.

— Ҳа, — деди. — Табдили қиёфат айламиш, лекин Султонимни ҳақорат этган одамни умрим бўйича унутмайдирман. Бу Византия подшоси Роман Диогеннинг ўзгинасидир.

Султон астагина ўрнидан туриб, Роман Диогенга яқинлашди.

— Нега инкор этмоқдасиз, император ҳазратлари? — деди. — Ёки шаънингизга яраша кутиб олиншингизга шубҳа қилмоқдамисиз? Сизга асир эмас, ҳукмдор сифатида муомала қиламиз. Такдирга ким қарши тура олади? Пешонада ёзилганидан қочиб бўлармиди? Мутаассир бўлманг, шу ондан эътиборан бизнинг меҳмонимизсиз.

Кўлидан тортиб, ёнига ўтқазди. Мағлубият не эканини яхши биларди. Бу, айниқса, бир ҳукмдор учун оғир зарба эди. Шу лаҳзада Диогеннинг тасаллига эҳтиёжи бор эди.

— Шаънингизга лойиқ чодир тиклатамиз, қўл остингизга хизматкорлар берамиз. Бир сўзингиз икки бўлмайди, ўзингизни ўз саройингизда деб билишингиз мумкин. Бирон нарса ўзгаргани йўқ, ҳали императорсиз.

Роман Диоген Алпарслон масҳара қилмаётганини тушуниб, ҳайрат ичида:

— Фуқароси бўлмаган император не ишга ярар эди? — деб мингиллади.

— Фуҳаронгиз ҳам бўлиши мумкин, сиз ҳам император бўлиб қолаверишингиз мумкин. Не сабабдан нуқул ёмон нарсаларни ўйламоқдасиз?

Роман Диоген қўлларини икки томонга ёйди.

— Бир асир яхши нарсаларни ўйлаши мумкинми? Бошимга тушганларни бир чеккага қўятурай, бундан кейин бошимга тушадиганлардан чўчимоқдаман.

— Сизни не қилишимни ўйламоқдамисиз?

Бироз ўйлади. Ўзи Султон Алпарслонни асир олса нима қилган бўлурди? Балки темир қафасга солиб, шаҳарни айлантирган, ундан кейин Папага ҳадя қилган бўлурди. Балки буни лозим кўрмай, ушлаган жойида калласини уздирган бўларди.

— Менга икки хил жазони муносиб кўраётган бўлсангиз керак. Ё шу чодирдан чиққан жойда калламни чоптирасиз, ёки қафасга солиб, шаҳарма-шаҳар айлантириб, шармандамни чиқарасиз.

— Мабодо, биз асир бўлсак, сиз шундай қилган бўлармидингиз?

— Ҳар ҳолда.

— Озод этсак, нима дейсиз?

Бирдан чўчиб кетди.

— Озод бўлишми? Йў-ўқ, бўлмайди. Имкони йўқ нарса! Бу ниҳо-

ятда улуғ, бағоят буюк бир йўлки, хаёлимга ҳам келтира олмайман. Энг катта душманини асир олиш ва озод этиш-а!

Бошини чангаллади.

— Умр бўйи давом этадиган бир миннат юкини зиммасига олишни ким ҳам истарди?

— Яъни бундай бир миннатни зиммангизга оладиган даражада кучингиз йўқми, император? Мен сизни бундан ҳам кучлироқ деб ўйлардим.

Кўзлари қисилди.

— Яъни озод этишни таклиф қиляпсизми?

— Ҳатто асирларга ҳам инсонларча муомала қилиш эътиқодимизнинг амридир. “Бир қавмнинг улуғи залил бўлса, дарҳол унга марҳамат қилинг” деган мақол, тўғрироғи, оталаримиздан қолган насиҳат ҳам бор. Биз шунга мувофиқ иш кўрамиз. Сизни ўлдирмоқ қассоблик бўларди, бизга шон-шараф келтирмайди. Зафаримизни кўз-кўз этмоқ учун қафас ичидан шаҳарма-шаҳар айлантириш бўлса саррофликдир, биз бўлсак тужжор эмасмиз. Асирга яхши муомала қилиб, керак бўлса, озодлик беришга келсак, бу мусулмончиликдандир, биз мусулмонмиз. Хавотир олманг, озод этиласиз. Фақат одатларимизга кўра, қутулиш бадали мажбуриятини зиммангизга олишингиз керак. Бошқа шартларимиз ҳам бор, улар ҳақда кейин гаплашамиз. Бир нарсани тушунган бўлсангиз керак, деб умид қиламан: гурур муваффақият оёғига урилган тушов, камтарлик бўлса, муваффақиятга кўтариладиган зинапоядир, биз оёққа тушов уриш эмас, зинапоядан кўтарилишни афзал кўрганларданмиз.

Император ортиқ тоқат қилолмади, Султон Алпарслонни кучоқлади.

— Эй, Султон! Сени бу ерлардан ҳайдаш учун турли халқлардан катта қўшин тўпладим, бу йўлда жуда кўп олтин тўқдим. Бироқ енгилдим. Энди, шу лаҳзада нега енгилганимни тушундим.

Алпарслон қулимсираш билан жавоб қилди. Сўнг уни дам олиш учун жўнатди. Ўзи ҳам чодирдан чиқди. Бироз ёлғиз қолгиси бор эди. Юрди. Олдинда бир кўланка кўрингач:

— Ким бор? — деди.

Кўланка қад ростлади.

— Менман, султоним, Абдурахмонман!

Ёнига борди. Қўлини тутди. Биргаликда чўккаладилар.

— Менинг ҳам юрагимни совутадиган сўзларга эҳтиёжим бор, Абдурахмон ботир, пировардида Византия подшосини асир олдик, аммо ҳар бири Византия подшосига тенг неча-неча азаматларимизни йўқотдик.

Кечки шабада қайғу аралаш қувонч акс этган юзларни силаб-сыйпар, шаҳидлар устида оҳиста-оҳиста эсарди.

*Туркчадан
Бобохон МУҲАММАД ШАРИФ
таржимаси*

Тарихийликдан бадиийликка

Тарихий мавзуга мурожаат қиладиган ижодкорда аввало ҳақиқатга эътиқод бўлиши зарур. Ўз миллатига бўлган муҳаббати тарихий фактларга бир томонлама ёндошишига оғиб кетмаслиги керак. Ўша давр руҳини теран ҳис қилган ҳолда, яшаб турган замоннинг тарихга муносабатини ҳам тўғри илғай олиши даркор. Чунки тарихга ҳамиша бирдек муносабатда бўлинмаган. Ёзувчининг нияти тарихий ҳақиқатни бадиий ҳақиқатга айлантириши экан, заргарона иш кўриши лозим. Жаҳон адабиётида яратилган тарихий мавзудаги асарларда бунинг яхши намуналари бор. Турк адабиётида ҳам тарихий мавзуда кўплаб асарлар яратилган. Турк тарихий романчилигига XIX асрнинг иккинчи ярмида асос солинди. Танзимот даврининг машҳур ижодкорларидан Номиқ Камолнинг “Жазми” (1880) асари биринчи тарихий романдир. XX асрнинг 30-йиллари, айниқса 50-70-йилларда турк тарихий романчилигида кўтарилиши даври бўлди. Замонавий турк адабиётида тарихий мавзуда самарали ижод қилаётган ёзувчилардан бири Явуз Баҳодирўелидир.

Явуз Баҳодирўели 1945 йил бошида Хазар (Риза) вилоятининг Хисорли қишлоғида туғилган бўлиб, асл исми Ниёзий Биринчи. Явуз Баҳодирўели турмушининг турли жаб-ҳаларида ишлаб ҳаётини тажриба орттирди. У мактабда ўқитувчи, кечачилик, балиқчилик корхоналарида ходим вазифасини бажарди. 1971 йили Истанбулга келиб, «Янги Осиё» газетасида мухбирлик қилди. 1981 йилдан 1989 йилгача «Янги авлод» журналинда ишлади. Туркияда журналист, болалар ёзувчиси, тарихий романлар муаллифи сифатида танилган Явуз Баҳодирўели асарларида турлича тахаллусларни қўллагандир. Газеталарда Вейсел Акпикар, Шараф Байсал имзолари ила, болалар учун ёзган асарларини Баҳодир Алт, Нуржон, Севинч тахаллуслари ила эълон қилди. Тарихий романларига Явуз Баҳодирўели имзосини чекди. Албатта, қайси асарни қандай тахаллус билан эълон қилиши муаллиф ихтиёрида. Муҳими асарнинг бадиий пухта бўлиши. Явуз Баҳодирўелининг «Кўприк боши» асари 1979 йил Туркия Миллий Маориф Вақфининг мукофотига сазовор бўлган бўлса, 1982 йил Туркия ёзувчилар уюшмасининг болалар адабиёти бўйича бериладиган совринни олиб, йилнинг энг яхши болалар ёзувчиси деб топилди. Юксак мукофотлар соҳиби бўлиши, ўнлаб китоблар наиш эттириши, ёзувчидан тинимсиз меҳнат талаб этиши табиий. Қирққа яқин эълон қилган романлари ичида “Хоразм ўт ичида” (1974), «Алвидо, Хоразм» (1975й), «Қрим қон йиғлайди» (1976), «Шахзода Салим» (1976), «Сел» (1977), «Кўприк боши» (1979), «Тўртинчи Мурод» (1982-83), «Соҳибсиз салтанат» (1984), «Усмон Ғози» (1985), «Ўрхон Ғози» (1987), «Султон Сулаймон Қонуний» (1988), «Алвидо Андалусия» (1990), «Сен мени сев» (1991) романлари, «Учинчи зина» (1977), «Зирвадаги сас» (1981) ҳикоялар тўпламлари, «Жонивор Робот» (1982), «Дев ҳайвонлар» (1983), «Кичик ҳикоялар» (1987) каби болаларга аталган китоблари, “Ҳаётда ишиқ-ла яшамоқ”, “Оилам ва мен” каби фалсафий руҳдаги асарлари айниқса машҳур. Ўрта мактаб ўқувчилигидаёқ ижодга қўл урган Явуз Баҳодирўели бузуни кунда болалар учун 100 дан ортиқ китоб эълон қилган, кўплаб роман, адабий-танқидий мақолалар, драматик асар муаллифидир. Ёзувчидан ижоди ҳақида сўрашганда: «Ўқидим, ўқидим, ўқидим, ёздим» дея қисқасига жавоб берган экан.

Явуз Баҳодирўелининг ижоди ўзбек китобхоналарига таниши. Адибнинг “Хоразм ўт

ичида”, “Алвидо, Хоразм” (муаллиф розилиги билан Бухоро Хоразм деб ўзгартирилган, романлари Бобохон Мухаммад Шариф томондан ўзбек тилига ўгирилиб, “Жаҳон адабиёти” журнаlining 2003 йилги 2-3, 2005 йилги 9-10 сонларида эълон қилинган. Жалолиддин Мангуберди ҳақида ҳикоя қилувчи бу икки асар алоҳида китоб ҳолида ҳам нашр этилди.

Ўзувчининг “Малазгиртда жума тонги” романи ҳам тарихий мавзуда бўлиб, XI асрда туркий қабилаларнинг Кичик Осиё ерларида ўз мавқеларини мустаҳкамлаш учун олиб борган кураши ҳақида ҳикоя қилади. Алпарслоннинг Византия императори Роман Диоген (асл исми Романос Диогенес) билан қилган жанглари ва Малазгирт қалъасининг шиғол этилиши асарнинг асосий сюжет чизигидир. Тарихий манбалардан маълумки, Византия империясига қарашли бўлган Рум (Онадўли — Туркиянинг Осиё қисми) ерларида турли миллатлар яшаганлар. Ўрта асрларда салжукий ҳукмдорлардан Алпарслон Шарқий Онадўлида мавқеини мустаҳкамлаш учун шиддатли ҳаракатлар бошлади. Туркия тарихида 1071 йили 26 августда Византия императори Роман Диоген қўшинлари билан бўлган жанг ва туркийларнинг ғолиб келиб Малазгирт қалъасини шиғол қилгани муҳим воқеадир. Малазгирт қалъаси антик даврда Урарту ҳукмдори Мнуа томонидан қурилган. Қалъа гоҳ Элхонлилар, ёки Оққуюнлилар, ё Қорақўйинлилар қўл остида бўлган. 1514 йили Явуз Султон Салим I учинчи бор шиғол қилгач, Усмонлилар қўлида қолди. Малазгирт қалъасининг туркийлар томонидан қўлга киритилиши қимматли аҳамиятга эга бўлган. Чунки бу қалъа стратегик нуқталардан бири эди. Мана шундай тарихий воқеаларга бағишланган асар ёзишдан мақсадини ўзувчи роман тақдимотида шундай ифодалаган: “Биз тарихнинг олтин саҳифаларидан бир нечасини варақламоқчимиз. Фақат бир нечта саҳифалардан бир роман ёзмамоқчимиз. Ҳақиқатга садоқатли бўлган ҳолда... Тўдадан миллатга, қабиладан давлатга айлантирган унсурларни топиш умидида”. Асар мағзини тутиб турган ғоя — халқ учун хизмат қилган қаҳрамонларнинг унутилмаслиги, инсонларни фидойилик, мардлик, эътиқод бирлаштириши, маънавият миллат учун катта куч бўлиб, қалби бутун инсонлардан иборат маънавияти юксак миллат ҳеч қачон завоқ кўрмаслигидир. Романда Алпарслон образи кенг қўламда тасвирланади, у пайдо бўлган илк саҳифалардаёқ Явуз Баҳодирўели саркарданинг ўзига хослиги — жасур, юксак маънавиятли, халқи учун жонини тиккан ҳукмдор эканлигини кўрсата олган. Асир олинган император Роман Диоген билан юзма-юз келишида бу яққол кўринади. Алпарслон: “Ҳатто асирларга ҳам инсонларча муомала қилиш динимизнинг амридир. Бир қавмнинг улуғи залил бўлса, дарҳол унга марҳамат қилинг, деган мақол, тўғрироғи, отамиздан қолган насиҳат ҳам бор. Биз шунга мувофиқ иш кўрамоқчимиз. Сизни ўлдирмоқлик қассоблик бўларди, бизга шон-шараф келтирмайди. Зафаримизни кўз-кўз этмоқ учун қафас ичида шаҳарма-шаҳар айлантириш бўлса саррофликдир, биз бўлсак тўғжор эмасмиз. Асирга яшиш муомала қилиб, керак бўлса озодлик беришга келсак, бу мусулмончиликдир. Биз мусулмонмиз... Фурур муваффақият оёғига урилган тушов, камтарлик бўлса, муваффақиятга кўтариладиган зинапоядир, биз оёғига тушов уриш эмас, зинаподан кўтарилишни афзал кўрганларданмиз”. Оддий аскарлардек чодирда яшаб, пўстак устида ухлайдиган, ортиқча ҳашиаматни хушламайдиган йўлбоиши сифатида тасвирланган Алпарслон сўзлари китобхонни ишонтирадиям, ўйлантирадиям. Алпарслоннинг шу даражага етишида ёнида устози, бухоролик Абу Наср Мухаммаднинг бўлиши, маслаҳатчи мақомида бухоролик қози Абу Жаъфар борлигининг таъсири кучли бўлгандир. Бу эса Ўрта асрларда ҳам юртдошларимизнинг обрў-эътибори Шарқ мамлакатларида юқориликдан далолат.

“Алпарслон ёнида буюк олим, бухоролик қози Абу Жаъфар Фуротни кўрсатиб, деди: — Султоним, берган неъматлари учун Оллоҳга шукр этайлик. Бу наҳрдан кечиб ўтган биринчи мусулмон турк ҳукмдори сизсиз.

Алпарслон илиқ нигоҳлари билан Абу Жаъфарга ташаккур билдиргач, қўшинини Ҳалаб томонга бурди. Телли Султонда қароргоҳ қурди, тепадан туриб шаҳарга узоқ тикилди, сўнг Абу Жаъфарга юзланди:

— Қуффор қаршисида арслондек кўкрак керган бу ислом чегара шаҳрини қилич кучи билан олишдан истиҳола қилмоқдаман. Бошқа йўли йўқмикан сизнинг-ча?

Абу Жаъфар оқ соқолини тутамлаб, ўйга толди.

— Шаҳар ҳокими Амир Маҳмудга элчи юборайлик, Ҳалаб бизга керак эканини билдирайлик. Византия билан орамизда чиқиши муқаррар бўлган урушда Ҳалабнинг аҳамиятини англатайлик. Тушунар деб умид қиламан, ройиши бўлар, деб ўйлайман”.

Худди шундай энг оғир вазиятларда раият тинчлигини кўзлаб Абу Наср Мухаммаднинг ҳам жўяли маслаҳатлар бериши ҳамюртларимиз учун гурур ҳиссини туйдиради.

Романдаги Абдурахмон, Амир Садок, Амир Салтук, Ибни Мухалбон, Савтегин, Менгуч, Бурқут, Леон образлари айниқса эсда қоларли чиққан. Ўғлини йўқотган Абдурахмоннинг ички изтироблари, асар сўнгида Менгуч — ёшлигида ўғирлаб кетилган Тегин маълум бўлгандаги ота-бола кечинмалари ниҳоятда таъсирли тасвирланган. Асарнинг баъзи ўринларида керагидан ортиқ тавсифларга берилиши ҳам йўқ эмас. Абдурахмоннинг уч кун византияликлар қароргоҳида бўлиб, шаҳзода билан учрашувда бироз муболаға бордек. Афшинбейнинг йиғлашида ҳам. Айрим ўринларда муаллиф сўзи метёридан ортиқроқ. Айрим сўзларга, истилоҳларга изоҳ берилса дуруст бўлурди. Умуман ҳажман катта бўлмаган асарда, миллат тарихига оид шонли саҳифаларни эсонлантириб ўқувчига етказишнинг ўзи мақтовга лойиқ, савобли. Зотан улуг ўзувчимиз Абдулла Қодирий айтганидек, мозийга қайтиб иш кўриши хайрлидир”.

Алҳамбек АЛИМБЕКОВ,
ЎзМУ доценти

Тарих ҳақиқати ва истиқлол шукуҳи

«**Миллат маънавиятига озиқ берадиган, руҳиятини юксалтирадиган жон томирларидан бири — тарихдир. Тарих бугунимизни тушунишга, келажакимизни ойдинлаштиришга ёрдам беради. Шўролар замонида бизга асосан ўзгаларнинг тарихини ўргатишди, ўз тарихимиз эътибордан четда қолди. Маълумки, ҳаққоний тарихни билмасдан туриб ўзликни англаш мумкин эмас**»¹. Шу боисдан ҳам мустақиллигимизнинг илк кунлариданоқ тарихимизни тиклашга, тадқиқ этишга ҳамда илмий ва назарий хулосалар чиқаришга катта эътибор берила бошланди. Юртбошимиз таъкидлаганидек “...биз шакллантираётган жамиятимиз мафкураси ҳам тарих булоқларидан озиқланади... мустақил фикрлайдиган одамларимиз бўлмаса, ўз давлатимиз, халқимиз, миллатимиз тарихини ўзимиз тикла-масак, ўзимиз холисона ёзмасак, уни бошқалар бошқача қилиб ёзади. Ёзиш билан чекланса майлику-я, бизни, ўсиб келаётган авлодни, ҳатто олимларимизни ҳам ўз йўриғига солишга ҳаракат қилади”².

Мамлакатимиз тарихи бой ва кўҳна, у жаҳон тамаддуни ўчоқларидан биридир, лекин ана шу қадимий ва бой тарихимиз совет даврида ҳаққоний ёзилмади. Масалан, ана шу тарихимизнинг хоризм ва шўро мустамлакачилик даври бунга ёрқин мисол бўла олади. Илгари, мустақилликка қадар чоп этилган тарихий адабиётларда Россиянинг Ўрта Осиё хонликлари билан алоқалари ва унинг тажовузи билан боғлиқ масалалар большевистик мафкура нуқтаи назаридан сохталаштириб кўрсатилди. Айниқса, Россия, Шарққа нисбатан прогрессив роль ўйнаган, деган ақидага урғу берилган. Ўзбек хонликларидаги ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий вазият эса атайин бузиб кўрсатилган.

Таъкидлаш керакки, асрлар давомида бир бутун давлат, бир бутун мамлакат таркибида яшаган халқнинг учта хонликка парчаланиб кетгани, айрим худбин тушунчали хону бекларда ягона халқ, ягона Ватан туйғуси йўқлиги истилочиларга қўл келди. Бўлинганни бўри ер, дейди доно халқимиз. Ўзбек хонликлари ҳам мустамлакачиларга бирин-кетин етди. Бирининг устига ёв келганида, иккинчиси ёрдам ўрнига қарсак уриб турди. Қўқон қўшини чор армияси устидан Чимкент жангида порлоқ галаба қозониб, мавқеини мустаҳкамлашга киришган бир пайтда, Бухоро амири Қўқон устига лашкар тортди. Бундан фойдаланган Черняев 1864 йил 14 сентябрда Чимкентга иккинчи марта ҳужум қилди ва заифлашган Қўқон қўшини устидан галаба қозониб, Чимкентни қўлга киритди. Тепада қўшбошли бургут қонли тумшугини кўтариб, зарб бериш учун чарх ураётган бир паллада ўзингники ўзагингни узиб, орқадан пичоқ санчгач, оқибат нима бўларди. Оқибат фақат Қўқонгина эмас, Бухоро ҳам, Хива ҳам, хуллас Туркистон мустамлака бўйинтуруғини кийди. Аччиқ, лекин сабоқ чиқарадиган оддий ҳақиқат бу!

¹ Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз // Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т.7. — Т.: Ўзбекистон, 1999, Б-154.

² Ўша манба. Б-152.

Туркистон халқларининг маънавияти ва маданиятини синдиришга, йўқ қилишга мўлжалланган чоризмнинг “прогрессив миссияси” бу ерда кескин қаршиликка учради. Туркистонни нисбатан енгил ишғол қилинишига гувоҳ бўлган мустамлака маъмурияти учун бу қутилмаган ҳол эди. Шу муносабат билан рус генерали М.Д.Скобелев ўз императорига: “Маҳаллий халқ биз ўйлагандан кўра маданиятли экан. Уларни бўйсундира олмаямиз... Бу халқнинг ўтмишда яратилган барча осори атиқаларини, масжиду мадрасаларини, диний китобларини ер билан яксон қилибгина, уларнинг маънавиятини сўндирибгина ўз қанотимиз остига олишимиз мумкин”,¹ — деб ёзгани бежиз эмас эди.

Шу тариқа маъмурий бошқарув ва суд вазифалари бевосита мустамлака ҳарбий-бюрократик давлат идоралари қўлида жамланди. Табиийки, суд идоралари тўлиқ ҳолда шу идораларнинг лаёқати ва талабчанлигига боғлиқ эди. Туркистон халқлари ўзлари кўниккан анъанавий шариат ва удум-одат меъёрларидан йироқ, бундай чигал, ҳуқуқий жиҳатдан улар учун тушунарсиз судлар олдида ўзларини ҳимоясиз ҳис қилганлар. Бир сўз билан айтганда, рус судлари мустамлака Туркистонда чор бошқарувининг қуроли, манфаатларининг таянчи ва ҳимоячиси бўлиб қолди.

Хуллас, янги мустамлакада вилоятларнинг ҳарбий губернаторлари ва уезд бошлиқлари орқали бутун ҳарбий ва фуқаролик ҳокимиятини ўз қўлида жамлаган Туркистон генерал-губернатори ўлкада лозим бўлган «тартиб-интизомни» таъминлаши керак эди. Вилоят ва уезд ҳокимлари (вилоят губернаторлари ва уезд бошлиқлари) олий ва юқори офицерлар корпуси таркибидан тайинланган.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, Туркистоннинг туб аҳолиси вакиллари мустамлака ҳокимиятининг фақат қўйи идораларигагина киритилган. Хусусан, улар волость бошқарувчиси, қишлоқ оқсоқоли, раис, закотчи, мироб, қози каби сайлаб қўйиладиган вазифаларни эгаллаган. Чор маъмурлари «халқ сайлаб қўйган кишилар» империя манфаатларига мос иш тутмаса, сайлов натижаларини бекбр қилиб, янги сайлов тайинлаш ҳуқуқига эга бўлганлар.

Бир сўз билан айтганда, Туркистонда мустамлакачилик тизими ўлка халқларини миллий давлатчиликдан маҳрум этди, уларнинг умумжаҳон тараққиёти жараёнида миллий асосда мустақил иштирок этиши мумкин бўлган йўллари ёпиб қўйди. Россияда 1917 йилги Февраль инқилоби ғалабаси ва чоризмнинг ағдарилиши истибдод остида яшаган Туркистон халқларига умид бахш этди. Бу умидворлик Муваққат ҳукуматнинг 1917 йил 7 мартда эълон қилган “Декларация”сига асосланган эди. Мазкур ҳужжатда капиталистик тузумнинг асосларига тегмаган ҳолда диний ва миллий тусдаги чеклашлар бекор қилиниши маълум этилган эди. Бироқ вақт бу ваъдалар қуруқ сафсата эканлигини кўрсатди. Муваққат ҳукумат “Ягона ва бўлинмас Россия” шиори остида иш кўриб, чоризм томондан эзилган халқ ва элатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини рад этди.

Фақат туб аҳолининг сиёсий ташкилотлари уюштирган анжуманларда, шунингдек, Россия империяси мусулмонларининг съездларида Февраль инқилобининг биринчи кунлариданоқ Туркистон халқларига эркин ривожланиш ҳуқуқи берилиши зарурлиги эътироф қилинди. 1917 йил май ойида Москвада I Бутунроссия мусулмонлар съезди бўлиб ўтди. Ўлка халқларининг вакиллари ҳам қатнашган бу анжуманда Туркистон, Қозоғистон ва Кавказортининг ўз мустақил федерациясини тузиш ҳуқуқини эътироф этиш зарурлигини қўллаб-

¹ Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз // Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т.7. — Т: “Ўзбекистон”, 1999, — Б. 149.

қувватловчи қарор қабул қилди. 1917 йил июль ойида Қозонда бўлиб ўтган II Бутунроссия мусулмонлар съезди ҳам Туркистон, Қирғизистон (Қозогистон), Кавказ ва Қрим халқларига ўз тақдирини ўзи ҳал этиш ҳуқуқи берилишини ёқлаб чиқди.

1917 йил сентябрь ойида Тошкентда бўлиб ўтган “Туркистон мусулмонларининг ўлка съезди” ҳам аини шу руҳда иш олиб борди. Туркистон ўлкасининг бўлғуси давлат тузилиши ҳақидаги масала юзасидан съезд қабул қилган қарорда: “Сирдарё, Самарқанд, Фарғона, Каспийорти вилоятлари ана шу ҳудудларда яшовчи барча халқларнинг ўз миллий-маданий йўлини, тақдирини ўзи белгилаши асосида “Туркистон Федератив Республикаси” номи остида ташкил этилган алоҳида ҳудудий мухтор федерация тарзида Россия республикаси таркибига кириши лозим... Ички бошқарув масалалари бўйича қонун чиқарувчи ҳокимият умумий, тўғридан-тўғри, тенг ва яширин овоз бериш асосида ва албатта, Туркистон ўлкаси аҳолисини ташкил этган барча халқларнинг вакиллари мутаносиб тарзда сайланадиган Туркистон парламентиға тегишли бўлади”¹, — деб кўрсатиб ўтилган эди.

Шундай қилиб, 1917 йилнинг октябрь ойиға қадар бўлиб ўтган воқеалар таҳлили шуни кўрсатадики, ҳокимият масаласида фақат туб халқлар ўлкада демократик руҳдаги Туркистон мухториятини ташкил этишға интилганлар.

Кўплаб ҳужжатлар шундан далолат берадики, тоталитар тузумнинг қуролли тузилмалари кўпинча тинч аҳолини ўлдириш, талон-тарож қилиш билан шугулланган. Масалан, Фарғона вилоят советлари ижроия комитетлари раислари ва аъзоларининг 1919 йил 29-31 мартда бўлиб ўтган фавқулодда съезди мажлисининг баённомасини олиб кўрайлик. Унда қайд этиб ўтилишича, “Ўшға келган Петренко ва Тимофеев бошчилигидаги қизилларнинг отрядлари эски шаҳарни тўплардан ўққа тутганлар ва у ерга бостириб кириб ўтакетган даражада бебошлик қилганлар. Кўплаб тинч аҳоли қилич билан чошиб ўлдирилган, улар орасида, ҳатто гўдак болалар бўлган, аёлларнинг номусиға тегилган, бутун шаҳар таланган ва унинг бир қисми ёқиб юборилган”. Кетаётганда Петренко Ўшдан талончилик қилиб олинган мол-мулкни ташиб кетиш учун 100га арава талаб қилган. Борисов ва Соленов отрядлари эса Федченко станциясида тинч аҳолиға зўравонлик қилганлар. Наманганда жойлашган Гуш бошчилигидаги қизиллар ҳам улардан қолишмаган. “Шаҳар кўчаларида пайдо бўлган мусулмонларни қилич билан чошиб”, тинч аҳолидан 58 кишини шу тариқа ўлдирилганлар². Ҳокимиятни ўз қўлида сақлаб қолиш учун тоталитар тузум ошиғич равишда ўз қуролли кучларини шакллантириш билан бирға, кўчириб келтирилган рус деҳқонларини қуроллантирган. Натижада улар Фарғона водийси туб аҳолисини қиргин қилганлар. Айниқса, Сўзоқ қишлоғида улар томонидан уюштирилган қиргин ўз ёвузлиги билан ажралиб турган. Бу ерда Никольское қишлоғидан келган деҳқонлар отряди 23 кун мобайнида қишлоқ аҳолисини талон-тарож қилиш ва ўлдириш билан шугулланган³.

Янги ҳокимиятнинг арман дашноқ жанговор дружиналарини ўзига оғдириб олиши ва улардан туб жойли тинч аҳолиға қарши фойдаланиши ҳам чинакам жиноят бўлган. Фарғона вилоят ҳарбий комиссарининг маълумотиға кўра, 1918 йил ўрталарида дашноқлар фақат Қўқоннинг ўзида 475 кишидан иборат бўлган (айни чоқда бу ердаги Қизил армия тузилмалари фақат 300 нафар пийёда ва отлик аскардан иборат эди)⁴. Дашноқ дружиналари мусулмон аҳолисиға нисбатан ўта шафқатсизлик қилган. Бу ҳақда кейинги йилларда босилган

¹«Улуғ Туркистон», 1917 йил, 30 сентябр. Иқтибос С.Аъзамхўжаевнинг «Туркистанские прогрессисты и национальное движение» мақоласидан // «Звезда Востока», 1992, №1.110-бет.

²ЎзР МДА. 17-фонд. 1-рўйхат, 14-иш. 18-25-варақлар.

³ЎзР МДА. 17-фонд. 1-рўйхат, 89-иш. 3-24-бетлар.

⁴ Ўша манба. 25-фонд. 1-рўйхат, 66-иш. 161-варақ.

мақолаларда талай далиллар келтирилади. Масалан, 1919 йил баҳорда Тошкентдан Фарғонага йўлланма билан юборилган янги совет ҳокимияти вакиллари-нинг Туркистон Марказий Ижроия комитети раиси А.А.Казаков номига юборган телеграммасида дашноқларнинг водийдаги бебошликларига алоҳида эътибор қаратилган: “Фарғонада содир бўлаётган барча ҳодисаларда арманларнинг “Дашноқдўтюн” партияси қилган ифвогарлик ишлари очиқ кўриниб турибди... Арманлар уездларга бориб, тинч қишлоқларни талаганлар, уларни (маҳаллий аҳолидан бўлган) кўзғолончиларни яширишда айблаганлар, сарт қизларининг номусига текканлар, болалар ва аёлларни ўлдирганлар...бу мусулмонларнинг кўзғолонини кенгайтишига сабаб бўлиши мумкин”¹.

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, тоталитар тузумнинг қуролли кучлари истиқлолчилар ҳаракати тимсолидаги қуролли муҳолифатгагина эмас, балки халқ оммасига қарши ҳам жанг қилган, талаган, зуғумини ўтказган ва уни доимо даҳшатга, қўрқув солиш орқали итоаткорликда тутиб туришга ҳаракат қилган.

Бундан ташқари, 1918 йилнинг биринчи ярмида ҳамма жойда ЧК органлари ҳамда инқилобий трибуналлар тузилиб, уларга ўлимга ҳукм қилишга қадар чекланмаган ҳуқуқлар берилди. Янги ҳокимиятнинг ана шу барча жазоловчи органлари тепасига туб жойли бўлмаган аҳоли орасидан советларга энг содиқ шахслар қўйилган эди. Чекланмаган ҳуқуқларга эга бўлган бу тузилмалар эркинлик ва демократияни янчиб ташлашнинг энг муҳим воситасига айланди² ҳамда совет тоталитаризми тарихига ўзининг талай қонли саҳифалари билан кирди.

Советларнинг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари орасида гаровда ушлаб туриш амалиёти оммавий тус олди. Бу ҳақда 1922 йил 18 июлдаги ТуркМИКнинг 4-плenumsида раис Қ.Отабоев қайд этиб ўтганидек, “шунчалик кўп одам гаровга олинганки, уларни қамаб қўйиш учун бутун Фарғонада жой топилмаган”³. Натижада 1920 йил 9 сентябрда Туркистон Республикаси Халқ Комиссарлари Совети томонидан “Концентрацион лагерларни ташкил этиш тўғрисидаги Низом”ни тасдиқлаш⁴ билан ана шу ҳаракат бўйича ишлар бошланди. Бу низомнинг қабул қилиниши қанча-қанча одамларни, шу жумладан, мутлақо айбсиз кишиларни суд ва тергов қилмасдан қамаб қўйилиши, бундан буён тоталитар тартибнинг ўлкадаги давлат сиёсати эканлигининг исботи бўлди.

Туб аҳолининг нисбатан оз сонли, лекин сиёсий жиҳатдан энг етук илғор қисми болшевиклар ҳамда улар томонидан советлар тариқасида ўрнатилаётган “Пролетариат диктатураси” Туркистон халқларига қанчалик хавф туғдиришини англаб етиб, аввал бошданоқ одамларни огоҳ бўлишга чақирди. Ўлка халқларини ўз миллий давлатчилигини барпо этиш учун қатъий курашга даъват қилиб, болшевиклар ва уларнинг советларига мутлақо қарши чиқди. Улар жамиятнинг ижтимоий жиҳатдан энг фаол қисмини ўз шиорлари остида жипслаштиришга муяссар бўлдилар ҳам. Кўқон шаҳрида Туркистон Мухторияти эълон қилиниши билан боғлиқ бўлган воқеалар бунинг яққол далили эди.

Мухторият тузилишидан сал олдин болшевикларнинг буюк давлатчилик – шовинистик декларацияси советларнинг III Ўлка съезди томонидан Туркистон Халқ Комиссарлари Советини тузилиши билан амалга оширилди. Унинг таркибига ўлканинг кўп миллионли туб аҳолисидан битта ҳам вакил киритилгани йўқ. Съездда сайланган 15 халқ комиссарининг барчаси «европалик» аҳоли

¹ ЎзР МДА. 17-фонд. 1-рўйхат, 14-иш. 74-75-бетлар.

² Қаранг: “Советский Туркестан”, 1918 йил, 10 ва 22 сентябрь.

³ ЎзР МДА. 17-фонд, 1-рўйхат, 89-иш, 3-24-варақлар.

⁴ ЎзР МДА. 25-фонд, 1-рўйхат, 244-иш, 54-варақ.

вакиллари бўлиб, партиявий мансублигига кўра болшевиклар ва сўл эсерлар, ижтимоий келиб чиқишига кўра эса ишчилар, солдатлар ва хизматчилар эди.

Ўрнатилган бу тузум аввалбошданоқ на миллий, на демократик хусусиятга эга бўлган. У ўз фаолияти натижасига кўра буткул тоталитар бўлиб, Туркистон халқларининг миллий манфаатларидан умуман йироқ эди.

Аслида, тоталитаризм даврида “мустақиллик”, “миллий истиқлол” атамалари қатағон қилинган эди. Чунки бу атамалар замирида ўзликни англаш, инсон бўлиб ўз эрки билан яшаш ғоялари мавжуд эди. Шу сабабли ҳам, болшевиклар халқимизни тутқунликда сақлашни турли усулларини амалиётга татбиқ этдилар. Бунинг мисолини ўтган аср 20-йилларининг охири 50-йилларнинг бошларида собиқ совет-тоталитар давлати амалга оширган қатағон сиёсати оқибатларида кўриш мумкин.

Шу ўринда Президент И.Каримовнинг: “Қатағон дегани мустамлакачилик ва истибдод даврида, шўро замонида жуда чуқур ўйланган ҳолда бутун халқимизга, миллатимизга қарши олиб борилган, инсонийликка ёт, зулм ва зўравонлик, тазийқ ва қўрқитиш сиёсатининг негизини ташкил этади”¹, — деган сўзлари беихтиёр ёлға келади.

Айниқса, машъум 1937 йилдан 1953 йилгача Ўзбекистонда содир этилган бедодликларни тасаввур этиш учун рақамларга мурожаат қилишнинг ўзи етарли. Шу йилларда “учлик” томонидан 100 минг киши қамоққа олиниб, турли муддатларга озодликдан маҳрум қилинган. Ана шу қатағонга учраганларнинг 15 минг² нафари эса отиб ташланган. Тоталитар давлатнинг қатағон сиёсати миллий зиёлиларининг кўпгина вакиллари ўз домига тортди. Булар Мунавварқори Абдурашидхонов, Саидносир Миржалолов, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Маҳмуд Ходиев (Боту), Элбек ва бошқа кўплаб ўзбек зиёлилари вакиллари эди. Тарихчи олим Ҳ.Узоқовнинг маълумотига қараганда, 1929 йилнинг январидан 1933 йилгача ёзувчилар, журналистлар, ўқитувчилар ва бошқалардан жами 217 киши қатағон қилинган. 1936 йилнинг охиридан 1940 йилгача аҳолининг юқоридаги гуруҳига мансуб қисмидан 5758 киши қамоққа олиниб, уларнинг 4811 нафари отиб ташланган³.

Шўро тузуми даврида қатағон қурбонларини тилга олиш, ҳаётига оид мулоҳозаларни илгари суриш ўта хатарли эди. Шу ўринда эслаб ўтиш керакки, шўро-тоталитар ҳукумати нафақат ўзининг 1917 йил октябрь давлат тўнтаришидан кейинги сиёсати, балки чоризмнинг XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошланган мустамлака босқинчилик сиёсатига ҳам ижобий тус беришга ҳаракат қилди. Буни биз Туркистон халқларининг рус мустамлака сиёсатига қарши олиб борган катта-кичик миллий озодлик ҳаракатлари тарихини ўрганиш ўрнига “Ўрта Осиёни Россияга қўшиб олишнинг прогрессив аҳамияти” мавзусини ўрганишга кўпроқ урғу берилганлигида ҳам кўришимиз мумкин.

Устига-устак тўкин яшаш ҳам айб саналди. Одамларга бойлик бу иллат деб тарбия берилди бошланди. Аҳвол шу даражага бориб етдики, одамлар ўзларини гариб оилага мансуб эканлиги билан фахрлана бошладилар. Мустақил яшашни, яъни жамоа ҳўжалиги (қолхоз)га аъзо бўлишни хоҳламаган деҳқоннинг молмулки мусодара қилиниб, ўзи четга сургун этилди. Давлат ва миллат қудрати халқ фаровонлигида эканлиги эса рад этилди.

Маълумки, XXI аср бўсағасида моҳият жиҳатидан тоталитар давлат бўлган СССР ва унинг зўравонликка асосланган коммунистик мафқураси таназзулга

¹ Каримов И.А. Ваган равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз // Халқ — қаҳрамон, халқ хотира-си олдида доимо бош эгамиз. Т.9-жилд, — Т.: “Ўзбекистон”, 2001, 365-366-бетлар.

² Қаранг: “Правда Востока”. 1991, 15 сентябрь.

³ Узоқов Ҳ. Ўзбекистонда мустақиллик учун кураш тарихи (1900-1940 йиллар): Тарих фанлари доктори ... автореферати. — Т., 1996, 39-40-бетлар.

учради ва республикаларда мустақилликка бўлган интилиш кескин кучайди. Ўзбекистонда бу борадаги дастлабки қадам 1989 йилнинг 21 октябрида давлат тили ҳақидаги қонунни қабул қилиш билан қўйилди. Кейинги қадам 1990 йилнинг мартдаги Олий Кенгашнинг биринчи сессиясида Ўзбекистонда Президент лавозимини таъсис этиш бўлди. Орадан кўп ўтмай 1990 йилнинг 20 июнида Олий Кенгашнинг иккинчи сессиясида иттифоқ Мустақиллик декларацияси қабул қилинди. Шундан эътиборан, ҳали собиқ иттифоқ мавжуд бўлсада, мамлакатимизнинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаётига доир масалалар мустақил тарзда ҳал этила бошланди.

1991 йил 31 август мамлакат ҳаётида унутилмас кун бўлди. Жуда муҳим аҳамият касб этган бу кунда Республика Олий Кенгашнинг навбатдан ташқари олтинчи сессияси бўлиб ўтди ва унда давлат мустақиллиги тўғрисида Президент И.А.Каримов маъруза қилди. Сессияда “Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги тўғрисида Олий Кенгаш баёноти” қабул қилинди ва “Ўзбекистон Республикаси Давлат мустақиллигининг асослари тўғрисида”-ги Қонун тасдиқланди. Шу тариқа 130 йилдан ортиқроқ давом этган мустамлака даврига чек қўйилди ва Ўзбекистон мутелик асоратидан қутулди.

Шўро собиқ тузум даврида республика иқтисодиёти фақат бир томонлама ривожлантирилиб, пахта хомашёси етиштиришга ихтисослаштирилди. Мамлакатимиз раҳбари таъкидлаганидек, “...Ўзбекистон ўзининг қолақ ишлаб чиқариш ва социал инфратузилмаси билан собиқ иттифоқда жон бошига истеъмол даражаси бўйича энг паст ўринда турарди. Мустақил ривожланиш йилларида — тарихан қисқа бир даврда юртимиз янги ва улкан марраларни қўлга киритди, бунинг натижасида мамлакатимизнинг қиёфаси бутунлай ўзгариб, жаҳон ҳамжамиятида ўзининг муносиб ўрнига эга бўлди”¹.

Бугунги мустақил Ўзбекистонда ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини қуриш, бозор иқтисодиётига доир ислоҳотларни янада чуқурлаштириш жараёнларида юз бераётган ўзгаришлар, мустақил миллий сиёсатнинг амалга оширилиши, юртимизда кўппартиявийлик тизимининг жорий этилиши, нодавлат-нотижорат ташкилотлар фаолиятига катта эътибор қаратилиши Ўзбекистонда фуқаролик жамияти барпо этишда муҳим омиллардан бўлмоқда.

Маълумки, мустақиллик йилларида Ўзбекистонда нодавлат-нотижорат ташкилотларнинг ҳуқуқий асослари яратилди. Қисқа давр ичида мамлакатда фуқаролик жамияти қуришнинг пойдевори — конституциявий ва ҳуқуқий шартшароитлар ҳозирланди. Ислоҳотлар маҳсули сифатида мамлакатда нодавлат-нотижорат ташкилотлар тизими шаклланди. Муҳими, “учинчи сектор” билан давлат ҳамкорлиги натижасида мамлакатда нодавлат-нотижорат ташкилотларнинг мустақил фаолият юритиши, давлат ва жамият ишларини бошқариши учун кенг имкониятлар очилди.

Нодавлат-нотижорат ташкилотларини фуқаролик жамияти институти сифатида ривожлантиришда 2005 йилнинг 10 июнида “Ўзбекистон нодавлат-нотижорат ташкилотлари миллий Ассоциацияси”нинг ташкил топиши муҳим аҳамият касб этди. Мамлакатда мустақил, барқарор, аҳолининг турли қатламлари қўллаб-қувватлайдиган фуқаролик жамияти институтларини шакллантириш, ижтимоий аҳамиятли муаммоларни ҳал этишдаги, фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий ва иш фаоллигини оширишдаги ролини кучайтириш мақсадида

¹ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. 2010 йил 12 ноябрь/ - Т.: “Ўзбекистон”. 2010, 5-6-бетлар.

2005 йил 26 июлда “Ўзбекистон нодавлат нотижорат ташкилотларини қўллаб-қувватлаш фонди” ташкил топди.

Юртбошимиз И.А.Каримовнинг “...миллий давлатчиликни барпо этиш шароитида объектив зарурат бўлган кучли давлатдан кучли фуқаролик жамиятига изчил ва босқичма-босқич ўтишга эришиш ушбу даврда давлат тизимини ислоҳ этишнинг асосий ва ҳал қилувчи вазифаси бўлиши даркор,”¹ — деган сўзлардан келиб чиқиб, мамлакатда фуқаролик жамиятининг асоси бўлган фуқаролик жамияти институтларини шакллантириш ва ривожлантириш жараёнларига доир ислоҳотлар тобора чуқурлашиб бормоқда. Бугунги кунда мамлакатимизда 402 та республика аҳамиятига молик нодавлат жамоат бирлашмалари фаолият олиб бормоқда. Улардан 81 таси халқаро ташкилотлар мақомига эга. Нодавлат ташкилотларнинг 48 таси жамғарма, 78 таси жамият, 4 таси сиёсий партия, 42 таси федерация, 16 таси касаба уюшмалари, 2 таси ҳаракат, 20 таси марказ, 48 таси ассоциация, 20 таси уюшма, 5 таси қўмита, яна 37 таси бошқа номларда расмий рўйхатдан ўтган. Ҳозирга келиб, республика аҳамиятига молик, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри ва вилоятларда давлат рўйхатига олинган 5100 дан ортиқ нодавлат-нотижорат ташкилотлар фаолият кўрсатмоқда².

Шу тариқа, давлат ва унинг ташкилотлари томонидан фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқаришининг ҳуқуқий мақомини мустаҳкамлаш, маҳалла, қишлоқ, овул ва шаҳарча фуқаролар йиғинларини фуқаролик жамиятининг асосий институтига айлантиришга доир чуқур ислоҳотлар ҳам амалга оширилди.

Буларнинг барчаси юртбошимизнинг 2010 йил 12 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида “Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” деб номланган маърузасида ўзининг яна бир қарра ифодасини топди. Хусусан, “Фуқаролик жамияти институтларини шакллантириш ва ривожлантириш” ҳақидаги 5-бобда барча нодавлат-нотижорат жамоат ташкилотларининг истиқболдаги ривожини, уларнинг мавқеи ва нуфузининг ошириш стратегияси акс эттирилганки, унга кўра орзу қилинаётган эркин фуқаролик жамиятига ўтиб боришнинг аниқ амалий, реал йўналишларини тасаввур қилиш мумкин³.

Президент маърузасида кўтарилган масалалар жаҳон ҳамжамиятида ҳам катта қизиқиш уйғотди. Натижада, Ўзбекистон тараққиёт йўлининг эътирофи сифатида 2011 йилнинг 22-23 апрел кунлари Концепциянинг асосий қоидаларига бағишланган халқаро конференция бўлиб ўтди.

Конференцияда жаҳоннинг 40 га яқин мамлакатидан 200 нафардан зиёд хорижий олимлар, экспертлар ва жамоат арбоблари, БМТ ва унинг таркибига кирувчи тузилмалар, Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти, Жаҳон банки, Осиё тараққиёт банки, Ислон тараққиёт банки каби бир қатор нуфузли халқаро ташкилотлар ва молия институтлари иштирок этди. Шунингдек, бу учрашувда юртимиздаги фуқаролик жамияти институтлари, давлат ҳокимияти

¹ Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодий-тимизни барқарор ривожлантириш йўлида // Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. — Т.16. — Т.: “Ўзбекистон”, 2008. — 37-б.

² Қаранг: Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. 2010 йил 12 ноябр - Т.: “Ўзбекистон”, 2010, 42-б.

³ Қаранг: Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. — Т.: “Ўзбекистон” — 2010. 41-47- бетлар.

ва бошқарув идоралари вакиллари, олимлар, мутахассислар ва Ўзбекистон парламенти аъзолари ҳам қатнашдилар.

Кўрамизки, демократик институтлар фаолиятини йўлга қўйиш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш ишлари собитқадамлик блан амалга оширилмоқда. Бироқ демократия ғояларини шунчаки баён қилиш, юқоридан туриб белгиланган кўрсатма асосида жорий этиш билан одамлар онгида ўзгариш қилиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам Президент Ислом Каримов “Демократия жамиятнинг қадриятига, ҳар бир инсоннинг бойлигига айланмоғи керак. Бу эса бир зумда бўладиган иш эмас. Халқнинг маданиятидан жой ололмаган демократия турмуш тарзининг таркибий қисми ҳам бўла олмайди. Бу тайёргарлик кўриш ва демократия тамойилларини ўзлаштиришдан иборат анча узоқ муддатли жараён²”, — деб таъкидлаган эди.

Бу йўлни имкон қадар қисқа муддатда босиб ўтиш, демократияни жамиятнинг устувор қадриятига, унинг барқарор тараққиётини таъминловчи муҳим омилга айлантириш, бир томондан, жаҳон халқлари демократик анъаналарини пухта ўрганиш ва ўзлаштиришни, иккинчи томондан, ажодларимизнинг адолатли жамият барпо этиш борасидаги қарашларини бугунги кунга мослаштириб, миллий қадриятларимиз заминида жорий этишни тақозо қилади. Бошқача айтганда, ҳар бир халқ ўзи учун мос демократик тараққиёт йўлини ўзи танлайди. Бунда, албатта, тарих сабоқларини ёдда тутиш, ундан объектив хулосалар чиқариб олиш муҳимдир. Келажакка ишонч билан одимлаётган Ўзбекистон ҳам ўзи учун мақбул демократик тараққиёт йўлини танлаб олди.

Биз бугунги кунда буюк истиқлол бўсағасида туриб, ўтмишга назар ташлар эканмиз, мустақиллигимизнинг, истиқлолнинг қадри бебаҳо эканлигини юрак-юракдан ҳис этамиз ва уни кўз қорачуғидек асраш лозимлигини ҳис этамиз.

Халқимиз шонли тарихининг оғир синовларидан ҳамиша катта ирода ва енилмас руҳ билан ўтиб келган. Халқимиздаги бундай юксак фазилат унинг истиқболи порлоқ бўлишига кафолат беради.

*Фатхулла ЭРГАШЕВ,
тарих фанлари доктори*

тарих фанлари доктори

² Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида // Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: Хавфсизликка тақдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.6. — Т.: Ўзбекистон—1998, 160- бет.

Сомерсет МОЭМ

Умрим дафтаридан

ЕТМИШ ЁШИМДА

Кеча менинг ёшим етмишга тўлди. Гарчи бунда бирор-бир мантиқ кўрин-маса-да, ҳаётимизнинг ҳар бир янги ўн йиллигига қадамни-ҳаммамиз ҳам, табиий равишда, умримизнинг ўта муҳим воқеаси, деб ҳисоблаймиз. Ўттиз ёшга тўлганимда акам менга: “Сен энди ёш бола эмассан, эркаклар қаторига кўшилдинг. Демак, ҳар жабҳада эркакка муносиб иш тут”, деб огоҳлантирган эди. Қирқ ёшга тўлганимда мен ўзимча: “Мана, ёшлигим ҳам ўтиб кетди”, – деган фикрда эдим. Эллик йиллик юбилейим чоғида “Ўзингни алдамай кўяқол ва ҳаммасига кўникавер, энди сен ҳам бир кексайган кишисан”, – деган қарорга келдим. Олтмишга кириб: “Мана, қариликнинг остонасига ҳам қадам кўйдим” дея хўрсиндим. – Ҳа, энди барча чала ишларни тартибга солиш ва қарзлардан қутулиши палласи келди”. Театрдаги ишимни ташлаб, “Сарҳисоб” асаримни ёздим ва унда ўз кўнглим учун ўтган шу йилларда ҳаёт ҳақида, адабиёт хусусида нималарни билиб олганим, ўзим нима ишлар қилганим ва бу ишларимдан қандай завқ-шавққа ноил бўлганимни аниқлаштириб олмоқчи бўлдим. Аммо етмиш ёш – бу энди бошқа издиҳомли саналар ичида хийла муҳимроғидир. Бу ёшни одатда бир инсон ҳаётининг мезони сифатида эътироф қиладилар, англайдилар. Зеро, улуг китобларда ҳам “Бани одамнинг ёши етмишдир”¹, – дея бежиз зикр этилмаган. Етмишдан кейинги ҳаёт йилларингизни Ажал ҳазратларининг барчага муқаррар чалғиси ўтмаслашганлиги боис сизга кўрсатган қутилмаган инояти, тўхфаси, деб қабул қилишингиз мумкин. Йўқ, етмиш ёш – бу энди қариликнинг остонаси эмас. Бу – қариликнинг айни ўзидир...

¹ Псалмлар, 89 ,9.“Инжил”нинг тўрт китобидан бири.

ШУКУҲЛИ УМР САҲИФАЛАРИ

Йигирманчи аср жаҳон адабиёти тарихида таниқли инглиз ёзувчиси Уильям Сомерсет Моэмнинг алоҳида ўрни ва мавқеи бор. Унинг “Ламбетлик Лиза” (1900), “Инсоний эҳтирослар залвори”(1915) каби романлари, “Эшенден ёки Британия агенти” ҳикоялар тўплами (1928), шунингдек “Леди Фредерик” (1907), “Мавҳумлик” (1920) ҳамда “Шеппи” (1933) каби пьесалари айниқса шухрат топган. Бу сўз санъаткорини бугунги ўзбек китобхонлари “Нотаниш одам Парижда” ҳамда “Ой ва сариқ чақа” романлари, шунингдек ўнлаб ҳикоялари орқали яхши биладилар. Қуйида ҳукмингизга илк бора ҳавола этилаётган биографик хотиралар тарзидаги эсселар ҳам бу беназир ижодкор ҳақидаги тасаввурларингизни бойитиши шубҳасиз. Мазкур хотиралар адиб умрининг энг шукуҳли доволари — етмиш, саксон ҳамда тўқсон ёшга тўлиши муносабати билан битилган бўлиб, улар орқали адибнинг шахсияти, ҳаётий фалсафаси, ижодий лабораторияси билан янада яқинроқ танишасиз, деган умиддамиз. Зеро, донишманд шахс даражасига кўтарилган адиблар умрининг ҳар бир саҳифаси кишига инсонийликдан, меҳру оқибатдан ҳаётий сабоқлар бериши муқаррар.

Туғилган куним турли тантанаю асьасаларсиз ўтди. Эрталаб, одатдагидек ишладим, кунинг иккинчи ярмисида эса ўйимиз орқасидаги, одамлардан холи, осуда ва сокин дарахтзор хиёбонга сайрга чиқдим... Сайрдан қайтгач, ўзимга бир финжон аччиқ чой дамлаб, тушга қадар мутоала билан машғул бўлдим. Кейин яна ўқиш билан андармон бўлдим, эрмак учун ўйин қарталарида пасьянс услубида ўзимга фол кўрдим, радиодан янгиликларни эшитдим ва ниҳоят бир детектив романини кўлимга олиб, тўшакка чўзилдим. Китобни ўқиб бўлгач, ухлаб қолдим. Агар хонадонимдаги қоратанли хизматчи аёлларни ҳисобга олмасак, кун давомида бирор-бир киши билан бир оғиз ҳам сўзлаша олмабман.

Умуман, мен етмиш ёшлик юбилейимни айни ўзим хоҳлагандек ўтказдим. Яъни бу кунда хоҳлаганимча ўйладим, хаёл сурдим.

Бир неч йил муқаддам, ана шундай сайрлардан бирида қизим Лиза, дабдурустан, “қарилик ҳақида ўйласам, беихтиёр даҳшатга тушаман”, — деб қолди.

— Мен унга: “Қизим, қариганимда бугун ҳаётингга зеб бериб турган кўплаб истак-хоҳишларинг сени тарк этишини ҳам унутма”, — дея таскин бердим. Қариликнинг ҳам ўзига хос афзалликлари бор.

— Қанақа афзалликлари? — сўради у.

— Масалан, айтайлик, қариганимда, фақат ўзинг хоҳлаган ишларнигина қилишинг мумкин. Мусиқадан, тасвирий санъатдан, бадиий адабиётдан истаганингча баҳра оласан; албатта улар билан машғул бўлишинг, айни ёшлик чоғларингдигидек кечмаслиги мумкин, аммо бундан баҳраварлик даражаси зинҳор пасайиб қолмайди, аксинча янгича бир жозоба касб этади. Ахир ўзинг энди иштирок этмаётган воқеа-ҳодисаларни, шунчаки четдан туриб кузатишининг ўзи ҳам гаройиб шодлик эмасми? Бунинг устига кишининг завқи-шавқи бир қадар сусайгандан сўнг, улардан мосуволик алами ҳам унчалик аччиқ бўлмайди.

Мен қизимга шундай таскин бердим-у, аммо шу пайтнинг ўзидаёқ, бу таскинларим хийлагина мубҳам, хаёлан чизиб бераётганим — келажак тасвири анчагина рутубатли тарзда эканлиги ўзимга ҳам аён бўлди. Ва кейинчалик, бирор фурсат ўтиб, мен мазкур муаммо юзасидан яна мушоҳадаларга берилар эканман, миямга бир фикр келди: қариликнинг энг катта афзаллиги бу — унинг кишига маънавий, руҳий эркинлик бахш этишида экан. Ва бу назаримда, ҳамшиша, инсоннинг куч-ғайратга тўлган, ёшлик чоғларида ўзи учун муҳим саналган кўплаб нарсаларга беэтиборроқ, лоқайдроқ бўлиб қолиши билан бирга кечадиган жараёнлар. Қариликнинг яна бир афзаллиги бор-у кишини ҳасаддан, гараздан ҳамда нафрат ҳиссидан озод қилади. Комил ишонч билан айтишим мумкинки, мен ҳозир, шу ёшимда дунёда бирор бир зотга ҳасад қилмайман. Табиат менга муайян қобилиятлар ато этди, гарчанд уларнинг барисини ҳам сақлаб қололмаган эсам-да, молу-давлатга эга бўлдим, ҳатто мендан кўпроқ истеъдодга эга кишиларга ҳам заррача ҳасадим йўқ. Омад ҳам мени четлаб ўтмади, ҳамкор сафдошларимнинг омади кулиб, ошиғи олчи эканлигидан айримлар каби ҳасаддан тўлғониб, кечалари ухлаёлмаслик дардидан холиман. Мен узоқ йиллар ўзим эгаллаб келганим, у қадар баланд бўлмаган мана шу обрў-эътибор, иззат шоҳсупасини ҳеч бир гина-кудуратсиз, бажонидил бошқа бирор кишига бўшатиб бера оламан. Мени ўзим ҳақимда одамларнинг нима дейишлари-ю, нимани ўйлашлари ҳам қизиқтирмайди. Одамлар истаганларини ўйлайверсинлар. Албатта, кимгадир манзур эканлигинг кишига ёқимли кайфият, рағбат беради, аммо ёқтиришмаса, найлож, зоримиз бору зўримиз йўқ...

Анчадан буён бир нарсани биламан, менинг феъл-атворимда муайян тоифадаги кишиларга ёқмайдиган, улар ҳазм қила олмайдиган аллақандай бир жиҳат бор, начора — ҳамага ҳам бирдек суюмли бўлиш мушкул савдо. Бироқ шундай бўлса-да, менга гараз билан қаровчиларга ҳам гашим келмайди, улардан хафа бўлиб юрмайман, аксинча шундай одамларни кўриб кўпроқ тетиклашаман, янада ғайратланаман. Лекин, барибир, ўша гаразўйларни ўзимдаги қайси жиҳат бунчалик беҳаловат қилар экан-а? — деган саволга жавоб топишни истайман. Ўз ижодимга бериладиган баҳоларга ҳам бефарқман...

Умумий фикр ва эътирофларга кўра менинг энг яхши китобим “Инсоний эҳтирослар залвори” номли романимдир. Мазкур асар бундан ўттиз йил илгари

чо́п этилган эди. Бироқ, сотувга чиқарилган нусхалар сонига қараб айтишим мумкинки, уни ҳозиргача мутолаа қилишаётир. Роман учун бу чиндан-да узоқ умр, дейиш мумкин. Аммо ҳозирги ёшларнинг бундай қалин китобларни мутолаа қилишга унчалик ҳам хушлари йўқ, ва менимча, айти пайтда ушбу романимни қайсидир, менга номаълум сабабларга кўра севиб ўқиётган ўрта ва кекса ёшлилар ўтиб кетишгач, бу китобимни ҳам унутишади, зеро илгари менинг бу асаримдан ҳам кўра аҳамиятлироқ ва яхшироқ китоблар ҳам шундай қисматга маҳкум бўлган эди. Фақат бир-иккита комедияларимгина яна бирор фурсат сахна юзини кўриши мумкинлигига умид боғлай оламан, бунга сабаб уларни мен Санъат ва адабиётни қайта тиклаш – Реставрация даврига мансуб драматурглардан мерос қолган руҳда, эски инглиз анъаналари руҳида ёзганман. Бундай комедиялар то ҳануз томошабинлар оммасининг кўнглини хушлашда давом этаётир. Мисол тариқасида биргина Ноэл Коуарднинг пьесаларини олайлик.¹ Шу боисдан менинг айрим пьесаларим ҳам ушбу томошаларнинг узун рўйхатида муносиб ўрин эгаллаб, ўз муаллифи – каминаи камтариннинг номи учун англия театри тарихи саҳифаларидан бир-икки сатрни ишғол қилиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Ўйлайманки, менинг яна бир-иккита энг сара ҳикояларим ҳам турли антологиялардан муқим жой олишга муяссар бўлар, бу уларнинг жуда зўр ёзилганлигидан эмас албатта, шунчаки – уларда баён этилган воқеа-ҳодисалар кечадиган жойлар вақт ўтиши, тамаддуннинг тараққиёти туфайли янада кучлироқ романтик ореол, қиёфа касб эта бориши билан изоҳланади. Шундай қилиб, икки-учта пьеса ва ўн чоғли ҳикоя. Ҳа, бу келажакка сафарга отланаётган киши учун у қадар салобат касб этадиган мулк эмас, бироқ, ҳар ҳолда йўқ дегандан кўра бори-да. Агар мен шу фикрларим билан янглишаётган бўлсам-чи ва мени дафн этилганимдан кейинги бир ой ичидаёқ унутиб юбришса-чи, унда начора, ахир мен бу ҳақда барибир била олмайман-ку...

Мен ўзим қачонлардир ният қилган барча ишларимни амалга оширдим ва эндиликда ўзимни, ўзлигимни намоеён қилган ҳолда, бемалол, киройи тадорик ва ҳозирлик ила ором олишга чоғланишим мумкин.

Айрим жиҳатлар борки, менинг бу қарорим нечоғли оқилона эканлигини яққол тасдиқлайди: мен ҳамиша бугунги кун билан эмас, кўпроқ келажак ҳаёли билан яшадим, кейинги пайтларда эса нимагадир ўтмишда қолган кунларим мени тобора ўзига кўпроқ жалб этаётир. (Бу балки табиийдир, зеро, ортимда шунча яшаб ўтилган йиллар залвори, олинда эса деярли ҳеч вақо кўринмайди).

Дарҳақиқат, мен ҳамиша келгусида қилажак ишларим режасини тузардим ва уларни аксари ҳолларда бажариб келдим, аммо ҳозир, шу ёшимда, бу каби режалар хусусида гап ҳам бўлиши мумкин эмас.

Ахир кейинги йил ёки йиллар қандай кечиши, улар бизга нималарни туҳфа этиши-ю, бизнинг маиший турмушимиз, ҳаётимиз қай тарафга ўзгариб кетишини ким ҳам олдиндан айтиб бера оларди? Бир пайтлар мен Ўртаер денгизининг ложувард кенгликлариде сузиб юришни хуш кўрадиган елканли қайиғимни немислар тортиб олишди; машинам италияликларда қолди; уйимни ҳам гоҳ немислар, гоҳ итальянлар галма-галдан тасарруф қилишди, уй жиҳозларим, мебелларим, тўплаган китоб ва картиналарим бутун Европа бўйлаб сочилиб кетди, ҳали уларнинг барисини ўғирлаб кетишмаган бўлса-ям, шуқур дейман. Аслида, бу йўқотишларнинг бирортаси мени ташвишлантирмайди. Ўз пайтида мен ниҳоятда дабдалаи ҳаёт кечирганман, энди эса менинг эҳтиёжим учун бир жуфт хонадан иборат уй, уч маҳал овқат ҳамда рисоладагидек китоб газнасига эга кутубхона бўлса бас.

Ҳаёлларим мени бот-бот, олис-олисларда қолиб кетган ёшлик чоғларимга бошлаб бораверади. Мен у пайтларда, энди эсласам, ўзимнинг ҳам гашимни келтирадиган, афсус-надоматга лойиқ шумликларни қилган эдим. Аммо мен ўтмишимни эслаб, ўзимни ҳадеб изтиробга ташлашдан чекинаман, имкон қадар ўтмиш хотираларим бугунимга соя солишига йўл қуймасликка тиришаман: ўпкангни бос, дейман ўзимга-ўзимга, ахир бу бемаъниликларни бугунги “сен” эмас,

¹ Коуард Ноэл Пирс (1899-1973) англиялик актер, композитор ва драматург, у кўплаб ахлоқий комедиялар, фарслар ва оперетталари билан машҳур.

балки ўша узоқ ўтмишда яшаган “сен” қилган-ку, дейман. Албатта, ўша пайтларда мен кимларгадир ёмонликлар ҳам қилганман, кимларнидир кўнглини қолдирганман, бироқ ўтмиш хатоларини тузатишнинг имконини тополмасдан, ўз гуноҳларимни ювиш учун бошқа бировларга яхшиликлар, хайру мурувватлар кўрсатишга интилдим. Баъзан ўша йилларда мен ўзим бой берган муҳаббат саргузаштларим, жисмоний ҳузур-ҳаловатларим ҳақида ҳам ўкинч билан ўйлайман, бироқ ўзимга хос нозиктаъблигим, киборлигим туфайли уларни бой бермасликнинг имкони бўлмаганлигини ҳам биламан: бинобарин, бундай ишларда ҳамма гап “асосий масала”га бориб тақалганда, мен ҳаммиша ўзимда аллақандай жисмоний ижирганишни туярдим ва бу ҳолат мени илгари юрагимни ҳаприқтирган ҳистуйғулардан совутар, вужудимни исканжада тутгандек тутиб қоларди. Ҳа, нафсиламбронин айтганда, мен ўз ҳаётимни, анчагина, ҳатто ўзим истаганимдан ҳам кўра совуққонроқ донишмандлик билан кечирдим.

Одатда аксарият одамлар табиатан сергап бўлади, қарияларни-ку айтмай қўяверинг. Мен ҳаммиша гапиришдан кўра тинглашни хуш кўрардим, бироқ сўнги пайтларда менинг ўзим ҳам жуда сергап бўлиб бораётгандек туйилаётирман. Тўғри, мен ўзимда бу айбни пайқашим биланоқ, уни бартараф этишга киришдим. Шундоқ ҳам қари чолларнинг “мингир-мингири”га ҳар кимнинг ҳам асаби дош бермайди, шу ваздан киши кексайганда атрофидагиларнинг меъдасига тегмаслиги учун бир қадар сергакроқ, зийракроқ бўлмоғи жоиз. Масалан, ҳадеб ёшларнинг даврасига суқилиб киравериш ҳам ақлдан эмас, чунки сизнинг ҳузурингизда ёшлар ўзларини жуда ноқулай, хижолатпазлик исканжасида сезадилар, улар даврасини тарк этишингиз биланоқ, “хайрият-ей”, — дегандек енгил нафас оладилар. Агар бирор-бир қария ўз ҳаётида муайян бир муваффақиятларни қўлга киритган, жамиятда обрў-эътибор қозонган бўлса, албатта, вақти-вақти билан ёшлар ҳам уни йўқлаб, суҳбатига ошно бўлишлари мумкин. Бироқ, шунда ҳам қари киши бир нарсани тўғри англамоғи керак, ёшлар аксарият ҳолларда қариянинг ўзини ҳурмат қилганидан эмас, балки кўпроқ, ўз тенгқур дўстларига мана шу қария билан мулоқотда бўлганликларини мақтаниб сўйлаб юриш учун ташриф буюрадилар. Яъни муҳтарам кекса киши ёшлар учун, баайни бир чўққидирки, унинг мулоқотига ноил бўлиш, бамисоли ўша чўққини забт этиш кабидир. Таассуфки, ёшлар учун бу чўққига кўтарилишдан мақсад ҳайбатли чўққида туриб табиат гўзаллигига боқиш ёки баландликдан пастга қараб эниш завқини туйиш эмас, балки бор-йўғи ана шу чўққини забт этиш жараёнида ўзлари кўрсатган жасоратдан фахрланиб, бу ҳақда мақтаниш ҳиссидан иборат бўлади. Шу сабабли ҳам, қариялар яхшиси ўз тенгқурлари билан мулоқотдан баҳра олганлари маъқулроқ. Агар, улар ўз тенгқурлари билан муомаладан завқ ва шодлик ҳиссини туя олсалар, уларнинг омади чопгани шу бўлади. Менинг ўзимга қолса, бир оёғи тўрдаю бир оёғи гўрда бўлган кексаларнинг суҳбатидан кўра зерикарликроқ машғулотнинг ўзи йўқдек. Сабаби, аҳмоқ киши кексайиб, ақлли бўлиб қолмайди, кекса аҳмоқнинг суҳбатидан эса худонинг ўзи сақласин. Мен бир нарсага — ўз устидан вақтнинг ҳукмини тан олмасдан, кўнглини оздирар дражада ўзини навқирон қилиб қилиб кўрсатишга чиранадиган кишининг суҳбатига чидаш мушкулми ёки ўзи ўтмишда қотиб қолган ва теграсидаги дунё ҳам унинг билан ўша ўтмишда қотиб қолмаганлигидан аламзадалик туйиб, ҳамма нарсага жиғибийрон бўладиган, ҳар кимга захрини пуркайдиган кишига тоқат қилиш мушкулми? — деган масалага аниқ жавоб бера олмайман...

Баъзан инсон ўзи учун она табиат нечоғли беназир ва фараҳбахш неъматларни ато этганлигини идрок этиши, англаши учун ақл бовар қилмас даражада узоқ вақт талаб этилади. Менинг ўзим ҳам яқиндагина, ҳаётда қанчалар омадим кулганлигини англаб қолдим, умрим мобайнида бирор маротаба бош оғриғи, тиш оғриғи нималигини билмабман, ошқозон-ичак санчиқларидан азоб чекмадим. Янглишмасам, уч кун бўлди, бир жойда ўқиб қолдим, машҳур файласуф Кардано¹, таржимаи ҳолида ўзининг етмиш ёшга тўлганида ҳали оғзида ўн бешта тиши бус-бутун сақланганлигидан фахрланиб ёзган экан. Ме-

¹ Кардано Жераламо — (1501-1576) — италиялик файласуф, математик, шифокор ва ёзувчи.

нинг эса худди шу ёшимда, санаб кўрсам, ҳали йигирма олтита тишим бутун. Узоқ умрим мобайнида мен ҳам бир қатор оғир хасталикларга дучор бўлганману силга чалиндим, ичбируғ бўлдим, безгак билан оғридим ва яна Худо билсин қанча касалликлар билан олишишимга тўғри келди, бироқ ҳеч қачон ичкиликка муккамдан кетмадим, овқатланишда ҳам меъёрни билдим ва натижада ҳали-ҳануз менинг мушакларим бақувват, юрганымда ҳансирамайман. Албатта, соғлигинг жойида бўлмаса, қариликдан яхшилик кутиб бўлмаслигини ҳамма ҳам билади. Дарвоқе, бунда пулнинг ҳам ўрни бор, ҳолбуки, қариганингда унчалик ҳам катта пул шарт эмас, боиси кексаликда эҳтиёжларинг ҳам бир қадар чекланган бўлади-да. Аслини олганда, ҳаётда асосан ёмон ишларга кўпроқ пул сарфланади, кексалик чоғингда эса бадастир, кирови одам бўлиб юриш осонроқ... Тақдиримга шукроналар айтаманки, кўп сонли китобхонлар аҳлининг ёзганларимга нисбатан меҳру муҳаббати туфайли ўзимнинг фаровон турмушимни, хоҳиш-истакларимни таъминлайман, ёрдам беришим лозим бўлган кишиларга моддий кўмак кўрсатишга қурбим етади. Хасислик ва бахиллик кексаларга хос қусур. Одатда қарияларга моддий бойлик асосан, пулга муҳтож кишиларни ўз ҳукмида тутиб туришлари учун зарур бўлади. Мен ўзимда бу қусурни кўрмайман.

Хотирам ҳам яхши сақланган; тўғри баъзан мен кишиларнинг чеҳрасини ёки исмларини унутиб қўяман, аммо қачонлардир ўқиган нарсамни ҳамиша мукамал эсда тутаман. Шу ўринда бир ноқулайликни айтиб ўтмоғим жоиз, мен шу пайтгача жаҳон адабиётидаги энг машҳур романларнинг ҳар бирини икки ёки уч маротабадан ўқиб чиқдим ва улар энди менга худди илгаригидек завқ-шавқни, мароқни бера олмайди. Замоनावий адибларнинг эса мени қизиқтиришлари жуда камдан-кам юз беради; билмадим, агар ҳозирда ўқиётганим мана шу ўнлаб детектив китоблар бўлмаганида мен нима қилар эдим, бу китоблар, гарчи уларнинг мазмуни ўқиб чиқишим биланоқ ёдимдан кўтарилиб кетса-да, мени ёмон ўйлардан чалғитади, вақтимни ўтказишга ёрдам беради. Мени мутлоқ қизиқтирмайдиган нарсалар, жойлар, шахслар ҳақидаги китобларга, гарчанд улар қанчалик қизиқarli ва маърифий қилиб ёзилган бўлмасин, азал-азалдан унчалик хушим йўқ. Мен, масалан, Сиам тарихи ҳақида, ёки эскимосларнинг турмуш тарзи хусусида ҳеч қандай маълумотга эга эмаслигим борасида ҳеч қачон қайғуриб, афсус чекмайман. Шунингдек, Мандзонининг¹ таржимаи ҳолини ўқишни ҳам истамайман, жасоратли Кортес² ҳақида айтадиган бўлсам, менга унинг машҳур Дарьен чўққисини забт этганлигини билишимнинг ўзи кифоя, деб ҳисоблайман. Мен ҳанузгача ёшлигимда ўзим севиб мутлоқ қилган шоирларнинг шеърий китобларини варақлаб тураман, замонавий шеърятни ҳам қизиқувчанлик билан қузатиб бораман. Ўзимнинг узоқ йиллик умрим давомида Йейтснинг, Элиотнинг сўнгги асарларини илк наشرларида ўқиганлигимдан фахрланаман. Мен яна Сэмюэл Жонсонга қандайдир алоқаси бўлган ҳар қандай китобни, Колриж, Байрон, Шелли ҳақидаги ҳамма-ҳамма китобларни ўқиб чиқишга тайёрман. Қариганингда, албатта, жаҳон адабиётининг дурдона асарларини илк бор ўқиётганингдаги каби сурур ва завқни туя билмайсан, аммо, бундан энди афсусланишга ҳожат йўқ, айтдиларку “ўтган — ўтди, кечган — кетди”, — деб... Яна бир хафа қиладиган жиҳат шундаки, баъзан айрим асарларни қайта ўқиб, улардан қалбингни жунбушга келтирадиган ҳеч нарсани топа олмайсан, ҳолбуки, улар сени бир пайтлар ниҳоятда тўлқинлантирган, ҳаяжонга солиб, хаёлингни ўғирлаган бўлади. Масалан, Китснинг “Осмонга тик боқаётган одам” асаридаги каби. Бироқ, яна бир нарса борки, мен ҳамон унинг бағрига ўзгача бир хоҳиш ва ўзгача бир ҳаяжон билан ғарқ бўлишим мумкин. Бу — фалсафадир, йўқ мен айтаётганим турли атамалар бўтқасидан иборат совуқ сафсатабозлик эмас, балки, чиндан-да борлиқдаги барча мажудлик учун даҳлдор бўлган муаммоларни талқин қилув-

¹ Мандзони Алессандро (1785-1873) — италиялик ёзувчи, адабиётдаги романтик оқим етакчиларидан бири.

² Кортес Эрнан (1485-1547) — испаниялик конкистадор, Мексикани забт қилган, ривоятларга қараганда у Марказий Американи кесиб ўтиб Панамадаги Дарьё бўғозида жойлашган тоғ чўққисига чиқиб, Тинч океанини кўрган, бироқ олимлар бу маълумотни рад қиладилар.

чи, шарҳловчи фалсафадир: “Модомики, инсонларнинг изтиробини енгиллаштишга хизмат қилмас экан, файласуфнинг ҳар қандай гапи пучдир”. Платон ва Аристотель асарлари менга таскин беради ва ўйлашга, тафаккур қилишга ундайди (айримлар Аристотелнинг тили бироз ғализроқ дейишади-ю, бироқ агар ўзингизда юмор ҳисси бўлса, сиз ундан анчагина қизиқарли нарсаларни топишингиз шубҳасиз). Шунингдек, Плотин, Спиноза, ва замондошларимиз бўлган яна бир-иккита донишмандлар, масалан, Брэдли¹ ва Уайтхед² асарларини ҳам бажонидил мутолаа қиламан. Гапнинг индаллосини айтганда, фақат ана шу зикр этилган алломалару қадимги юнон трагедиянависларигина ҳаётнинг моҳияти ҳақидаги чин гапларни, ҳақиқатларни маҳорат билан айта олишган. Фақат ўшаларгина кишида фикр-ўй туғдирадилар ва айни пайтда кўнгилларга таскин бера оладилар. Уларнинг асарларини мутолаа қилиш, менинг наздимда, худди осуда шамол ҳамроҳлигида сонсиз-саноқсиз оролар сочилиб ётган бепаён денгиз мавжлари аро елканли қайиқда сузишдек туйилади...

Менимча, санъатнинг моҳиятини унинг ишлаб чиқариш эффекти (самараси)да эканлигини эътироф этиб, бундан эса “санъатнинг қиймати гўзаллигида эмас, балки керакли таъсир кучига эга бўлишидадир”, дея хулоса қилгувчи файласуфлар ҳақдирлар. Модомики, самаранинг ўзи самарали таъсир кучига эга эмас экан, у ҳеч бир маъно касб этмайди. Агар санъат фақат ижодкорнинг кўнгилхушлиги учун яратиладиган бўлса, гарчанд у қай даражада баландпарвоз, кўтаринки руҳда бўлмасин, ундан жамиятга манфаат кам бўлади: бундай асарларнинг меъморий обидаларнинг ҳайбатли гумбазини елкасида тутиб тургувчи улкан устунлар пештоқига қўндирилган митти ҳайкалчалардан фарқи йўқ; зеро, бу митти ҳайкалчалар ўзининг хилма-хил кўринишлари, нафислиги билан кўзларимизни қувонтиради, бироқ уларда ҳеч бир ижтимоий фойдали юк, вазифа бўлмайди. Агар санъат кишиларни бирор-бир эзгу ҳаракатга чорламас, даъват қилмас экан, у бор-йўғи соҳиби ақл — интеллектуаллар учун афюн бўлиб қолаверади.

1944 йил

САКСОН ЙИЛЛИК УМР ЙЎЛЛАРИМГА БИР НАЗАР

Кишининг саксон ёшга тўлишида ҳеч бир қизиқарли жиҳат йўқ, албатта. Ҳозирда одамлар илгариги даврларга қараганда, хийла узоқ яшашмоқда. Шунинг учун ҳам ёшлари тўқсондан ошиб кетса-да, ҳамон ўзининг куч-гайратини, ишчанлик қобилиятларини йўқотмаган қариялар ҳақидаги гап-сўзлар тез-тез қулоғимизга чалиниб туради. Шу боисдан, менинг сиз азизларга бугунги муурожаатимни, бор-йўғи, инсон ўз умри давомида бир маротабагина саксон ёшга тўлиши мумкинлиги важҳидан, деб қабул этгайсиз.

Мен ўзимнинг узоқ йиллик умрим мобайнида урф-одатларимиз, анъаналаримиз, тафаккур тарзимизда юз берган кўплаб ўзгаришларга шоҳид бўлдим, ва ўйлайманки, улар ҳақида сўзлаб берсам, бу сизларга ҳам қизиқ бўлади. Инсоннинг қувваи ҳофизаси, хотираси одатда жуда қисқа бўлади; масалан, атиги бундан ярим аср муқаддам эсини таниган киши ҳам баъзан, ўша пайтларда бу олам нақадар ўзгача бўлганлигини эслаши, идрок этиши мушкулдир. Ёшларимиз эса илгариги дунё ҳақида мутлақо тасаввурга ҳам эга эмаслар, уларнинг наздида бугун уларни қуршаб турган нарса, ҳодисалар гўёки даққи-юнус даврларидан бўён мавжуд бўлган ва ҳамон айнан шундай барқарордек.

Мен ўн саккиз ёшга тўлиб, тиббиётни ўрганишга кириша бошлаган пайтдаги дунё ҳали на самолётни, на машиналарни, на кино, на радиони ва на-да телефонни билар эди. Бир кун бизнинг Кентернберндаги мактабимизга бир маърузачи воиз келди ва у ҳаммамизни ҳайратга солиб, жудаям содда ва

¹ Брэдли Фрэнсис Герберт (1846-1924) — инглиз идеалист-файласуфи, англиядаги неогегелчиларнинг етакчиси.

² Уайтхед Альфред Норт (1861-1947) — англия-америка файласуфи, математик, мантиқшунос, неореализм вакили.

гариб алпозда, хира ва узук-юлуқ тарзда бўлса-да, одам овозини қайта так-рорлайдиган аппаратни намоиш этиб кўрсатди. Бу гаройиб аппарат — илк граммафон эди. Мени ўшанда бағрига олган дунё ҳали ўз уйларини кўмир билан иситар ва бундан билар анчагина азият чекардик, ёритиш учун эса газли ёхуд керосин лампаларидан фойдаланиларди. Оддий уйдаги ваннани биз-лар фақат бойларнинггина уйида бўладиган ҳашамат деб билардик. Бой одам-лар (одатда уларни “экипаж соҳиблари” деб аташарди) кареталарда ёки ландо деб аталмиш салобатли араваларда юрардилар. Улардан сал камбағалроқлар — “пролетка” ва “шалдироқ арава” номи билан машҳурроқ тўрт гилдиракли ка-жаваларда, янаям камбағал аҳоли эса — жамоат учун умумий бўлган, оғир юк тортувчи отларга қўшиладиган дилижансларда юришарди. У пайтларда Лондон кўчаларида турли машшоқлар ҳамда шарманкачилар тинимсиз изғиб юришар, улар сиздан узокроққа кетишларини истасангиз, албатта қўлларига пул тутқа-зишингизга тўғри келарди. Якшанба кунлари шаҳар ҳовлиларини ажабтовур бўғиқ овозли кўнғироқларини даранглатиб, иссиқ булочка сотувчилар айла-ниб юрардилар ва одамлар, эрталабки нонушта учун бирор-бир ширинлик ёки ёпган нон олиш мақсадида бу сотувчиларнинг олдига югиргилаб чиқишарди.

У пайтларда ҳаёт кечириб анчагина арзон эди. Масалан, мен авлиё Фома шифохонасига ишга кирганимда Синвент-сквер кўчасидаги барча қулайлик-ларга эга икки хонани ҳафтасига бор-йўғи ўн саккиз шиллингга ижарага олган эдим. Хонадан соҳибаси яна ўн икки шиллинг бадалига мени бир ҳафта даво-мида, эрталаблари тўйимли нонушта ва кечкурун-соат олти яримларда ишдан қайтганимда — кечки овқат билан боқар эди. Шифохонанинг ўзида эса тўрт пенсга бугдой унидан тайёрланган нон, сариёғ ва бир стакан сут олиб тановвул қилиш мумкин эди.

Шундай қилиб, ойига ҳаммаси бўлиб ўн тўрт фунтгина сарфлаб, мен нафақат бинойидек яшардим, балки бу пуллар эвазига ўқишимга тўловларни амалга оширар, ўзимга зарур асбоб-ускуналарни харид қилар, ҳаттоки, баъзи бир кўнғилхушлиқларимга ҳам шу пулдан ажрата олардим. Жудаям танг қолган пайтларимда эса, ҳамisha қўлимдаги микроскопимни уч фунт эвазига гаровга қўйиб, вазиятдан чиқиб кетишим мумкин бўларди.

Бисотимдаги пулларим у пайтлар ҳафтасига камида бир маротаба театр санъатидан баҳра олишимга ҳам изн берарди. Мен чипта оладиган партернинг сўнги қаторларига у пайтлар, ҳозирдагидек салобату виқор билан кириб бо-риш шарт эмасди. Навбатга ҳам мутлақо эътибор берилмасди. Томашабинлар тўдаси кириш эшиклари олдида йиғилишар, эшиклар очилиши биланоқ, қий-чув, тўполонлар билан, ур-йиқит қилиб, бир-бирларини суришиб, имкон қадар яхшироқ жойларга ўзларини урардилар. Аммо шу ҳолатнинг ўзи ҳам мароқли бир кўнғилхушлик эди, назаримда. Мен машҳур санъат даргалари Генри Ирвингни ва Эллен Териларни ўз кўзим билан кўрганман. Шунинг-дек, “Иккинчи миссис Тенкерей”¹ спектаклида миссис Патрик Кэмпбел-лнинг ва “Жиддий бўлиш нақадар муҳим” спектаклида Жорж Александрлар-нинг ижросидан баҳраманд бўлганман. Аммо менга энг катта шодликларни шанба кунлари Тиволи мюзик — холлидаги томошалар бахш этарди. Эндилик-да, ҳамма эсидан чиқариб юборган бу Мюзик-холл у пайтларда ўз шухрати-нинг энг юқори чўққисига кўтарилганди. Мазкур санъат кошонасида ўзлари-нинг энг гуллаган даврларида Мари Ллойд, Бесси Белвуд, Веста Тилли, Аль-бер Шевалье, Дан Лено каби унутилмас шухратга сазовор санъаткорлар ижод қилишган. Уларнинг ҳар бири алоҳида, томошабинларни нақд йигирма дақи-қагача кучли ҳис-ҳаяжон оғушида тутиб тура олар эдилар. Ҳайратланарли дара-жадаги истеъдод соҳиблари эди бу зотлар.

Бу улуг санъаткорларга сўнги йилларда ижод қилган комедия актёрлари-дан фақатгина ҳамманинг меҳрини қозонган ва вафоти билан барчани бирдек азадор этиб, чуқур қайғуга кўмиб ташлаган Сид Фильднинг тенглаштириш мумкиндир, эҳтимол.

¹ Мазкур асар машҳур англиз драматурги Артур Уинг Пинеронинг (1855-1934) энг муваффақиятли пьесаларидан биридир. У 1883 йилда сахналаштирилган.

Ўша пайтларда сайру саёҳатлар ҳам унчалик қимматга тушмасди. Мен йигирма ёшга тўлганимда, пасха байрами муносабати билан бериладиган олти ҳафталик таътилимни Италияда ўтказгандим. Кейинчалик Пизада бўлдим, бир бева аёлнинг (унинг ёши бир жойга бориб қолган эди) одамлар билан гавжум пансионатидан жуда шинам бўлган хужрачани ижарага олиб, бир ой мазза қилиб мўъжизакор Флоренцияда яшадим. Шундан кейин Венеция ва Миланда бўлиб, Лондонга қайтдим. Ўшанда ушбу саёҳатим харажатлари, темирйўл чипталари баҳосини ҳам қўшганда — менга йигирма фунтга тушганди, аммо бу саёҳатлардан олган таассуротларим, завқу шавқимнинг чеки-чегараси бўлмаган.

Талабалик чоғларимда мен Авлиё Фома шифохонасида беш йил ишладим. Тиббиёт соҳасига унчалик ҳам кўнглим чопмаганлиги сабабли мендан тайинли талаба ҳам чиққани йўқ. Ёшлигимдан ёзувчи бўлишни орзулар эдим, шунинг учун ҳам кечки овқатдан сўнг ҳамиша тинмай мутолаа қилар ёки нималарнидир қоралаш билан машғул бўлардим. Тез орада мен “Ламбетлик Лиза” романимни ёзиб, уни нашриётга жўнатиб юбордим. Шифохона ҳузуридаги таҳсилим тугагач, романимни нашр этишди ва у маълум даражада машҳурликка ҳам сазовор бўлди. Бу машҳурлик албатта, тасодифий ҳол эди, аммо мен ўшанда буни қаёқдан ҳам билай. Оқибатда, мен энди шифокорлик ишимни буткул ташлаб, профессионал ёзувчи бўлишим мумкин экан, деган қарорга келдим. Менга шифокорлик дипломини олиш имкониятини берган сўнгги имтиҳонни топиширимдан атиги уч кун ўтиб, Испанияга тил ўргангани ва навбатдаги китобимни ёзиш учун жўнаб кетдим. Шунча йиллар яшаб, умримнинг ўша паллаларига қайта назар ташлар эканман, бугунги кунда мен ёзувчининг ҳаётда бирор-бир муваффақиятга эришиши осон эмаслигини ва қалам аҳлига аксарият ҳолларда ҳатто нонини топиб ейиш ҳам мушкул кечишини жуда аниқ-равшан биламан. Шу сабабли ҳам ўша пайтлардаги қарорим нечоғли аҳмоқона таваккал бўлганлигини тан оламан. Аммо у чоғлар бундай шубҳагумонлар миямнинг бир чеккасига ҳам келмаган, етти ухлаб тушимга ҳам кирмаган эди, албатта. Мен шундай қилиб, тиббиётни бутунлай ташладим ва бу ишимдан енгил нафас олдим; бироқ шундай эса-да, касалхонадаги фаолиятим билан кечган беш йиллик умримга ҳеч қачон афсусланмайман. Ҳатто аксинча: мен шу пайтгача инсон ҳақида нимаики билимларга эга бўлган бўлсам, уларнинг барисига айна мана шу йилларим мобайнида эришганман— зеро, касалхона шароитида ҳар қандай инсоннинг бор моҳияти, табиати шундоққина кўз ўнгингизда намоён бўлади. Дард азобини бошдан кечираётган, ўлим қўркувини ҳис этаётган беморлар ўз шифокорларидан қалби тубидаги бирор-бир туйғуни яшира олмайдилар, сир сақлашга уринсалар-да, бунинг уддасидан чиқа билмайдилар.

Ростини айтсам, мен ўзим ҳақимда гапирмоқчи эмасдим, аммо ўйлаб қарасам, бугун таржимаи ҳолимга оид айрим маълумотларсиз сўзлашим даргумон кўринади. Шифохонадан ишдан кетганимдан кейинги ўн йил мен учун жуда оғир кечди. Дастлабки муваффақиятимдан кейин омад мендан бутунлай юзини ўгирди. Мен бир неча романлар (улардан фақат биттасигина “пичоққа илинадиган” эди, холос) ва пьесалар ёздим. Ёзган пьесаларимни олган театр директорлари шу заҳотиёқ қўлимга қайтариб тутқазардилар. Бу йиллар давомида менинг бир йиллик даромадим ҳаммаси бўлиб, юз фунтдан ошмас эди. Шундан кейин яна бирдан омадим қулиб қолди. Слоун-скверда жойлашган “Корттиэтр”ни ижарага олган жанобнинг бир пьесаси кутилмаганда омадсизликка учраб, умидлари чиппакка чиқибди, ундан кейинга мўлжалланган асар ҳам ҳали ниҳоясига етмаган экан, у бечора эса танг вазиятдан қандай чиқишни билмай қолибди. Шунда у менинг “Леди Фредерик” пьесамни ўқиб кўриб, гарчи пьесам унга маъқул келмаган бўлса-да, бир-икки ой, одамлар ундан безиб улгургунча, асарни саҳнада ушлаб туриш мумкиндир, деган фикрга келибди. Аммо, омадимни қаранг-ки, “Леди Фредерик” оз эмас, кўп эмас, роппа-роса ўн беш ой саҳнадан тушмади. Шундан кейин орадан унчалик ҳам кўп ўтмай, Лондоннинг ўзида менинг бир йўла тўртта пьесам саҳналаштирилиб, намойиш этилди. Илгари ҳеч қачон бундай бўлмаган экан шекилли, барча газеталар бу ҳақда ижобий маънода “шов-шув” кўтариб юборишди. Шу

ўринда сохта камтарликни бир четга суриб, айтишим мумкинки, энди бутун шаҳар мен ҳақимда гапира бошлади. Айтишларича, ўша пайтларда қачонлардир фаолият юритганим — Авлиё Фома шифохонасида бир талаба, мен турли тиббий операциялар жараёнида қўл остида ассистент бўлиб ишлаган жарроҳдан, мен ҳақимда — сиз фалон драматургни танийсизми? — дея сўраган экан. У шифокор: “Ҳа уни жуда яхши эслайман. Бу жуда ачинарли ҳол. Ўйлашимча, шундай қўли гул жарроҳ бўлиши мумкин бўлган йигитнинг, пьеса ёзаман деб, тиббиётни ташлаб кетиши, ҳаммамиз учун ҳам катта йўқотиш бўлди!” — деган экан.

Менимча, ўша жарроҳ ҳам ўз нуқтаи назарича, қайсидир жиҳатдан ҳақ эди. Қолаверса, ундан бошқа яна қўплаб кишилар ҳам ҳақли равишда менинг адабиётдаги бундай муваффақиятимни шунчаки ўткинчи тасодифнинг ҳосиласи, деб ҳисобларди. Бироқ нима бўлгандаям, мана шу муваффақият мени қашшоқлик ботқоғидан олиб чиқди, янгидан-янги дўстлар ортиришимга сабаб бўлди. Мен энди ҳар турли томошагоҳларга кирганимда, яхшироқ жойни эгаллаш учун олақуроқ оломон орасидан чопқиллаб чиқмасдим, аксинча энг нуфузли кишилар қаторида, ҳурмат ва эҳтиром билан ҳашаматли ўриндиқларда ўтирдим.

Дарвоқе, энди гапимнинг бошида ваъда берганим, сўнгги эллик йил ичида мамлакатимизда юз берган ўзгаришлар, воқеа-ҳодисалар хусусидаги мулоҳазаларимга қайтсам, маълумроқ бўлар. Мени эндиликда анчагина таниқли драматург, жуда машҳур киши сифатида турли зиёфатларга қақира бошладилар, шуни ҳам айтишим керакки, уларнинг аксарияти жуда катта дабдабава аъсосалар билан ўтказиларди. Бундай зиёфатларга эркаклар албатта фрак кийишиб, бўйинларига оппоқ галстукларни боғлаб боришарди, аёллар эса — этак қисми анчагина узун қилиб тикилгувчи қимматбаҳо ва нафис кўйлақларда ташриф буюрардилар. Улар ўзларининг узун сочларини бошининг қоқ тепасига чамбар қилиб танғиб, турли гулли безаклар билан зийнатлашдан эринмасдилар. Зиёфатга таклиф этилган барча кишилар келиб йигилгач, ҳар бир жентельмнда у қайси бир хонимни дастурхон ёнига етаклаб бориши кераклиги ҳақида олдиндан айтиб қўйиларди. “Дастурхон сизларга мунтазир” деган чорлов янграши билан ҳар бир эркак, ўзига инониб топширилган хонимнинг қўлидан тутарди. Бундай пайтларда, ошхона томон йўналган ушбу шукуҳли сафнинг олдида одатда уйнинг эгаси, бирорта энг мартабали беванинг қўлидан тутиб борар, бошқалар эса унинг ортидан дабдабали бир виқор билан эргашардилар. Сафнинг охири хонадон бекаси билан яқунланар, у ҳам амалдаги таомилга кўра аллақайси герцогнингми, ёки элчинингми қўлларига бироз таяниб, нозу ишвалар билан қадам оларди. Бундай зиёфатлар чогида дастурхонга қанча миқдорда овқат тортилишию биз не қадар тўйиб таомланганлигимизни айтсам, балки ишонмасизлар. Дастлаб тановулни шўрвадан ёки таъбга кўра бошқа бирор-бир суюқ овқатдан бошлардик, кейин балиқ ейиларди, кейин қовурдоқ, қовурдоқдан олдин яна турли газаклар тортиларди. Ниҳоятда тўйимли тайёрланган, сергўшт қовурдоқдан сўнг меҳмонларни ичига ях бўлақлари солинган турли мева шарбатлари билан сийлашарди: айтишларича, овқатланиш ўртасида ичиладиган шарбат, иштаҳадаги иккинчи нафасни очар экан. Шарбатхўрликдан сўнг парранда гўштига гал келарди (бу таом албатта мавсумий бўларди), ундан кейин эса хилма-хил ширинликлар, пишириқлар ҳамда меваларга ўтиларди. Одатда шўрвага бақамти узумдан тайёрланган ниҳоятда ўткир қувватга эга херес виноси, бошқа таомлар билан эса яна ўзгача винолар, жумладан шампан виноси ҳам ичиларди.

Бугунги кунда тобора камтарона кўриниш касб этиб бораётган дастурхонлардан тамадди қилиб юргувчилар, ўша вақтлардаги кишиларнинг еб-ичишларига ҳар қанча ҳавас қилсалар арзийди. Ҳа, у даврларда одамлар овқатланишнинг ҳадисини ҳам обдан яхши билишар эди. Лекин, бундай бўкиб еб-ичишлар зинҳор изсиз кетмасди. Зеро, “маззасининг жаззаси бор”, — деган ҳикмат бежизга айтилмайди. Бундай кайфу сафолардан кейин одамлар ҳалдан ташқари семириб кетишар, натижада ҳар бир дақиқаси қорин-қурсоқ ғамида кечадиган Лондон зиёфатлари мавсумидан кейин улар соғлиқларини қайта тиклаш, хусусан жигарларида юз берадиган салбий оқибатларни бартараф этиш,

шунинг-дек ортиқча вазнларидан халос бўлиш илинжида Германиядаги шифобахш сувларга томон ошиқардилар. Менинг бир танишим бўларди, у ҳар йили Карлсбад шаҳрига икки хил бичимдаги кийим билан йўл оларди: биринини — сиҳатгоҳга кийиб борса, иккинчи бичимдаги либосини ўн-ўн беш килолик вазнини ташлагач, у ердан қайтишида кийиб келарди.

Бундай зиёфатлардан кейин, ўша пайтлардаги одоб юзасидан, камида бир ҳафта мобайнида, сизни зиёфат қилган хонимга эҳтиром юзасидан уникига миннатдорчилик ташрифларини адо этишингиз лозим бўларди. Мабодо у уйида бўлмаса, (албатта, аксарият ҳолларда бу ҳол айни сизнинг дилингиздагидек иш бўларди) сиз хонадон соҳиблари учун иккита ташриф қоғозингизни (уларнинг бирини хоним учун, биринини эса унинг турмуш ўртоғига атаб) қолдиришингиз керак эди. Бунга муваффақ бўлмасангиз, сиз мана шу башанг кийимингиз — сюртук ҳамда олачиפור шимда, усти кулранг матодан қопланиб тугма қадаб тикилган, локланган бошимоқларингиз билан, бошингиздаги салобатли цилиндрингизни қўлингизга олиб, уйнинг иккинчи қаватидаги меҳмонхонага, оқсоч ходиманинг олдига чиқишингизга тўғри келарди. Меҳмонхонада эса цилиндрингизни бир четга қўйиб, камида ўн-ўн беш дақиқа бека билан, у ёқ-бу ёқдан суҳбатлашган киши бўлардингиз, шундан сўнггина кўнглингиз хотиржам тортиб, уйни тарк этар ва эшик ёпилгачгина енгил нафас олардингиз.

Бутун мавсум давомида ҳали у ерда ҳали бу ерда турли кўнгилочар бал ва зиёфатлар ўтказиб туриларди. Агар сиз чинданам машҳур киши бўлсангиз, бир куннинг ўзида бўлиб ўтадиган бир неча балга таклифномалар олишингиз ҳам мумкин эди. Бу баллар, зинҳор ҳозирги пайтдаги чакана гап-гаштакларга ўхшамасди. Эркаклар унга албатта фракда, ичидан оқ нимча, кўтарма ёқали кўйлак, қўлларига эса оқ қўлқоп кийган ҳолда ташриф буюрардилар. Ҳар бир ойимқизнинг қўлида балга мўлжалланган махсус варақачалари бўлиб, агар бал мобайнида улар банд этилмаган бирор рақс бўлса, сизни таклиф этишлари учун шу варақачага ўз исмингизни ёзиб қўйишингиз мумкин бўларди. Ойимқизларга кўпинча уларнинг оналари ёки холалари ҳамроҳлик қилардилар ва улар ҳам ўзаро тенг-тўшлари билан то эрталабки соат тўрт-бешларгача, бамайлихотир суҳбатлашиб ўтиришар, аммо шунда ҳам кўзларини ўзларига тегишли ойимқиздан узмасдилар. Зеро, улар ўз қизлари, бал мобайнида битта кавалер билан кетма-кет рақсга тушиб, мартабаларига зиён етказиб қўйишидан хавфсирардилар-да. Бундай ҳол эса, ўша пайтдаги таомилга кўра ниҳоятда айб саналар, ҳамда барча бундай кунга тушишдан худонинг ўзи сақласин, дерди. Дарвоқе, у пайтлардаги рақслар ҳам бугунгидан тамоман ўзгача бўларди.

Биз полькага ва лансьега рақс тушардик, ҳашаматли зал бўйлаб ажабтовур виқор билан вальс қилардик. Дарвоқе, вальс мобайнида ҳамма айланаётган томонга қарама-қарши тарзда чарх уриш-дидсизликнинг энг олий чўққиси, деб баҳоланарди.

Кўпинча бизларни ҳафтанинг сўнгги кунларини буткул қамраб олгувчи зиёфаларга таклиф этишарди. Мен ҳикоя қилаётганим ўша пайтларда, ўзим ҳам Мэйфэрда кичикроқ бўлса-да, бир уйни сотиб олишга эришгандим, албатта бу уй аслозодалар яшайдиган ҳудудда эмас, оддий фуқаролар кўчасида эди. Бироқ, энди мен ҳам хонадонимга ошпаз, оқсоч ва хизматкорлар оғасини ёллаган эдим. Катта ва ҳашаматли уйлардаги зиёфатларга баъзан йигирма чоғли баъзан ҳатто ундан ҳам кўпроқ меҳмонлар таклиф этилар, шу боис уй соҳибига қарашли хизматчилар уларнинг барчасига мулозамат қилиб улгуриши мушкул эди. Шу ваддан зиёфат уюштираётган хонадон соҳибаси таклифнома билан бирга юбориладиган хатида, ўзингиз билан зиёфатга бирорта малайингизни ҳам олиб келишингиз, аёлларга эса бирорта чўри қизлари билан бирга келишлари лозимлигини маълум қилар эди. Менинг малайим бўлмаганлиги сабабли, ўзимга доим хизматкорларим бошлигини ҳамроҳ этардим. Хизматчиларни одатда оддийроқ жиҳозланган кишилик уйда, уларнинг хўжайини ёки бекасининг жамиятдаги мансаб-мақомига мувофиқ тарзда ўтказишиб, овқатлантиришарди. Ёзувчиларнинг жамиятдаги мансаб-мартабаси турли казо-казо зодаганлар орасида аввал ҳам, ҳозирда ҳам у қадар нуфузли эмаслигини биласиз, балки шул сабабдандир, ана шундай зиёфатлардан бир-иккитасига таш-

рифимиз ўтгач, бир куни менинг ҳамроҳим: “Сэр, сизга бир гап айтсам бўлади-ми? — деб қолди. Мен — айтақол, — дедим. Шунда у — “Жаноб, Сиз ҳам парламент аъзосими ёки шунга ўхшашроқ бирорга юқори мансабни эгалласангиз бўлмай-дими, ҳадеб пойгакда, дастурхоннинг энг чеккасида ўтириш нафсониятимга тегиб кетди-ку!” — деди. Мен унга: — Бундай қилолмайман, начора, ёзувчининг қўлида хизмат қилар экансан, барча камситишларга чидашингга тўғри келади, энди, — дея жавоб бердим. Дарвоқе, бундай ташрифлар чоғида ҳам кишилар, худди Лондондаги каби жуда башанг кийинишарди. Аммо аёллар зиёфатхонадан чиқиб кетишлари биланоқ, улар кийимларини ўша пайтда жуда урф бўлган смокингларига алиштириб, чекиш учун махсус ажратилган хонага чопқиллашарди. Чунки меҳмонхонада чекишга мавжуд таомиллар изн бермасди. Чекиш хонасида эса улар бафуржа валақлашишар, бир-икки стакан ичиб ҳам олишар, энг муҳими сигараларини бурқситишиб, хуморидан чиқишарди.

Шубҳасиз, у даврларда ҳаёт хийла ёқимли кечарди... Бироқ ҳаммага ҳам шундай эмасди. Қашшоқ одамлар исқирт ва ғариб кулбаларда яшар, арзимас чақа учун кечасию кундузи тинимсиз меҳнат қилардилар, кексайган чоғида ҳам ҳеч бир рўшноликдан умид йўқ, улар то қабрларигача машаққатлар гирдобиди эди. Боз устига уларнинг елкасини ҳамиша ишсиз қолиб кетиш хавфи, даҳшати тоғдек босиб турарди.

Менинг англашимча, биринчи жаҳон уруши ҳам мавжуд бу аҳволни деярли ўзгартира олмаганди. Йигирманчи йилларда бойлар камбағал бўлиб қолмаганидек, камбағаллар ҳам бойиб кета олмадилар. Фақат иккинчи жаҳон уруши ўзи келтириб чиқарган, барчани хонавайрон қилган ҳаддан зиёд сарф-харажатлари, аҳолининг барча қатламларига бирдек таъсир қилган ақл бовар қилмас солиқлари билан ҳамма-ҳамманинг турмуш тарзини ўзгартириб юборди, холос. Бойлар ҳам энди илгаригидек бой эмаслар. Бир пайтлар улар ортиқча дабадабаю асъасалар, сарфу харжлар билан давру даврон сурган ҳашаматли уйлари эндиликда мактабларга, турли муасасаларга айлантирилган ёки аста-секин нураб, путурдан кетиб бормоқда. Уларнинг бадавлат соҳиблари ҳам эндиликда, атиги эшик оғасига эга бўлган кичикроқ уйларга қаноат қилишаётир ёки айримлари Лондондаги одми хонадонларга бир йўла кўчиб ўтиб қўяқолишган. Бир замонлар нисбатан ҳашаматли тураржой тумани саналган Мэйфэр ҳам бугунга келиб, хийла урфга кириб қолган савдо марказига эврилди, энди унинг дангиллама уйларида ҳам турли-туман идоралар қўним топган.

Аммо бир нарсани ҳам тан олиб айтиш жоизки, бу ўзгаришлар бадалига жуда кўп нарсасидан маҳрум бўлганлар ҳам ўз йўқотишларини жуда катта сабот ва матонат, айна пайтда ўз иззатларини йўқотмаган ҳолда, муносиб қабул қилмоқдалар. Камбағалларни ҳам энди аввалги камбағаллар деб бўлмайди: улар ҳам энди рисолагаддек уйларда яшаётирлар, яхши кийинадилар, ҳар бир оилада радиоприёмниклар, телевизорлар, пластинка қўйиб эшитиладиган мосламалар мавжуд. Ниҳоят аҳолининг бу қатлами вакиллари ҳам чин инсон мақомида умргузаронлик қилиш, келажакка қўрқув ва ҳадикларсиз назар ташлаб, тўкинликда ҳаёт кечириш бахтига эришдилар. Бунинг учун ҳаммамиз ҳам тақдиримизга шукроналар айтмоғимиз керак. Шубҳасиз, биз миллат сифатида анча қадриятлардан мосуво бўлдик, қашшоқлашдик, бироқ бунинг эвазига кўпроқ шахс эркинлигини қўлга киритдик. Шу билан бирга кўплаб аҳоқона ирим-сиримлардан, бидъату хурофотлардан ҳам халос бўла олдик. Масалан, жинслар ўртасидаги муносабатлар ҳам энди анчагина табиийроқ ва жозибалироқдир. Эндиликда бизлар одмироқ лекин жуда қулай кийимлар кияётирмиз. Бизда синфий тўсиқлар ҳам камайди. Бугун биз у қадар инжиқ ҳам, такаббур ҳам эмасмиз. Умуман олганда биз, мана шу кечган эллик йил мобайнида ўзимиз дуч келган кўплаб қийинчиликларга: турмушдаги тақчилликлар, чекловлар, тўсиқларга қарамасдан, аввалигидан кўра анчагина гўзаллашдик, энди бизлар ўтган даврлардагидан кўра анчагина яхши ва фаровон яшаётирмиз. Инглиз халқининг энг асосий фазилати бу — меҳр-оқибатлилик, кўнгилчанлик. Уйлайманки, биз бу фазилатни энг оғир шарт-шароитларда ҳам сақлаб қола биламиз. Бизнинг кучимиз ҳам айна мана шундадир.

1954 йил

ТЎҚСОН ЙИЛЛИК ЮБИЛЕЙИМГА

Энди менинг хотирамга ҳавас қилиб бўлмайди, у буткул ишдан чиққан, зеро гўримгача яна бир-икки қадамимни судраб боса олсам бас, деб ўйлайман. Яшаганим — тўқсон йиллик умр давомидаги хотираларим шу қадар гира-шираки, уларни ўйласам, баъзан ўз ўтмишимдан ҳам ҳўрлигим келиб кетади.

Ҳамма нарсадан ҳам онамнинг ўлимини яққолроқ эслайман. Бу хотира-мана саксон йилдан ошибди-ки, мени изтиробга солиб келади. Онам бизнинг Париждаги уйимизда вафот этгандилар, ўшанда мен атиги саккиз ёшда эдим... бироқ бу йўқотишнинг алам ва қайғуси ҳали-ҳануз юрагимни зирқиратади.

Албатта, менинг ўзгача хотираларим ҳам бор, бироқ улар шу қадар мавҳум-ки, ушбу хотираларни қайта тиклайман, деб чиранишдан кўра, ўз ҳолича қолдирганим маъқулроқ. Мен энди келажак ҳақида ҳам ўйлай олмайман: агар кишининг ёши тўқсондан ошган бўлса, уни олдинда фақат ҳувиллаган бир бўшлиқ қарши олади, холос.

Мен энди ҳар куни ажалнинг қўлидан тутиб тентираб юраман, шунда ҳам ажалнинг кафти менинг кафтларимдан ҳароратлироқдек туйилади. Ҳар оқшом, менга қарийб қирқ йилдан буён ҳамроҳлик қилиб келаётган содиқ хизматчим Алан Серлга хайрли тун тилар эканман, ундан менинг бугун уйқудан уйғон-маслигимни сўраб, Тангрига тиловат қилишини ўтинаман. Энди менинг бу дунёдан ҳаққим қолмади ва унга ортиқча юк бўлишни истайман.

Менинг ҳаётим тўкис, қизиқарли кечди, бироқ унинг ниҳоясини ҳам мен хотиржамлик билан қарши оламан. Ўлим мени ҳали ҳам кўрқита олмайди. Мен ундан, зинҳор кўрқмайман, сабабики — нариги дунёда ҳаёт борлигига ишонмайман. Модомики, мен бир гумроҳ банда сифатида гуноҳ ишлар қилиб ҳам бу дунёда — жазоимни олмаган эканман, ҳаётни тарк этганимдан сўнг, у дунёда мени ким ҳам азобли қийноқларга мустаҳиқ этарди?

Мен дунёда Худо борми-йўқлигини билмайман. Унинг борлиги ҳақидаги далилларнинг бирортаси менга ишончли туйилмайди. Умуман, ишонч эътиқод ҳам, бир пайтлар Эпикур тўғри таъкидлаганидек, кишининг Худони таний билиши учун бевосита унга келадиган, унинг кўзини очадиган ваҳий туфайли пайдо бўлиши керак. Бундай ваҳий, афсуски, менга насиб бўлмади.

Барибир ўлимдан қочиб қутулишнинг имкони йўқ, шунинг учун ҳам у сизнинг ёқангиздан қаерда ва қандай шароитда тутиб олишининг ҳам у қадар аҳамияти бўлмаса керак. Менимча, агар бирор киши, омадим келиб, бу ҳаётдан жимгина, билдирмасдангина, ҳеч бир азоб-уқубатларсиз кетиб олсайдим, дея умид қилса, уни айблаш ёки унга таъна назари билан қараш керак эмас.

Яқинда мен оғир бетобликни бошимдан кечирдим — кейинги пайтда бот-бот мазам қочиб турибди ва ана шундай кунлардан бирида мен кутилмаганда, шундай бир ҳолсизликни ҳис қилдимки, гўё менга, яна озгинагина сабр қилсам, бу қийинчиликларнинг ҳаммасидан буткул фориг бўладигандек туйилди. О, ўлим деганлари агар шундай енгил ва фараҳли бўлса, мен бутун вужудим билан уни ёқлайман, дедим ўзимга-ўзим. Албатта, янги бошлаган китобимни тугаллашга улгурмаганлигим учун бироз афсусландим, аламим келди, аммо барибир, алал-оқибат, бунинг ҳеч бокиси йўқ, деган қарорга келдим; илло — барибир, бирор йил ўтиб, одамлар бу китобимни ҳам эсларидан чиқарадилар, дея ўйладим.

Мен мудом келажак ҳаёли билан яшадим, ҳатто ҳозир ҳам, олдимда арзимасгина масофа қолган бўлса-да, ўша эски одатимдан қутула олганим йўқ; мен ҳатто энди ўзим яратишга интилганим — ўша турмуш тарзининг мантиқий якунига етишини, ажабтовур интиқлик билан кутаётirman.

Баъзан шундай дақиқалар ҳам бўладик, мен тезроқ ўла қолсайдим деган истакдан ловуллаб кетаман, гўё бир пайтлар ўзимни муҳаббат оғушига ташлаганим каби, ажалнинг кучоғига ўзимни отгим келади. Мен учун бир пайтлар ҳаёт қанчалар муҳим бўлган бўлса, бугунги кунда ўлим ана шу даражадаги муҳим нарсага айланиб қолган. У ҳақда биргина фикрнинг ўзидан ҳам бошим айланиб кетади. Наздимда, фақат ўлимгина, менга чин маънодаги чекланмаган эркинликни бахш этадигандек. Албатта, дўстларимдан айрилиш мени қай-

гуга солади. Қолаверса, мен учун ўзим узоқ йиллар васийлик қилиб келган кишиларнинг тақдири ҳам бефарқ эмас. Иккинчи томондан эса, менга нимадир бўлса, улар ҳам шунча йиллик тобеликдан сўнг, мендан қутулганликлари учун энгил нафас оладилар, зеро энди тўрт томонлари қибла — истаган томонларига кетишлари мумкин бўлади.

Агар илгарилари фақат ҳаёт ҳақида ўйласам, энди нуқул ўлим ҳақида фикр юритаётирман. Бу ҳам қариликнинг бир белгиси бўлса ажаб эмас, ҳа мен чиндан-да жуда қартайдим.

Ҳали ҳам мен илгаригидек, тушдан кейин хизматчи ходимим Алан ҳамда хитой мопса зотига мансуб иккита — ўн беш ёшли Чинг ва ўн тўртга кирган Ли лақабли итларим ҳамроҳлигида боғда сайр қиламан, менимча итларим ҳам ўз қавмининг бутун Европадаги энг қари вакиллари бўлса керак.

Ажойиб томоша, бир тасаввур қилиб кўринг-а, шалвираган итлар ва мункиллаган мен! Бизлар бирдек путурдан кетганмиз, лекин шундай бўлса-да, боғбон нима иш қилаётганлигини кузатиш учун боғни кезииб юрибмиз, ҳолбуки, боғбоннинг бугунги меҳнати самарасини кўриш бизга насиб этадимийўқми, буниси даргумон...

Менинг тўқсон йил давомида кўрган-кечирганларим — ҳар қандай инсон умри учун етарли, ҳатто керагидан ортиқроқ, десам бўлади. Аммо бир нарсани айтишим керакки, қарилик жон-жонимга тегиб кетди. Дармонсизлик ва зериктиш ҳисси уни янада чидаб бўлмас азоб-уқубатга айлантираётир. Мен ҳамиша гедонист бўлганман, яъни ҳузур-ҳаловатни яхши кўрадиган, завқ-шавқли, “кўча хандон” одам эдим, бугунги кунда эса умримда бир қатра бўлсин ҳузур-ҳаловат қолмади. Мен ҳатто кунларимни қисқартириш имконини бергувчи ёзиб-чизиш бахтидан ҳам маҳрумман. Тўғри, ҳали ҳам яхши таомлар тановулидан лаззат туяман, ҳар кунни эрталаб соат ўн бирда сув қўшилмаган виски ичаман. Аммо энди қулоғим тобора оғирлашиб бормоқда, тилим ҳам айрим сўзлар талаффузига яхши айланмаётир, гапиришда ҳам бироз дудуқликни сезаётирман. Ҳаммасидан ҳам алам қиладигани, мени кўпроқ ташвишга солаётгани бу — кўзларимнинг хира тортганидир. Ўқиш ҳам азобга айланиб қолди. Ҳозир мен қийналиб бўлса-да “Моби Дик” асарини такрор мутолаа қилаяпман. Уч кун бўлди, — чоғи, китоб жавонимдан Флобернинг “Бовари хоним”ини топиб олдим. Бу китоб узоқ йиллар менинг энг суюмли асарим бўлиб келган ва мен уни яна бир қур қайта varaқлашни истадим.

Ўзимнинг бой кутубхонамни бошқаларга инъом қилиб юборганман. Дарвоқе, марҳум укам охири бор меникига келганида, бу ишимдан кўп хафа бўлиб, ёзғирган эди. Бироқ, бу китоблар энди мендан ҳам кўра бошқаларга кўпроқ зарур, кўпроқ наф келтиради-ку, дедим.

Ўз кунларимни мароқли мутолаа билан зийнатлаш мақсадида айрим китобларимни ўзимда олиб қолганман, албатта. Шу боисдан ҳам кўриш қобилиятим менга панд бераётганидан ўкинаман, бунга жуда жаҳлим чиқади.

Бир кун мендан: “Ҳаётингизни қайта бошдан яшашни истармидингиз?” — дея сўраб қолишди. Нимаям дердим, умуман, менинг ҳаётим жуда яхши кечди, айтишим мумкинки, айримларга таққослаганда аъло даражада яшадим. Бироқ, шундай бўлса-да, уни қайтадан яшаб кўришда ҳеч бир мантиқ йўқ, деб ҳисоблайман. Бу худди илгари бир неча бор ўқиб чиқилган детектив романни қайта мутолаа қилиш каби зерикарли юмуш бўлур эди. Нима бўлган-даям, келинг бир тасаввур қилиб кўрайлик, айтайлик чиндан ҳам ҳозирги кунда, дунёнинг тўртдан уч қисми ишониб келаётганидек, қайта туғилиш ёки ўзига бошқа бир ҳаётни, тақдирни синаб кўриш имкони мавжуд дейлик. Илгарилари мен бундай тажрибага бажони дил розилик билдирган бўлардим; зеро, менга қайсидир бир сабаб, масалан вақтимнинг етмаслиги ёки астойдил кунт қилмаганлигим, ё бўлмаса имконият топмаганлигим боисидан, шунингдек шахсий ёки ижтимоий ғояларга кўра амалга ошириш насиб бўлмаган бошқа бир ишларни, тажриба тариқасида синаб кўриш қизиқ туйиларди.

Ҳозир эса бундай тажрибани рад этган бўлардим. Илло, кўрган-кечирганларим ўзимга етарли. Баъзан ўзимни жудям беҳаловат, серташвиш, айти пайтда сермазмун ҳаёт кечиргандек ҳис қиламан: чунки умрим давомида ниҳоятда кўп одамлар билан таниш эдим, жуда кўп китобларни ўқидим, мен кўриб,

бахра олган тасвирий санъат асарларининг, ҳайкалларнинг, черков ва ҳашаматли иморатларнинг, тинглаган муסיқаларнинг эса сон-саногии бўлмаса керак. Мен боқий ҳаётга ишонмайман ва унга интилмаймаман ҳам. Менинг истаганим энди бор-йўғи, жимгина оғриқ-азобларсиз омонатимни топшириш. Майли, сўнгги нафасимдан кейин менинг руҳи-жоним ўзининг бор хоҳиш-истаклари, фазилатлари ва қусурлари билан йўқлик сари парвоз қилиб, унга сингиб кетсин.

Бундан ўн йил муқаддам, мен ишимни ташлайман-у сайру саёҳатга отланаман, деб ният қилгандим. Ниятим ижобат бўлди. Мен яна ўзим бундан ўттиз, эллик йиллар илгари бўлган жойларимни зиёрат қилдим. Ва албатта, ўсмирлик чоғларимда таҳсил олган шаҳрим, жонажон Гейдельбергда ҳам бўлдим.

Ўша олис ўтмиш даврларда, мен бир инглиз киши билан танишиб қолгандим. У мени адабиёт хусусидаги кўплаб маълумотларга ошно этди. Унинг хайрли таъсири натижасида мен бу кенг оламнинг турли бурчакларини ўрганиш, ҳаётни янада теранроқ англаш мақсадида дунё кездим. Ва бу саёҳатларим шакшубҳасиз, менинг ҳаётий воқеаларнинг мусаввири, нақлчиси — ёзувчи бўлиб шаклланишимда жуда катта ёрдам берди. Яқинда эса, камина қулингизнинг ҳаётида яна бир хурсандчилик юз берди — мени Гейдельберг университетининг фахрий доктори этиб сайладилар. Ҳа, мендек бир қариянинг иззатталаблик, мақтончоқлик хоҳишини яна бир қарра бажо қилдилар, азаматлар.

Саёҳат қилишга бугун менинг қурбу қувватим етмайди. Аммо шундай бўлсада, мени бу истақлар ҳануз тарк этганича йўқ. Мен масалан, ҳозирда Мароккашга — бир пайтлар отам жудаям яхши кўрадиган, дунёнинг энг сўлим ва жозибали шаҳарчаларидан бирига боришни хоҳлаётирман. Ҳа, отам айни ўша ерда мавританияликларнинг ақидаларига кўра кишиларни турли бало-қазолардан ҳимоя қиладиган нишонни илк бор кўриб қолган эканлар. Худди ўша нишон бугун менга тегишли уйнинг кираверишидаги дарвозаларни ҳамда чоп этилган китобларимнинг муқоваларини безаб турибди.

Баъзан, бундан қарийб қирқ йил аввал сотиб олган уйимга қараб, уни шартга қуфлаб, яна дунё бўйлаб сайру саёҳатларга отлансаммикан, деб ўйлаб қоламан. Зеро, бугунги кунда ўзингнинг ҳашаматли уйга эга бўлишинг қайсидир маънода эскилик аломати, қолаверса бу уйни тутиб туриш ҳам жуда кўп маблағни талаб қилади. Қолган умримни буткул саёҳатларда ўтказсам: ана шундай роҳатбахш, қалбимга ҳамиша, то ҳануз айрича гўзаллик, орому осойиш бағишлайдиган ана шундай масканга қилинажак саёҳатлардан бирида ўлиб-не-тиб қолсам ҳам, армоним бўлмасди.

Мен бунда Камбожадаги Ангкоре Вате деган сўлим жойни назарда тутаётирман. Менинг бу ҳаётдан атиги биттагина армоним қолган, у ҳам бўлса, яна бир бор жануби-шарқий Осиё чангалзорлари аро ниҳон бўлган ана шу сўлим қишлоқчага қайтиб бора олсам. Бир йиллар чамаси муқаддам у ерда бўлгандим, аслида мен ўшанда бир-икки кун туриб келмоқчи эдим, бироқ бу сокин гўшанинг сеҳрли жозибаси сабабли нақд уч ҳафта қолиб кетдим.

Янги саёҳат шакшубҳасиз мени ўлдириб қўя қолади, лекин ана шундай гўзаллик қучоғида жон беришнинг ўзи ҳам — таърифига тил ожиз, гаройиб лаззат бўлур эди.

Менинг уйим ҳам худди ўзим каби энди ўтмишга кўпроқ мансубдир. Менда энди майший фаровонликнинг ҳеч бир ашқол-дашқолларига, моддий нишонларига ҳавасу рағбат қолмаган. Мен зинҳор-базинҳор молу мулкка муккасидан кетиб, ундан мосуво бўлганидан қайғую аламга гарқ бўладиганлар хилдан эмасман. Бутун дунё бўйлаб менинг қаламимга мансуб 800 миллион нусхадан кўпроқ китоблар нашр этилиб, сотилган. Пулни дарҳақиқат, инсоннинг олтинчи сезгиси, деб аташ мумкин. Ва қизиги, бу сезги инсонга қолган бешта сезгисидан оқилона фойдаланиш имкониятини яратади. Албатта, умримнинг сўнгги кунларини қошшоқликда кечирмаётганлигим мени хурсанд қилади. Ҳам қари, бунинг устига камбағал ва қашшоқ бўлишдан оғири йўқ. Қариган чоғинда бирор-бир бошпанага муҳтож, нонга зор бўлиб, садақаларга қараб яшагандан кўра, яхшиси бу дунёга келмаган маъқул.

Мен узоқ йиллар давомида изчил равишда ўзимга ёққан импрессионист ва модернист рассомларнинг тасвирий санъат асарларини сотиб олиш билан маш-

гул бўлдим. Бугун эса уларнинг бирортаси менинг қўлимда қолмаган, бироқ шунда ҳам уларни деб қайгу ҳасрат чекмаётгирман. Дўстларим уйимнинг бугунги аҳволини кўришиб, унинг шип-шийдам бўлиб қолганлигини айтишади. Менга эса ҳечам ундай туйилмайди. Мен ҳатто бир пайтлар Таитида катта ҳавас билан сотиб олганим — Гогеннинг шахсан ўз қўллари билан чизилган, эшик кўзларига ўрнатиш учун мўлжалланган шиша панелдан ҳам воз кеча олдим. Ҳозир у Америкада аллақайси бир шахсий коллекционернинг газнасини безаб турибди.

Бугун уйимда фақатгина театр учун ишланган айрим эскизлар сақланиб қолган холос, аммо афсуски улар ҳам энди меники эмас. Мен уларни Викториа ва Альберт музейига ҳада қилдим, ва мазкур музей васийлари менга катта ҳурмат кўрғазишиб уларни то вафот этмагунимча олиб кетмасликка розилик билдирдилар.

Мени илгарилари ҳам, ҳозир ҳам кимнингдир мендан ўзгачароқ, фарқлироқ фикр юритиши, бошқа нуқтаи назарларга эга бўлиши кўпам ташвишлантиравермайди. Мен, албатта, доим баҳслашаётган рақибим эмас, балки ўзим ҳақ деб ҳисоблайман, агар ноҳақ бўлсам фикримни ўзгартирган бўлардим, лекин ўзганинг ноҳақ эканлигидан азият чекмайман.

Мен ўзим учун ўзимни, ўзлимни ҳамиша, ҳар жабҳада бутун борлиқ ичра яратилган мавжудотларнинг энг мукаррами ва муҳими деб ҳисоблаганман... Лекин бунга ақл кўзи билан теранроқ назар солганда, мен бу бепоён борлиқ аро, атиги кўзга кўринмас бир зарраман, холос. Ҳўш, агар мен умуман бўлмаганимда, бу оламда нима ҳам ўзгариб қоларди, дейсиз?

Бир вақтлар — ҳозир аниқ эсимда йўқ, мен унда неча ёшларда эдим, ўзимча — модомики, биз ҳаётда бор-йўғи бир маротабагина яшар эканмиз, ҳаётдан имкон қадар кўпроқ нарсани олишимиз керак, деган қарорга келган эдим. Ушанда мен ҳаётимни шундай яшайинки, токи бошқа турли фаолият шакллари билан қатъи назар ёзувчилик фаолиятим ҳаётимнинг энг муҳим бўғинига айлансин ва ўлимни олдида ҳар жабҳада ўзига хос гармонияга, мутаносиблик ва мукамалликка эга бўлай, дер эдим.

Ҳа, мен ҳаётимда ана шундай гармонияга, мукамалликка эришдим, дея оламан. Мен дунёда узоқ йиллар муайян мавқега, ўринга эга бўлдим ва бундан хурсандман. Ўз ўрнимни тез орада бошқаларга бўшатиб бераман. Нафсиламбрини айтганда, ҳар қандай турмуш тарзининг ҳам асосий мақсади — унинг худди исталган турдаги ижод намунаси каби ўз етуклигига, мукамаллигига, ниҳоясига етишида-ку ахир. Агар рассом ўзи яратган асарига халал бермасдан, яна ниманидир қўшиш имконига эга бўлмаса, у энди асаридан узоқлашгани маъқул.

Менга яқинда бир пайтлар ўзим даволанганим — Швейцаридаги доктор Ниханс шифохонасига боришимни маслаҳат беришди. Бироқ, ҳаётга бўлган қизиқишларим мутлақо сўниб бўлганлиги сабабли, мен умримни бундан бўёғига чўзишдан ҳеч бир маъно топмайман.

Энди ёзишни ҳам истамай қўйдим. Бошимда на бир гоё, на бир сюжет ва на бир сўз қолган. Мен аллақачоноқ, ўзим ёзишни истаган барча нарсаларни қоғозга тушириб улгурдим ва қаламимни четга суриб қўйганман.

Энди эса бу ёғига кимдир “Таймс” газетасида менинг вафотим ҳақида чоп этилган таъзияномани ўқийди-ю: “Буни қаранглар-а! Мен уни аллақочонлар гўрда ётибди, деб ўйлар эканман!” дея ҳайқиради ва шунда менинг руҳим унинг боши узра парвоз этиб, шодумон “қаҳ-қаҳ” уради, холос.

1964 йил

Рус тилидан
Муҳиддин ОМОН
таржимаси

МИЛЛИАРДЕРНИНГ АФСУСИ САМИЙМИ?

Мана, бир неча ойдирки, “сарик” матбуот олами ва бу оламнинг дунёда яккагон қиролларидан бирига айланган Мердоклар империясини янги “уотергейт” машмашалари титратиб турибди. Гап бизнесмен отаболанинг иш юритиш, даромад топиш усуллари устида бўлса майли эди, аммо бу галги жанжалга Англиядек обрўли мамлакатда чоп этилаётган қатор нашрларнинг бош муҳаррирлари, Лондон полицияси амалдорларининг дахлдорлиги маълум бўлгач, кўпларга кўп нарсаларда мураббийлик қилишни ўзларига эп кўрадиган инглизларнинг кайфияти чинакамига бузилди, жамоатчилик оёққа қалқди. Инсон ҳуқуқлари, одамларнинг шахсий ҳаётига аралашмаслик, фуқаролик манфаатларига дахл қилмаслик тўғрисида тўхтовсиз бонг уриб турилган бир пайтда пойтахт Лондонда эшитган кишининг эти жунжикадиган қонунбузарликлар содир этилаётганини қандай баҳолаш мумкин? Бу нима — бизнес оламининг “така бўлсин — сут берсин” шiorими ё беҳисоб бойлик таъсирида шайтон васвасасига учимми? Салкам 6 миллиард доллар шахсий маблағга эга бўлган Мердокларга яна нима етишмаётган экан-а?

Гап шундаки, бундан бир муддат аввал ота ва бола Мердоклар бево-сита раҳбарлик қилаётган “Ньюс-Корпорейшн”га қарашли “News of the World” газетаси журналистлари нима қилиб бўлса-да, шов-шувли, олди-қочди факт ва маълумотларни қўлга киритиш учун минглаб ватандошларининг телефон орқали сўзлашувларини қонунга зид равишда эшитиб, шахсий почталарини ўқиб, улардан ўз манфаатлари йўлида сурбетлик билан фойдаланиб келганлар. Ўзларини адолат ҳомийлари деб эълон қилган ноширлар бу қабих жинойтлари билан журналистика номига ўчмас доғ туширганлар.

Дастлабки тергов натижаларида 160 йилдан бери узлуксиз чоп этиб келинаётган, газетхонларнинг ишончини қозонган, инглизларнинг бир эмас, бир неча авлоди ўқиб, ахборотларига ишониб келаётган, адади миллион нусхадан ошиб кетган “News of the World” газетаси репортёрлари 4 мингдан ортиқ мобил алоқа воситаларини, 5 мингдан ортиқ шаҳар телефонларини мунтазам равишда эшитиб келишган. Кейинги хабарларда айтилишича, бу рақамлар яна икки-уч бор ошиши ҳам мумкин экан. Жабрланганлар орасида қироллик оиласи аъзолари, террорчилар ҳужуми натижасида мамлакатда ва Афғонистондаги урушда ҳалок бўлганларнинг яқин қариндошлари, таниқли кишилар бор.

Британия парламентининг махсус комиссияси бу можарони жиддий ўрганишга киришди. Дастлабки натижалар кишини ҳайратга солади. Скотланд-Ярднинг собиқ бошлиғи Пол Стивенсон (бу мулозим ва унинг ўринбосари Жон Йейтс ушбу иш боис истеъфога чиқибди), ота ва ўғил Руперт ва Жеймс Мердоклар парламентнинг маданият, оммавий ахборот воситалари ва спорт масалалари бўйича комиссияси аъзоларининг са-

волларига жавоб қайтаришга мажбур бўлдилар. Икки соатдан кўпроқ давом этган савол-жавоб чоғи дунё медиа бозорида яқка ҳукмронлик қилаётган магнатлар ошкор бўлган воқеадан афсусланиб, ўз ватандошларидан, айниқса, жабранганлардан узр сўрашди, 80 ёшли кекса Руперт Мердок: “Жуда афсусдаман, бугун ҳаётимдаги энг таққирли кун”, деди. Аммо айбига иқрор бўлмай, газета журналистлари қонунга хилоф равишда ахборот тўплаётганларидан мутлақо беҳабарлигини қайта-қайта тақрорлади. Аслида ҳам шундаймикин?

Можаро юзага қалқиб чиққач, воқеалар ривожи жуда тезлашиб кетди. Дастлаб “News of the World”нинг бош муҳаррири Ребекка Брукс ҳибсга олинди. Унинг раҳбарлигида чоп этилаётган газета журналистлари қотиллар томонидан ўғирлаб кетилган ва кейинчалик ўлдирилган мактаб ўқувчиси Милли Даулернинг овозли почтасидаги баъзи маълумотларни ўчириб (бундай пасткашлик дунёда камдан-кам содир бўлади), тергов ходимларини чалғитишган. Полиция ва қизчанинг ота-онаси газета материалларига ишониб, Миллини тирик деб ўйлашган. Бундан ташқари, газета репортёрлари Лондон полицияси билан махфий тил бириктириб, улардан мансабдор шахсларнинг шахсий ҳаётига доир муҳим маълумотларни доимий равишда, албатта, маълум моддий манфаатдорлик эвазига олиб туришган ва бу билан ўз хизмат вазифаларини суиистеъмол қилишган. Бундай маълумотлар “Ньюс-Корпорейшн”га тегишли нашрларнинг умумий тиражига, демакки, муассисларнинг чўнтагига тушадиган мўмай даромадга ижобий таъсир кўрсатган.

Наҳотки бу жинойтлардан бош муҳаррир ва у билан газета йўналиши хусусида маслаҳатлашиб, тегишли кўрсатмалар бериб турадиган муассис беҳабар бўлса? Газетанинг навбатдаги сонига имзо чекаётган раҳбар журналистлар топиб келган шов-шувли материаллардаги маълумотлар қаердан, қайси манбадан ва қай тарзда олинганига қизиқиши лозим эди-ку?! Бундай мулоҳаза тажрибали, ўзи ҳам бир вақтлар газета нашр этган ота Мердокнинг ҳаёлига келиши керак эди-ку?! Брукс хонимнинг хотиржам: “Мен ҳозир ҳибсдаман, баъзи саволларга жавоб қайтара олмайман, ходимларимнинг ноқонуний хатти-ҳаракатларидан икки ҳафта аввал хабар топганим рост” деган сўзларига ишониш қийин. Кўпларнинг фикрича, у ошқора тилёғламалик қилмоқда.

Комиссия аъзолари кейинги беш йил ичида Лондон полицияси бошлиғи сэр Пол Стивенсон “News of the World” газетаси вакиллари билан 18 марта, газета бош муҳаррири ўринбосари Нил Уоллис билан 7 марта астойдил тушлик қилганини аниқлашди. “Бир балоси бўлмаса, шудгорда кўйруқ на қилур” деганларидек, Лондондек гувиллаб ётган шахар полициясининг бошини қашишга вақти йўқ бошлиғи бекорга шундай қилмаган бўлса керак!

Комиссия аъзоларида бундай мулоҳаза билдиришга етарли асослар бор. Чунончи, Лондон полициясининг жамоатчилик билан алоқалар департаменти директори Дик Фидорчио парламент аъзолари ҳузуридаги чиқишида мазкур департаментнинг 45 нафар ходимидан 10 таси “News of the World” газетасининг собиқ ходимлари эканини маълум қилган. Шу газетанинг собиқ муҳаррирларидан бири Энди Коулсон бир муддат мамлакатнинг ҳозирги бош вазири маҳкамасида матбуот котиби бўлиб ишлаган. Бош вазир Дэвид Кэмерон Коулсонни ишончли дўст, ҳақиқий профессионал сифатида ҳурмат қилишини айтган. Сэр Стивенсон эса полициянинг жамоатчилик билан алоқаси бўйича ўзига маслаҳатчи қилиб, гўёки мамлакатда бошқа нашр йўқдай, айна шу газета бош муҳаррирининг ўринбосари Нилл Уоллисни танлаган. Яна бошқа фактлар ҳам бор. Аммо шу келтирилганларнинг ўзи комиссия аъзоларида Лондон полици-

яси ва “News of the World” ўртасида икки томонлама келишувли алоқа мавжудлиги хусусида фикр уйғотмоқда. Шунга асосланиб, Коулсон ва яна газетанинг айрим ходимлари, полициячилар, хусусий изкуварлар ҳибсга олинди. Бундан анча вақт илгари “News of the World” газетаси репортёрлигидан бўшган ва ҳамкасбларининг ноқонуний ҳатти-ҳаракатлари тўғрисида биринчи бўлиб маълумот берган Шон Хорнинг мурдаси Хардфордшир графлигидаги уйдан топилган. Полиция мархум ўз ажали билан вафот этганини таъкидлаётган бўлса-да, бу воқеага дахлдор саволлар озайиш ўрнига кўпаймоқда.

Парламент комиссиясининг аъзолари ота-бола Мердоклардан компания ходимларининг одамларнинг шахсий ҳаётига доир маълумотларни титкилаш, полиция билан жиноий тил бириктириш, ҳуқуқ-тартибот органларини чалғитиш, сиёсатдонларни ўз томонларига оғдириш каби жиноий ҳатти-ҳаракатларини изоҳлаб беришни қатъий талаб қилишди. Савол-жавоблар чоғи парламент вакиллари 2008 йилнинг апрель ойида нима сабабдан ёки қайси асосга кўра Жеймс Мердок Англия профессионал футболчилари ассоциацияси бошлиғи Гордон Тайлор номига ёзилган 700 минг фунт стерлинг миқдордаги чекка имзо қўйгани билан қизиқишди. Балки бу “гонорар” Тайлорнинг жим туриш, баъзи маълумотларни ошкор қилмаслиги учун берилгандир? Ахир, унинг телефони ҳам узоқ вақт кузатилган эди-да.

Руперт Мердок бир қарашда жуда хотиржамга ўхшайди. Ёши саксондан ошган, ўз соҳасининг бетакрор билимдонига айланган, тиниб-тинчимас бу қарияни савол билан чалғитиш қийинлигини парламент комиссияси аъзоларининг бири иккинчисидан ўткир, унча-мунча кишини додиратиб қўядиган икки юздан ортиқ саволларига қандай жавоб қайтарганини кўриб ишонч ҳосил қилдик (Бу тадбир “Россия-24” каналида тўла намойиш этилди). Комиссия аъзоларидан бири: “Сиз мамлакат бош вазирлари билан доимо яхши муносабатда бўлгансиз, уларни керак пайтларда қўллагансиз, тез-тез учрашиб тургансиз. Аммо, айтинг-чи, нега ҳар сафар, сизни бош вазир қароргоҳига таклиф қилишганида, олд эшикдан эмас, орқа эшикдан кирардингиз?” деган саволига ҳам хотиржамлик билан: “Ҳа, шундай бўларди, сабаби менга маълум эмас”, деб жавоб берди-қўйди. Кўпчилик саволлар унинг газета муҳаррирлари билан қандай ишлаши тўғрисида бўлди. Мердок “Муҳаррирлар билан аҳён-аҳёнда кўришиб тураман, ички ишларига аралашмайман, аммо уларга ишонардим, афсуски, баъзилари ишончимни оқлашмади. Корпорацияда 53 минг киши ишлайди, ҳаммасини билиш қийин, “News of the World” ялпи бизнесимнинг атиги бир фоизини ташкил қилади”, дейишдан нарига ўтмади.

2003 йили ўттиз бир йиллик никоҳдан сўнг рафиқаси Анна Торв билан ажрашиб, 31 ёшли Венди Денг исмли аёлга уйланган Руперт Мердокнинг ҳаёт йўлига бир назар ташлайлик. У 1931 йили Мельбурн шаҳрида туғилган. Австралияда чоп этиладиган бир қатор газеталарда ишлаб, маълум тажрибага эга бўлгач, Буюк Британия ва АҚШ медиа-бозори томон йўл олади ва бирин-кетин шов-шувга ўч “сарик” матбуот нашрларини сотиб ола бошлайди, ўзи ҳам бир неча янги газета-журналлар ташкил этади. 1979 йили “Ньюс-Корпорейшн”га асос солади. 1985 йили АҚШ фуқаролигини қабул қилгач, Американинг бир неча йирик телекомпаниялари эгасига айланади. Кейинроқ “Dow Jones” компанияси ҳам унинг ихтиёрига ўтади.

Кекса Мердокни баъзилар мақташади, баъзилар аёвсиз танқид қилишади. “У жуда бой, аммо ўта хасис” дегувчилар, “Бирон-бир фойдали келишувдан қуруқ қолмаслик учун деярли ухламайди, арзимаган пул учун эринмай тортишади, аммо аукционда бойлигини кўз-кўз қилиб, масалан

Ван Гогнинг оддий асари учун 49 миллион доллар тўлашга рози бўлади”, дея писанда қилувчилар ҳам йўқ эмас.

Мердок, шубҳасиз, мураккаб шахс. Дунёқараши ғарб оламининг аёвсиз қоидалари, раҳмсиз талаблари, “Ё сен янчиб ўтасан, ё сени янчиб ўтишади” қабилидаги ўзгармас шиорлари асосида шаклланганига шубҳа йўқ. Йўлига соя ташлаётганларни ёқтирмайди. Буни қуйидаги мисол билан исботлаш мумкин. 1994 йили Мердок Миллий футбол лигасига 1,6 миллиард доллар тўлаб, мамлакат стадионларидаги жамики футбол ўйинларини тўрт йил давомида трансляция қилиш ҳуқуқини қўлга киритади. Трансляция билан кейинги қирқ йил ичида муттасил шуғулланиб келаётган ва бу борада катта тажрибага эга CBS компанияси эса оғзини очиб қолаверади. Чунки жаноб Мердок савдо баҳосини бирданига уч баравар кўтариб юборади.

Мердок қалтис вазиятлардан жуда кўп ҳолларда силлиққина чиқиб кета олган. Унинг мамлакат расмий доиралари, нуфузи баланд мулозимлар билан дўстона алоқа ўрната олиш, уларни ўз таъсири доирасида тутиб туриш маҳоратини инкор этишнинг иложи йўқ. Йирик сиёсатдон ва тадбиркорларни қачон ва қай ҳолатда қўллаб-қувватлашни, ким билан ва қаерда ош-қатиқ бўлишни, бозорга қачон чиқишни ва нима харид қилишни яхши билади. У 1981 йили дунёдаги энг қиммат савдо белгиси — “The Times” газетасини харид қилар экан, анча узоқни кўзлаган эди. Касаба уюшмаси ходимлари, журналистлар инглизларнинг ўнлаб авлодлари муттасил ўқиб келаётган ушбу обрўли нашрнинг Мердок қўлига ўтишини маъқулламай, норозилик намойишлари ўтказишади. Аммо ўша пайтдаги бош вазир Маргарет Тэтчер кутилмаганда Мердокнинг ёнини олади. Бунга жавобан Мердок газета саҳифаларида “темир хоним”нинг мемуарларини эълон қилишга киришади. Мана буни ишбилармонлик деса бўлади.

Руперт Мердокнинг ҳаёти, медиа-бизнес оламидаги муваффақиятлари бугун кўпчиликнинг эътиборида. У аввал бошдан оқ қартани гоҳ очик, гоҳ ёпиқ, баъзи ҳолларда эса қоидага зид равишда қалтис ўйнагани маълум. Биргина мисол. Ёш Руперт 1953 йили ўз ватанида ношир ва муҳаррир отасидан мерос бўлиб қолган “The Adelaide News” газетасига раҳбарлик қилаётганида рақобатчилари ундан газетани арзимас баҳога сотишни талаб чиқишади, рози бўлмасанг, сенга қарши тил бириктириб, газетангни касодга учратамиз, дея дўқ-пўписа қилишади. Руперт бу таклифга кўнмайди, аксинча, рақобатчиларнинг хаёлига ҳам келмаган ишга қўл уради — газетанинг биринчи саҳифасида савдо-сотиққа доир ошкор қилиш мумкин бўлмаган бир конфиденциал таклифни эълон қилиб юборади ва бу билан бир йўла икки қуённи уради: рақобатчилар уни тинч қўйишади, газетанинг тиражи эса икки баробар ошади.

Мердокнинг бу ўйинлари ўтган асрда қолиб кетгани аниқ, аммо унинг медиа-бозоридаги сиёсати кўпинча айна шундай қалтис қарорларга, кутилмаган бурилишларга асослангани сир эмас.

Ҳозирча текширувлар давом этмоқда. “News of the World” ёпилди, журналистлар ўзларига иш изламоқдалар. Унинг сўнгги номери 3,8 миллион нусхада чоп этилди ва жуда тез сотилди. Айна чоғда Мердоклар асос солган “Ньюс-Корпорейшн”га қарашли йирик нашрларнинг адади кун сайин тушиб бормоқда. Кимга тўй, кимга аза. Бу ҳолатдан унумли фойдаланган рақобатчилар отларини қамчилаб қолишди. Масалан “Дейли стар санди”нинг шу йил 17 июль кунги сони аввалгисидан уч баробар кўп нусхада чиқди. “Гардиан”, “Индепендент”, “Миррор” каби кундалик газеталарнинг ҳам нусхалари кўпайди. Айна чоғда “Ньюс-Корпорейшн”нинг қимматли қоғозлар бозоридаги баҳоси 17,4 фоизга ёки 8,3 миллиард долларга арзонлашди. Мердокларнинг шахсий мулки 1

миллиард долларга камайди. Тажрибали миллиардер учун бу йўқотиш ҳеч гап эмас. Аммо парламент текширишлари натижасида ота-бола Мердокларнинг ушбу жиноий ҳатти-ҳаракатлардан хабардорлиги аниқланса, “Ньюс-Корпорейшн”дай улкан империянинг жанозасини ўқиса ҳам бўлаверади.

Бу можародан англашиладиган хулоса шуки, матбуот ўз моҳиятига кўра ҳамма жойда ва ҳаммиша ўз ўқувчилари олдида холис ва адолатли бўлиши, фақат асосли, текширилган ахборотларни тарқатиши, ноўрин шов-шув кўтармаслиги, одамларнинг шахсий ҳаётига аралашмаслиги, инсоний ҳис-туйғуларини ҳурмат қилиши, жамиятдаги айрим куч ва доираларнинг бошқалардан ўч олиш минбарига айланиб қолмаслиги керак. Дунёнинг кўпгина мамлакатларида амал қилаётган хартия ва кодексларда, хусусан, журналистлар халқаро федерациясининг ҳужжатларида ва мамлакатимизда оммавий ахборот воситалари фаолиятига доир қабул қилинган қонунларда бу талаблар аниқ-равшан белгилаб қўйилган.

Давлатимиз раҳбарининг кўплаб нутқ ва маърузаларида мустақиллик йиллари матбуотининг мақсад ва вазифалари тўғрисида гап борар экан, бу матбуот, энг аввало, “инсон манфаатларининг ҳимоячиси, давлат ва жамият ўртасида холис воситачи сифатида фаолият юритиши, фақат шу йўл билан эркин ва холис минбарга айланиши лозимлиги” алоҳида таъкидланади. “Сўз ҳам кучли, ҳам кескир бир қуролдирки, уни эҳтиёткорлик билан оқилона ишлатмоқ зарур. Бу қуролни нияти пок, мақсади ҳалол... кишиларга топшириш зарур”, деб таъкидлайди Юртбошимиз.

Ўзбекистон босма ахборот воситалари ва ахборот агентликлари журналистларининг ахлоқ-одоб кодексига (2006 йил) қуйидагиларни ўқиймиз: “Журналист ўз вазифасини адо этишда... инсон шаъни ва унинг шахсий ҳаёт кечиришга бўлган ҳуқуқини ҳурмат қилиши, халқаро ҳуқуқ ва миллий қонунлар талабларига мувофиқ инсон ҳуқуқлари ва унинг шаънини ҳақоратлар, гийбатлар, уйдирма ва айбловлардан ҳимоялаши... зарур”.

Афсуски, бу талабларга фарб мамлакатларида ҳаммиша ҳам тўла амал қилинмайди. Фойда кетидан қувиб, дуч келган ахборотни, жумладан уйдирмаллиги, соғлом мантиққа зидлиги аввалдан маълум гаразли мишмишларни ҳам бемалол газета саҳифасига олиб чиқиш, тарқатиш кўплаб нашрлар учун оддий бир ҳолга айланиб қолган.

Шармандаларча ёпилган “News of the World” газетаси билан боғлиқ можаро матбуот олами учун жиддий сабоқ бўлиши табиий. Бу сабоқ-воқеа сифатида журналистика соҳасига оид дарсликларга кириши ҳам мумкин. Аммо бир нарса аниқки, бу жиноятнинг жамики иштирокчию раҳнаmolари тегишли жазога тортилиб, Мердокларнинг медиа империяси “сарик” матбуот бозорини бутундай тарк этганида ҳам, мамлакат бош вазири ваъда қилганидек, ота-боланинг айби исботланиб, улардан матбуот устидан ҳукмронлик қилиш ҳуқуқи олиб қўйилганида ҳам, бу уришлар қотиллар кўлида ҳалок бўлган қизчанинг онаси кўзидаги бир томчи ёшга арзимайди.

Бу воқеа фарб матбуоти тарихида шармандали саҳифа сифатида узок вақт сақланиб қолади.

Аҳмаджон МЕЛИБОЕВ

Сергей МНАЦАКАНЯН

Маркес — XX аср афсонаси

Мен яқиндагина чоп этилган Жеральд Мартиннинг колумбиялик машхур адиб Габриель Гарела Маркесга бағишланган китоби (“Слово” нашриёти, 2011. 624 б. 5000) билан танишиб чиқдим. У буюк ёзувчи ҳаётидан ҳикоя қилади.

Габриель Гарсиа Маркес (бундан буён — ГГМ) ва унинг рафиқаси Мерседес бундан эллик йиллар бурун почта бўлимига “Юз йил танҳоликда” романи қўлёзмасини нашриётга жўнатиш учун келишганида хизмат ҳақига 82 песо тўлашлари керак эди. Бўлажак донгдор адиб ва унинг рафиқасида 50 песогина пул бор эди холос. Бу қўлёзманинг ярмини жўнатишга етарди. Унинг иккинчи қисми уйдаги нарсалар — электр иситгич, соч қуритгич, шарбатсиққичлар гаровга қўйилганидан кейин жўнатилди. Бугунги кунда ГГМ нафақат машхур, балки жуда катта маблағ эгаси ҳам. Беш мамлакатнинг энг чиройли жойларидаги етти ҳовли-уй унинг мулки саналади. Кейинги ўн йилликда у ярим соатли интервью учун 50 минг долларга розилик берадиган бўлди (ҳамиша ҳам эмас). Унинг китобларининг номи Шекспир асарлари сингари бот-бот газета сарлавҳалари ўрнида кўрина бошлади.

Қачонлардир мен ГГМнинг битта интервьюси билан танишгандим. Унда у, ёзувчи қашшоқликда яшашга лойиқдир, деган буржуа жамияти назаридаги тушунчани мен ҳазм қилолмайман, деб айтганди. Зеро, ёзувчи эмин-эркин ижод қилиши учун ҳар жиҳатдан таъминланган бўлиши керак. Бу фикрни у ўзининг мисолида исботлаган эди.

У бундан кўп йиллар аввал электр ёзув машинасини ёқлаб чиққан эди. Ҳеч бир қалам фикрни бу кашфиётчалик тез қоғозга муҳрлай олмайди, деганди. Бугун, ўйлайманки, ГГМ ноутбукни энг қулай иш қуроли деб билади.

Жеральд Мартен китобида жаҳон адабиётининг тирик генийси ҳаётидан кўплаб таъсирчан ва янги лавҳалар келтирилган. Шулардан бири аллақачон ўзининг “Полковникка ҳеч ким ёзмайди” номли машхур асарини ёзиб қўйган ёш журналист ГГМнинг машхур бўлиб кетиши арафасида — 1957 йил Парижда энг севимли ёзувчиси Эрнест Хемингуэйни учратиб қолганлиги ҳақида. “У рафиқаси Мэри Уэлш билан йўлқадан Люксембург боғи томон ўтиб борарди. У жинси шимда ва ихчам куртқада эди. Ҳаяжонланган Гарсиа Маркес тортинчоқлиги туфайли унга яқинлаша олмайди, бироқ жим туравериши ҳам мумкин эмасди ва кўчанинг нариги томонида тургани ҳолатда қичқиради: “Маэстро!”¹ Чол, денгиз ва улкан балиқ ҳақидаги қиссаси унинг яқинда тугатган — жанговор хизматлари билан давлат нафақасига чиққан қария ҳақидаги аса-

рига бениҳоя илҳом берган буюк адиб худди гўдакларникидек шўхчан овоз билан жавобан қичқирди: “Adios, amigo!”

Ўша олис йилларда ГГМ Парижда, кейин Лондонда қашшоқликда яшаб, севимли касби — мухбирлик қилиш учун иш ахтарарди. Унинг ижара ҳақини тўлашга ҳам ҳеч вақоси қолмайди, севгилиси билан аж-ралишади, у фақат ҳимматли дўстларининг мадади билангина амаллаб кун кечиради.

2007 йилнинг 6 мартада нишонланган унинг 80 йиллик тўйига қироллар, президентлар ташриф буюришади. Улар орасида Испания қироли ва Колумбия президенти ҳам бор эди. У билан дунёнинг энг бообрў кишилари дўстлик ришталарини боғлайдилар. У Билл Клинтон билан дўстлашади. Унинг яқинлари даврасида Франция президенти Франсуа Миттеран ҳам бор эди. У ўз эътиқодига кўра, умрининг ярми-дан ортиқ вақти давомида Фидель Кастронинг қадрдон дўстига айланади. Бу, адабиёт мудом дунё сиёсатининг муҳим омили бўлиб келганлигини тасдиқлайди, афсуски, бугунги кунда у Россияда мунтазам равишда чеккага суриб келинмоқда.

1982 йилда адибга Нобел мукофоти берилганда Лотин Америкаси матбуоти бу воқеани Швеция қироли унга совриндорликни эълон қилиб, дипломини топширгунига қадар — етти ҳафта давомида тинмай ёритди.

Дарвоқе, Нобел мукофоти ҳақида. Бизнинг кўз ўнгимизда қачонлардир обрўси жуда юксак бўлган бу мукофотнинг қадри йил сайин тушиб борди ва тушиб бормоқда. Балки бу мукофот соврини энди кичкина кўриниб, ҳеч кимни ҳайратлантирмай қўйгандир, балки қўмита муносиб адибларни ҳар гал тўғри танлаб ололмаётгандир, балки муносиб номзодларнинг ўзи йўқдир ҳақиқатдан ҳам.

ГГМ дунё жамоатчилигининг эътиборига ҳалол меҳнати билан сазовор бўлган санокли адиблардан бири саналади. Унга бу мукофотнинг берилиши сиёсатга мунофиқларча мувофиқлашиш ҳодисасидан мутлақо холи. Аммо бу борада кейинги жараёнлар кишини ниҳоятда ажаблантиради. Жумладан, мукофот ўтган йил шаҳватпараст адибага берилган бўлса, бу йил — бир жинслилар никоҳини ёқловчи, кейин европалик олиш керак, келаси йили жанубий африкалик ёзувчига (сермаҳсуллиги учун) берилиши лозим деган мулоҳазалар бўлаётганлиги ҳеч кимга сир эмас... Маркес эса бундан мутлақо истисно — унинг “Юз йил танҳоликда” романининг юксак жозибаси ҳатто адибнинг душманлари ва ҳасадгўйлари назарида ҳам сира путур топмайди.

ГГМни қулфатлар ва хасталиклар четлаб ўтгани йўқ. У икки марта саратон касалликлари шифохонасидан соғайиб чиқди, зеро у даволаш мумкин бўлмаган ўпка саратонини, кейин оққон хасталигини ҳам енгди. Бу хасталикларга қарши курашишда унинг тақдири бошқа бир Нобел совриндори — Солженицин тақдирига ўхшаб кетади, у ҳам тузалиши мумкин бўлмаган саратон хасталигидан соғайган эди.

Ушбу китоб муҳаббат ва илҳом онлари ҳақида, адибнинг қандай яшаганлиги, унинг кўплаб мукофотларга сазовор бўлганлиги, ижодий таназулларни қандай енгганлиги, дунёга саёҳати, ўз китобларини қандай нашр қилганлиги ва беназир асари “Бузрукнинг кузи”га қай тарзда тарадуд кўрганлиги, янги аср сарҳадларига қўйган қадами ва бунда ҳам ўз ўқувчилари умидини оқлаганлиги ҳақида ҳикоя қилади. Жеральд Мартин ихлосмандларга дунё адабиёти бузругининг шахсий ҳаётининг

¹ Устоз маъносида.

кўплаб ажиб тафсилотларини ёритиб, унинг нозик қирраларини очиб беради.

ГГМ ҳақидаги китобни гапириб бериш менинг вазифамга кирмайди. Бунинг учун уни қайтадан тўлалигича ёзиб чиқишга тўғри келади. Муаллиф ўз қаҳрамони — буюк адиб ҳаётининг теран лавҳаларини муфассал қаламга олади, уни сафарларда кузатади, кетма-кет чоп этилган китобларини таҳлил қилади... Айни чоғда ГГМ 84 ёшни ҳам қоралади.

Бизнинг кўз ўнгимизда буюк афсонанавис Габриель Маркеснинг ўзи дунёвий афсоналарнинг бирига айланди.

Бугунги кунда жиддий бир миллий адабиёт йўқки, унга адибнинг ижоди таъсир кўрсатмаган бўлса. Маконда руҳи ва унинг ёрқин қаҳрамонлари сийрати таъсирини рус, инглиз, француз замонавий прозасида ва бошқа жамики дунё адабиётларида кўриш мумкин. Ўтган асрнинг биринчи ярмида Хемингуэй инсониятнинг энг етакчи адиби бўлгани сингари унинг иккинчи ярмида ГГМ шундай мавқега кўтарилди.

Машҳур лотинамерикалик шоир Пабло Неруда 1967 йили “Юз йил танҳоликда” романини ўқиб, унинг муаллифини янги Сервантес дея атайди. Агар чуқурроқ ўйлаб кўрсак, бу ҳақиқатдан узоқ эмаслигини кўраемиз. Демак, ГГМ асарлари ҳам асрлар давомида инсониятни ҳайрат ҳисларига йўгурувчи ва унга муҳаббат туйғуларини ато этувчи асарлар қаторида боқий яшайди.

Ж.Мартин китоби — ўзи ҳақида ёзилганларни ёқтирмайдиган, таржимаи ҳолини битишларига изн бермайдиган ГГМнинг шахсан ўзи эътироф этган ва расман рухсат берган умрбаёни ҳамдир.

Биз китоб муаллифига чуқур эҳтиромимизни билдираемиз. Айни чоғда таҳлил қилиш ёки унинг таржимасига оид камчиликларни айтишга эҳтиёжimiz ҳам йўқ. Бу кироий қиссанавислик эмас, аксинча, бугунги кунда бизга замондош бўлган улуғ ёзувчининг умрномасидир. Ҳолбуки, даҳолар дунёдан аллақачон ўтиб кетган зотлардир.

Ҳақиқатан ҳам улуғ кишилар ҳаётига бағишланган ишлар шундай бўлиши керак; ўн етти йиллик меҳнат, адибдан олинган уч юз интервью, икки минг саҳифаси қорасўз ва олти минг изоҳ — жаҳоншумул адиб ҳаётидан ҳикоя қилувчи провард-натижада олти юз йигирма саҳифали матн!..

М. МИРЗО таржимаси
“Литературная газета”нинг шу йил 26-сонидан олинди.

Илмий таълил калити

М. Бахтин адабиётшунослик соҳасида умумэтироф этилган тартиб ва қоидалар хусусида баҳс юритаркан, “тарихий давр” ва “тарихий жараён” тушунчаларидан олдинги даврларда тўпланган тажрибаларни ҳамда адиб яшаган замонни назарда тутиб эҳтиёткорона фойдаланади. “Ҳозирги замон, — деб ёзади у, — ўзининг улкан ва ҳар жиҳатдан ҳал этувчи аҳамиятини сақлаб қолади. Илмий таҳлил фақат унга таяниб ўтказилиши ва ҳар доим у билан қиёсланиши лозим. Бироқ, бадиий асарни муайян даврга туташтириш хатоликка олиб келиши муқаррар, негаки унинг жозибадорлиги, мукамаллиги фақат беҳад катта макон ва замонда тўла намоён бўлади”.

Дарҳақиқат, М.М.Бахтин юритган мулоҳазаларида бадиий ижод генезиси ҳақидаги фикр муҳим аҳамият касб этади: “...бадиий асар илдизлари узоқ ўтмишга бориб тақалади. Буюк асарлар замонлар оша оби-тобига келади, улар яратилиш даврига келиб эса пишади — узоқ муддатли ва мураккаб жараённинг мевалари узиб олинади холос”. Пировардида, олимнинг фикрича, ёзувчи ижодини адабиётнинг узоқ тарихга эга йўналишлари ва оқимлари тавсифлаб беради.

Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, анъана ва новаторлик — адабий жараёнда изчиллик ва янгилишни, шунингдек ўтмишдан мерос қилиб олинган адабий анъаналари ва янги яратилган бадиий асарларнинг ўзаро боғлиқлигини таърифлаб берувчи тушунчалардир. Бугунги кунда ушбу тушунчаларнинг бир нечта илмий талқини мавжуд. В.М.Кожевников ва Л.А.Николаев таҳриридаги “Литературный энциклопедический словарь” (1987) китобида қуйидаги таъриф келтирилади: “Анъана — бу маданий хотира ва маданий меросни тавсифловчи тушунчадир. Анъана тарихий ўтмишнинг қадриятларини ҳозирги давр билан боғлаб, маданий бойликларни авлоддан авлодга ўтказиб, юзага келлаётган янги (шу жумладан бадиий) муаммоларни ҳал этиш, энг муҳими, янада бойитиш мақсадида маданий меросни тўлиқ қамраб олишга ҳаракат қилади. Бажаётган вазифалар нуқтаи назардан анъана ўтмиш ва ҳозирги замон ўртасида воситачи, адабий фаолиятнинг намуна, усул ва кўникмаларини ўзида сақлаш ва етказиш механизми сифатида намоён бўлади, қолаверса улар кишилар ҳаётига ўз-ўзидан қўшиб қўйилади ва алоҳида асослаб бериш ва эътироф этишга эҳтиёж

сезмайди. Бу жараён анъанавий алоқа ва муносабат, расм-русум ва одат, маънавий-ахлоқий тамойил ва меъёр, тимсол ва маъно-мазмунларнинг қайта-қайта такрорланиши орқали амалга оширилади”.

Адабиётдаги анъана тушунчаси фалсафа, жамиятшунослик, этнография, маданиятшунослик каби соҳалар учун қизгин баҳс-мунозара, муҳокама предметига айланганидан бери кўп вақт ўтди. Таъкидлаш лозимки, умуммаданий, жумладан адабий анъаналар ҳам бадиий ижод негизининг муҳим омили сифатида ёзувчилар ижодига катта таъсир кўрсатади. Айни пайтда адабий анъаналарнинг айрим жиҳатлари бадиий асарларда бевосита ёки билвосита янгича маъно касб этади.

Шу тариқа, эпик жанрларнинг ҳикоя шакли одамларнинг узоқ ва яқин ўтмиш ҳақида ривоят ва афсоналарни сўзлаб беришлари орқали вужудга келади ва бир маромда сақланиб туради. Масалан, тарихий роман – бу тарихий воқеа-ҳодисаларни бадиий жиҳатдан талқин этиш, уларни бадиий сўз ва образлар орқали тасвирлашдир. Асрларни бир-бирига боғларкан, анъана замонавий адабиёт олдида турган муаммоларни ҳал этиш мақсадида олдинги авлодлар тўплаган тажрибани мерос қилиб олади, шунинг учун айнан унинг зиммасига адабиётни янгилаш, яъни новаторлик вазифаси юклатилади, чунки новаторлик инсоният, халқ, жамият бойлигини ташкил этувчи қадриятларни янада бойитиш, тўлдириш ва сақлашни тақозо этади.

Таъкидлаш лозимки, новаторлик ҳам юксак истеъдод, ижодий

дадиллик ва замон талабларини теран ҳис этишни, англашни талаб қилади. Новаторлик негизда ҳаётнинг тадрижий ривожини ётибди, пайти келиб воқеликнинг ўзи ижодкорни янги шаклларни ахтаришга ундайди, чунки эскиларидан бундан буён халқ тарихида янги босқични акс эттиришга, бўйи-басти билан тасвирлашга етарли бўлмай қолади. Буюк ижодкорлар оламни янгича кўра олдилар, олдинги ёзувчилар ҳаётда кўрмаган, пайқаманган ёки тушуниб етолмаган муаммоларни аниқлаш ва ошкор қилишга эришдилар, ҳаётда шу пайтгача тасвирланмаган қаҳрамонлар образини яратдилар. Ва уларни реал тасвирлаш, бадиий акс эттириш учун, наср ва назмнинг янги жанр ва турларида ижод этадилар. Бироқ новаторлик кенг маънода анъана билан чамбарчас боғланганча қолаверди.

Анъана ғоявий ва ижодий таъсир, ўзлаштира, қадим ва ўрта аср адабиёти, қолаверса, халқ оғзаки ижодининг қонун-қоидаларига риоя қилишда давом этади. Олимлар ҳақли равишда анъананинг икки турини ажратадилар. Биринчидан, бу узоқ ўтмишдан тўпланиб келаётган тажрибага таяниш, уни қайта тиклаш ва ундан турли кўринишларда фойдаланиш (бу ерда одатий тарзда “анъанавийлик” ва “анъаналарга содиқ қолиш” атамаларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир). Бу турдаги анъаналар қатъий белгиланган бўлиб, сўзсиз амал қилинадиган расм-русум, одоб-ахлоқ қоидалари, расмий маросим шаклига эгадир. Анъанавийлик (кўпинча эски анъаналарга амал қилиш) адабий фаолиятда асрлар

давомида, деярли XVIII аср ўрта-ларигача кенг тарқалган эди, бу қоидага айланган, намунавий бўлиб қолган жанр шаклларида ёрқин намоён бўлди. Маълум вақт ўтиб, у ўз аҳамиятини йўқотди, санъат тараққиётига халақит берувчи ҳодисадек қабул қилина бошлади, шу сабабдан “анъана” атамасининг бошқа маъноси пайдо бўлди. Табиий равишда бу сўз билан жамият, халқ, инсоният қадриятларини ташкил этувчи маданий ва маънавий бойликларни, ўз тажрибасини, қолаверса илм-фанни кашфиётлар билан бойитишни тақозо этувчи маданий тажрибани ижодий ёндашган ҳолда, ташаббускорлик кўрсатиб мерос тариқасида қабул қилиб олишни айнан шу сўз билан боғлашадиган бўлди.

Таъкидлаш лозимки, анъана бадиий ижодга ўз-ўзидан, муаллиф ниятларига боғланмаган тарзда, мустақил кириб келиши ҳам мумкин. Буни инкор этиб бўлмайди. Масалан, ўтмиш адабиётининг ижтимоий ва тарихий жиҳатдан ўзаро боғлаган мавзу (тарихий шахс, романтик шахс ва ҳоказо)лар ёки универсал мавзу (меҳр-муҳаббат, имон-ишонч, ўлим ва ҳаёт, бурч ва шон-шараф, изтироб ва ҳузур-ҳаловат, тинчлик ва уруш)лар, шунингдек, маънавий-ахлоқий, фалсафий муаммолар, бадиий шакл унсурлари (шеър тузилиши, шеъринг вазн шакллари) шоир ва ёзувчилар томонидан айнан анъаналар тарзида ўзлаштириб олинади ва ижодда акс эттирилади. Шу билан биргаликда, тарихий барқарорликка, мувозанатга эга бўлган анъана бажараётган вазифалар нуқтаи назаридан ўзгаришларга

учраши мумкин, яъни ҳар бир давр ўтмиш маданиятидан айна ҳозирги пайтда унга қимматли ва зарурий нарсаларни саралаб олади. Шу билан бирга ҳар бир миллий маданиятда анъаналарнинг мерос бўлиб қолиш изчиллиги вақт ўтиши билан ўзгаради. Мисол қилиб XX аср иккинчи ярмида ўзбек адабиётида мумтоз адабиётга, XXI асрда эса — миллий маданият ва санъатга бўлган қизиқиш сезиларли даражада ошганлигини кўрсатиш мумкин.

Жаҳон адабий жараёнининг турли босқичларида анъана ва новаторликка нисбатан турлича ёндашилди. Қолаверса улар бирига турли кўринишда ўзаро муносабатда бўлишди. Фольклор, қадим ва ўрта аср адабиёт янги-ланиши жуда секинлик билан борди ва баъзи авлодлар томонидан ўзлаштирилмасдан, англамасдан, тушунилмасдан, энг ачинарлиси ёзиб олинмасдан, сақлаб қолинмасдан йўқ бўлиб кетди.

Уйғониш давридан бошлаб Европа мамлакатларида адабий жараён жадал суръатларда ривожлана бошлади: қадим Юнон ва Рим санъати, шу жумладан адабиёт шоҳ асарларига тақлид қилиш олдинги аҳамиятини йўқота борди, қолаверса узоқ ва яқин ўтмиш санъати замонавий бадиий вазифаларни ҳал этиш учун хизмат қила бошлади. Ўтмиш адабиёт ҳодисаларида 19-20 аср ёзувчилари мангу ўчмас қадриятларни, ҳаёт учун зарурий нарсаларни гоёвий, мафкуравий, маънавий-ахлоқий, бадиий жиҳатдан эскирган, истеъмолдан чиққан ва ҳозирги замоннинг маънавий-ахлоқий талабларига тўғри келмайдиган нарсалардан

ажратишга, авайлаб асрашга ҳаракат қилдилар.

Адабиётда анъаналарни тадқиқ этиш у ёки бу давр адабиёти ривожда бир қатор объектив қонуниятларни очиб беради. Масалан, XX аср бошидаги авангард йўналишлар (биринчи навбатда футуризм) учун анъана ривожланиш “тормози”, деб қабул қилинади. Новаторлик эса бир ёқлама, яъни анъанага қарши чиқиш ва классика билан “орани очиқ қилиш”-дек тушуниларди. Замонанинг етакчи адабий йўналишларига анъаналар, нафақат адабий ва ма-

даний-бадий, балки ҳаётий, қолаверса амалий ҳаётда нафи тегувчи анъаналарга ҳам кенг кўламда таяниш хосдир. Энг қизиғи, бу жараёнда ўтмиш тажрибаси ҳам бир вақтнинг ўзида янгиланади. Бу ерда шоир ва ёзувчиларнинг миллий маданият, фольклор (бизнинг мисолимизда – адабиёт) анъаналарига эргашиши, сингиб бориши ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир.

Хуллас, анъана ва новаторлик уйғунлиги – кенг кўламдаги сермазмун ва самарали адабий фаолиятнинг муҳим шартидир.

*Дилшод Арзиқулов,
Жиззах Давлат педагогика
институтининг англиз тили ва
адабиёти ўқитувчиси*

Кўркам китоб

Таниқли таржимон ва адабиётшунос Асил Рашидов бундан икки йил аввал замонамизнинг энг машҳур ёзувчиларидан бири Чингиз Айтматов ижодига бағишланган “Чингиз Айтматов олами” номли йирик тадқиқотини яратган эди. Теран мазмунли бу асар адабиёт мухлисларига манзур бўлди ва юқори баҳоланди. Адабиётшунос олим яқинда мазкур асарини қайта ишлаб, тўлдириб янги нашрини чиқарди (“Ўқитувчи” нашриёти, 2011 й.). Адабиётшуносликда бир илмий асарнинг қисқа муддат ичида қайта босилиши ва тез тарқалиб кетиши кам учрайдиган ҳодиса. Мана шу ҳолатнинг ўзиёқ “Чингиз Айтматов олами” тадқиқоти қай даражада етук, мазмундорлиги ва таҳлил савияси теранлигини кўрсатади. Айни замонда бу ерда яна бир муҳим нуқта бор. Асил Рашидов Чингиз Айтматовнинг ҳикоя, қисса ва романларини ўтган асрнинг 60-йилларидан бошлаб, ўзбек тилига таржима қилиб келади. Ана шу йиллар давомида у адибнинг биринчи таржимони сифатида ҳар куни Чингиз Айтматов асарлари қаҳрамонларига ҳамдард, ҳамнафас яшади, уларнинг қувонч ва дардларига шерик бўлди, қайғу ва ҳасратларини бирга тортди.

Чингиз Айтматов адабиёт осмонига чақмоқдек чақнаб кириб келганини ҳамма билади. Адибнинг “Тоғ ва дашт қиссалари” деб номланган ва юксак мукофот билан тақдирланган китоби қўлма-қўл ўқилган кезларда биз талаба эдик. Ҳали рус тилини мукамал билмасак-да (бу асарлар рус тилида ёзилган эди), Чингиз оға яратган бадиий оламнинг беихтиёр асири, чинакам мухлиси бўлиб қолгандик. Ёзувчининг ўзини қўрмаган-билмаганимизга қарамай, у бир зумдаёқ ҳаммамизнинг сирдош дўстимиз, меҳрибон оғамизга айланган эди. Орадан кўп ўтмай адибнинг “Қизил дуррачали сарвқомат дилбарим” (кейинчалик бу қисса “Сарвқомат дилбарим” номи билан машҳур бўлиб кетди) китобининг ўзбек тилида босилиб чиқиши биз — ёшлар учун чинакам адабиёт байрами бўлди ва бу китоб туфайли улкан ижодкорнинг ижод дунёси билан янада кенг, мукамал танишиш, ошно бўлиш имкони туғилди. Ана шу китоб кўп минг нусхада босилиб чиққандан кейин муболағасиз айтиш мумкинки, Чингиз оға асарларини ўқимаган саводли ўзбек китобхони қолмади, ҳисоб. Адиб асарларининг катта самимият ва эҳтирос билан ёзилгани, ҳаёт манзараларини бўяб-бежамасдан ҳаққоният билан чизиб бергани, эзгулик ва адолат туйғусини баралла қуйлагани, романтик кўтаринки руҳи ҳаммага бирдек манзур бўлган эди. Чингиз оғанинг ана шу илк қисса ва ҳикояларидаги ҳаёт манзаралари ва одамлар қисматини ҳаққоний тасвирлаш, меҳнат кишисини улуғлаш, унинг олижаноблиги ва фидойилигига катта эҳтиром кўрсатиш руҳи унинг кейинги барча асарларида фавқулодда кучли эҳтирос ва жозоба билан акс этганига гувоҳ бўлдик. Ҳамон улардан таъсирланиб, завқланиб, илҳомланиб келмоқдамиз. Асил ака таржимон сифатида Айтматов яратган бадиий оламнинг энг теран нуқталаригача пухта англаб, ўзининг қалбига жойлаб, меҳр билан ўзбекча

сўзлатгани ва юқорида айтганимиздек, уларга ҳамнафас яшагани, шунингдек, бу қаҳрамонларнинг юрак сирларини, дилдардларини адабиётшунос нигоҳи билан тўғри ва холис таҳлил қила олганини кўриб, бир қувончимизга икки қувонч қўшилди.

“Чингиз Айтматов олами” тадқиқотида машҳур адибнинг ҳаёт йўли ва юксак бадиий ижоди, санъаткорлик маҳорати жуда кенг ва ҳар томонлама теран очиб берилган. Адибнинг ижодий эволюцияси — йиллар оша камолот чўққилари сари юксала бориши, ҳар бир асарининг ўзига хос бадиий олами ва кейинги ижоди билан мантиқий, руҳий боғланиши, услубдаги юксак пафос, кўтаринкилик, тасвирдаги ранг-баранглик каби хислатлари кўпдан-кўп мисоллар, мушоҳадалар, изчил кузатишлар асосида очиб берилади. Таъкидлаганимиздек, муаллиф Айтматов бадиий олами ичида бир умр гаввосдек эркин сузиб сайр қилиб юргани учун бу гўзал ва бетакрор дунё сирларини завқ-шавққа тўлиб, эмин-эркин, ёрқин тасвирлаб беришга эришган. Тадқиқотни ўқир эканмиз, муаллиф билан бирга буюк ёзувчини вояга етказган муҳит, қатағон йилларидаги мусибатлар, уруш даври даҳшатлари, мустабид тузум югурдаklarининг софдил, ҳалол, аммо ҳимоясиз одамларга — Мўминларга қилган жабрузулларини кўз-ўнгимизда қайта жонлантиргандек бўламиз. Мана шу мулоҳазанинг ўзидек мазкур тадқиқот қай даражада юксак тафаккур маҳсули ва машаққатли изланишлар меваси эканидан далолат беради. (Шу ўринда фикримни исботлайман десам, тадқиқот мундарижасини тўлиқ кўчириб олишимга тўғри келади. Шундай бўлса-да, бир-икки сарлавҳани тилга олмасам бўлмас: “Чингиз оға чамани”, “Жаҳонда энг гўзал севги қиссаси ёхуд насрда битилган дoston”, “Ноёб тақдирлар ёхуд йўқотилган севги”, “Камолот сари”, “Оқ кема”нинг оидин йўли в.х). Тўпламдаги эҳтирос билан битилган ҳар бир ихчам боб ёқимли шабада каби Айтматов бадиий оламида очилган ҳушбўй чечакларнинг нафис исларини таратиб турганга ўхшайди.

Китобдаги яна бир фазилат Айтматов қаҳрамонларининг қисмати билан ҳаёт ҳақиқатлари, турмуш ҳодисалари, умуман, шўро тузуми манзаралари қиёсий таҳлил қилинганида кўринади. Муаллиф бу усулдан самарали фойдаланиб, адибнинг деярли барча қаҳрамонлари — Жамила, Дониёр, Асал, Илёс, Дуйшен, Олтиной, Тўлғоний, Танабой, Бола, Мўмин чол, Ўрозкул, Эдигей, Абутолиб Қуттибоев, Собитжон, Авдий Каллистратов, Кирик ва бошқаларнинг ички кечинмалари, ўйлари, маънавий дунёсига боғлиқ теран илдизларни ҳаётда муттасил давом этиб турган яхшилик ва ёмонлик, эзгулик ва ёвузлик курашининг кўринишлари тарзида тўғри талқин қилишга эришади. Бу қиёсий таҳлил усули Айтматов қаҳрамонлари қалбидаги огир драмаларни, мушкул зиддиятларни, қувонч ва ташвишларни бутун шиддати ва гўзаллиги, жозибаси билан жонлантириш учун кенг, донгил йўлларни очиб беради. Мана шу таянч нуқтаси тадқиқотнинг равон ва ўқишли ёзилишини таъминлаган, улкан адибнинг қалб изтироблари, ҳасрату гўзалликка ҳамда нурга тўла бутун мураккаб шахсини тўла намоён қилишга имкон туғдирган.

Асил Рашидов мазкур тадқиқоти учун узоқ йиллар зарралаб, қатралаб материаллар йиққани, излангани кафтдаги чизиқлардек яққол кўришиб турибди. У Айтматов ижоди ҳақида жаҳонда, собиқ иттифоқда, Ўзбекистонда, қўшни республикаларда турли йилларда чиққан китобларни, мақолаларни, суҳбатларни, адибнинг дил сўзлари — эстетик меъёрлари баён қилинган деярли барча чиқишларини эринмай тўплаган ва улардан ўринли ҳамда унумли фойдаланган. Булар эса тадқиқотнинг салмоғи ва

қимматини янада оширган омилардандир.

Тўпламга Айтматовнинг ўзбек тилидаги таржималари борасида турли йилларда Асил Рашидов билан ўтказилган (хусусан, марҳум олим Ғайбулла ас-Салом билан қилинган) мароқли суҳбатлар ҳам киритилган. Бундай ўринлар тадқиқотга ўзига хос жозиба бағишлаган деб бемалол айта оламиз.

Ниҳоят, китоб муаллифи атоқли адиб Чингиз Айтматов ижодини ўрганиш асосида бугунги ўзбек таржимачилигининг долзарб муоммолари ҳақида анча кенг ва жиддий фикрлар билдирганини ҳам таъкидлаш лозим. Бу ўринда ҳам олим масалага бағрикенглик билан ёндашади. Таржиманинг оғир меҳнатига чидаб, жаҳон адабиёти намуналарини узоқ йиллардан бери ўзбек ўқувчиларига етказиб келган ва ҳозир ҳам фаол ижод этаётган заҳматкаш ижодкорлар номи китобда катта эҳтиром билан тилга олинади. Олим Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир, Мирзақалон Исмоилий, Миркарим Осим, Малик Раҳмон каби атоқли адиб ва шоирлар ҳамда уларнинг эзгу ишларини муносиб давом эттираётган исътётли издошларига ўз ҳурматини изҳор этади. Камтарин таржимон ва адабиётшунос олимнинг бундай самимий муносабати заминида адабиётга, унинг нурли бир йўналиши бўлган таржима санъатига, заҳматкаш таржимонларига юксак ҳурмати, меҳри очиқ товланиб туради.

Чингиз Айтматов асарларининг тўла рўйхати ва унинг ижодига бағишлаб рус, ўзбек тилларида босилган барча мақолалар алфавит тартибида берилгани ҳам китоб қимматини оширади. Бу рўйхат бўлажак тадқиқотчилар учун бебаҳо қўлланма бўлади ва келгусида янги асарлар яратилишида хизмат қилади, деб ишонамиз.

Заҳматкаш олим ва таржимон, камтарин инсон, 80 ёшли навқирон йигит Асил Рашидовга теран тадқиқоти учун чин дилдан яна бир бор миннатдорчилик билдирамиз

*Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ,
филология фанлари номзоди*

Санъаткорлар олим таліинида

Мустақиллик йилларида миллий қадриятларимизни тиклаш, ўзлигимизни англаш, миллий гоё ва мафқурани шакллантириш, диний қадриятларнинг маданий ҳаётимиздаги ўрнини тиклаш соҳаларида улугвор ишлар қилинди. Ўтмишда ўтган буюк зотларнинг таваллуд саналари кенг нишонланмоқда. Ўзбек миллий маданиятининг ривожига катта ҳисса қўшган етук арбобларнинг хотиралари муносиб қадрланмоқда.

Ўзбекистонда санъатга эътибор кучаётган бир пайтда миллий ўзбек санъатининг вужудга келиши, шаклланиши ва камолотга эришиши учун хизмат қилган машҳур санъаткорлар тўғрисида мустақиллик мафқураси асосида тадқиқотлар олиб бориш, китоблар, ўқув қўлланмалари ёзиш вақти келди. Шу нуқтаи назардан Ўткир Шокировнинг “Ўзбек санъаткорлари” илмий оммабоп китоби муҳим аҳамиятга моликдир.

Муаллиф ушбу китобда катта муҳаббат, ўта синчковлик билан миллий ўзбек театри намояндаларининг ҳаётлари ва ижодларини ўрганиб, қисқа ва лўнда биографик-ижодий маълумотлар берган. Ўткир Шокировнинг олдида қўйган мақсади шундан иборатки, у ҳар бир санъаткорнинг ҳаёти ва ижодини тўла равишда ҳаққоний ёритиш, мустақиллик гоёларига қанчалик хизмат қилишини аниқлашдир. Ўткир Шокиров машҳур санъаткорлар ҳақидаги барча материалларни йиғиб, тафаккур чизигидан ўтказиб, чуқур таҳлил қилгандан кейин қоғозга туширган. Маълумки турли манбаларда турли санъаткорлар ҳақида қўплаб маълумотлар мавжуд. Буларнинг ичидан асосли, ишончли далилларни ажратиб олиб, кераксиз нарсаларни четлаб ўтиш катта масъулиятни талаб қилиши аён ҳақиқат. Ўткир Шокиров бундай чинакам илм машаққатларини енгиб ўтиб, турли санъаткорларнинг ижодий фаолиятини ҳаққоний ёритиб беришга сазовор бўлган.

Ўткир Шокиров кўп материалларни тўплаб, улардан тўқини, зарурини, санъаткор қиёфасини тўғри ёритганларини сезгирлик билан танлаб олди. Баян бир ролни бир санъаткор ижро этса, шу ролни бошқа актёр аввалгидек удалай олмайди, деган гаплар кўп бўлган. Бир мисол: Обид Жалилов ижро этган Солихбойни (“Бой ила хизматчи”) Олим Хўжаев ўйнаса бўлмайдами? Ёки Алишер Навоий образи Обид Жалилов талқинида қандай чиқаркан, деган мулоҳазалар ҳам айтилган. Булардан тўғри хулосалар чиқариб, санъаткорлар фаолиятига тўғри баҳо бериш катта билимдонликни, эстетик дид ва талабчанликни талаб қилиши турган гап. Муаллифнинг шу ўриндаги мулоҳазалари кўп масалаларни тўғри ёритиб бериши жиҳатидан ҳам ибратлидир. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, ўзбек миллий театри вакиллари фаолиятини бир асарда жамулжам қилиб, яхлит ҳолда улар ҳақида аниқ ва тўғри маълумот берувчи бундай китоб санъатшунослик илмида илк бор яратилди.

2011 йилда муаллиф китобнинг қайта ишланган ва янги тўлдирилган нашрини эълон қилди. Ушбу китобда 65 нафар драма театри актёрлари, 37 нафар мусиқали драма театри санъаткорлари, 28 нафар опера ва балет санъати намояндалари, 32 та театр режиссёрлари ва рассомлари, 25 нафар кино санъати намояндалари вакиллари ҳаёти ва ижоди ҳақида батафсил маълумотлар берилади. Шуни ҳам эътироф этиш керакки, бу йўналишда амалга оширилган ишлар сифати ва салмоғига эътибор қаратиб, бу маълумотларни ўзбек тадқиқотлари билан қиёслайдиган бўлсак, Ў. Шокиров қўлланмаси хилма-хил фактларга, санъаткорлар таржимаи ҳоли ва ижодий қиёфаси хусусидаги қизиқарли мулоҳазаларга бойлигини яққол кўрамыз.

Муаллифнинг аввалги китобида фақат театр актёрлари ижоди ҳақидаги лавҳалар хронология тарзида ёритилган эди. Кейинги қайта ишланган нашрда эса театр унга режиссёрлари ва рассомлари ҳақидаги портретлар ҳам киритилган ва бу ҳолат тадқиқотни анча бойитган. Олим бу масалага жанр нуқтаи-назаридан ёндашиб, санъаткорлар ижодини “Драма театри актёрлари”, “Мусиқали драма актёрлари”, “Опера ва балет санъати намояндалари”, “Театр режиссёрлари ва рассомлари”, “Кино санъати”дан иборат беш мустақил қисмларда машҳур санъаткорларнинг ҳаёт йўли ва ижодий фаолияти ҳақида хилма-хил маълумотлар беради.

Шу нарсани алоҳида қайд қилиш лозимки, муаллифнинг изланиши, тадқиқоти самараси элга маъқул бўлса, ўқувчилар талабларига жавоб бера олса, уларнинг руҳий камолотга эришишларига хизмат қилса — бу омиллар ҳар қандай тадқиқотнинг ютуғини белгилайди. Ишонч билан айта оламизки, бу талабларга Ўткир Шокировнинг “Ўзбек санъаткорлари” асари тўла жавоб беради.

*ҲАФИЗ АБДУСАМАТОВ,
филология фанлари доктори*

Жеймс Хедли ЧЕЙЗ

Кузгун – сабрли куш

Роман

Чарли Барнет ўз хонасида бутун вужуди билан ишга шўнғиб кетди. У яқингинада дудланган лос эти ва лимонли ўрдак гўшти билан яхшилаб нонушта қилиб олгандан кейин, ўзини жуда баҳузур сезаётган эди. Котиба бир неча дақиқа бурун қабул қилган телеграмма матнини олиб кириб берди.

– Раҳмат мисс Морис, – ташаккур билдирди унга Барнет. – Бу билан ўзим шуғулланаман.

У столга ўтириб Каленбергнинг шифри бор бўлган ғаладонлардан бирини очди. Бир неча дақиқа ўтгач, телеграмма матнига яширинган сўзни ўқиди.

«Маълумотингиздан хурсандман. Меҳмонларни ўзига муносиб ҳурмат билан кутиб олишади. Хорвейин акциясидан йигирма минг-тасини сотиб олиб Швейцария банкидаги ҳисоб-варағингизга ўтказиб қўйдим. К.»

Барнет Морисни Хоривейл акциясининг баҳоси қанчалигини биллиб келиши учун зудлик билан жўнатди. Кейин уларнинг уч банд кўтарилгани хабарини эшитиб, мамнун кулиб қўйди.

У ўзининг молиявий жиҳатдан муваффақиятларга эришаётгани ҳақида ҳузур қилиб хаёлга берилиб кетганда телефон жиринглаб қолди. Бу собиқ полиция инспектори Паркинс эди.

– Менимча, Чаликнинг котибаси, – деб бошлади у гапини. – Бугун эрталаб уйда ўлиб ётганини эшитиш ғалати бўлса керак... ўзини ўзи ўлдирибди.

Барнетнинг тилига бирмунча вақт сўз келмай қолди.

– Барнет, мени эшитяпсизми? – деган Паркинснинг овози эшитилди.

Барнет ўзини қўлга олишга уринди: ҳа, унинг табиатини ўшанда билганди, асабини бошқаролмайдиган одамлар тоифасидан эди.

– Паркинс, нима сабадан бу масала мени қизиқтиради, деб ўйлаяпсиз? – деди у хотиржам гапиришга уриниб.

– Шунинг учунки, анави муттаҳам Флетч Жексон унинг уйига тез-тез қадам ранжида қилиб турганди. Шу сабабли сизни бундан огоҳлантириб қўйсам ёмон бўлмайди деб ўйладим. Агар нотўғри гапирган бўлсам, узр.

Барнет чуқур хўрсинди.

Давоми. Боши ўтган сонда

– Демак, Жексон унинг уйига бориб турган экан-да, энди уни қидиришадими?

– Қидиришмас-ов... Айтмоқчи, у кеча кеқурун Дублинга учиб кетди. Тўғри, полиция унинг белгиларини яхши билади. Лекин Дублин унга энг қулай жой.

– Шунақами? Нимаям дердим, раҳмат сизга, Паркинс, маълумотингиз учун. Бунга эшитиш мен учун ёқимли.

Барнет кўз олдида Паркинсининг қип-қизил юзларини, қора кўзлари шубҳали боқишларини ҳатто кўриб тургандек бўлди.

Барнет гўшакни ушлаганча, ўтирган жойида узоқ ўйланиб қолди. Бирдан Наталинининг уйида унутиб қолдирган микрофон эсига тушди-ю, юрагини ваҳм босди. Кейин «эҳтимол, уни топиб олишмас?» - деб ўзига таскин берди. Барибир Паркинс билан ораларида бўлиб ўтган суҳбатдан кайфияти бузилди.

«Интерконтинентал» отелининг даҳлизини америкалик саёҳатчиларнинг шовқини босиб кетган. Улар автобуснинг тепасини юклари билан тўлдириб ташланган ҳолда эндигина келиб туришибди. Саёҳатчилар эгниларига шаффоф ёмғирпўш кийиб олишган, келасолиб шовқин кўтарила бошлади. Уларнинг бири олиб, бири қўйиб шовқин кўтаришлари атрофдагиларга ёқадими-йўқми, уларни заррача қизиқтирмасди. «Ҳов Жек, чамадонимни кўрмадингизми? Лаънати ёмғирни қара!» «Қачон қуёш чиқаркан энди?» «Ойи, менга қаранг, мана ви нусха паспортимни сўраяпти!» Даҳлиз мана шунга ўхшаш овозлар билан ларзага келарди. Кунда бўлиб турадиган бундай шовқинларга ўрганиб қолган отель ходимлари ғовур-ғувурни парвойига келтирмасди. Даҳлиздан сал наридаги нонушта залида ўтирган Феннел бу шовқинни жаҳли чиқиб кузатарди. Ёмғир тинимсиз қуйиб турибди. Ўз зонтилари остига яшириниб олишган маҳаллий бантулар каттакон деразалар ортидаги бу қизиқарли манзарани мириқиб томоша қилишаркан, кулишиб ўтиб кетишарди.

Феннел сигарета кетидан сигарета чекаркан, кейин келган америкаликларнинг бир-бирини суриб, итариб лифтга интилишларини кузатиб ўтирди. Бундан ўттиз олти соат муқаддам Иоганнесбургга етиб келган Феннел сўнги йилларда ўзини хавф-хатардан биринчи бор холи сезиб юриши. Ярим кун Парижда бўлди, кейин Африкага учадиган самолётга ўтирди. Энди мана Марони билан унинг орасини бир неча минг километрлик масофа ажратиб турибди.

У соатига қараб ўриндиққа бемалол ястаниб олди. Бу орада қора «кадиллак» келиб тўхтади-ю, унинг ичидан тушаётган Гай Десмонд-ни кўриб, оғир гавдасини кўтарди.

Орадан ўн дақиқа ўтиб уларнинг тўртталови саккизинчи қаватдаги мўжазгина хонада ўтиришарди, Феннел хушфеъл, мулойим кайфиятда эди.

– Билишимча, дам олишларингиз учун зарурат бўлмаса керак, – деди музлатгичдан олинган ичимликни қуяркан. – Ажралишимиздан олдин сизларни нималар кутиб турганини гапириб беришим керак. Қарши эмасмисизлар?

Фақат Гарригина кенг елкасини учуриб қўйди. Самалётда ўн тўрт соат учиб уни толиқтириб қўйган эди. У Гайга ўтирилди.

– Унинг гапини эшитамизми ё аввал ваннага тушиб енгил тортиб чиқамизми?

– Аввал гапини эшитамиз, – деди Гай узун юмшоқ курсига

суяниб. У Феннел меҳмон қилган ичимликни ичиб олди. – Мен унчалик чарчаганим йўқ.

Феннелнинг габадан кўзи қисилиб кетди, чунки Эдвардс гўзал хонимни худди ўзиники қилиб олгандай муносабатда бўлар, Феннел бўлса, ҳалиям ундан умидини узмаган эди...

– Ўзларингиз биласизлар, – деди овозидан пичинг оҳанги сезилиб Феннел. – Фақат тезроқ аниқ бир фикрга келинглар.

– Гапингизни гапираверинг, – деди Гай хотиржам. – Нима ҳақда гапирмоқчисиз?

– Чалик берган ҳужжат ҳақида. – Феннел ичимликдан бир қултум ҳўплаб олди. – Менга энди шуниси аниқ бўлдики, Каленбергнинг музейи ер остида экан. Бир вақтлар унга кўтарма механизм керак бўлган. Бино бир қаватли бўлгани сабабли ер остига кўтарма механизм билан туширилган. Тушуняпсизларми?

– Давом этинг.

– Бу ҳужжатда кўрсатилишича, у ерда етгита телекамерадан иборат махсус қурилма ўрнатилган. Шунини тасаввур қилишимиз мумкинки, музей олтита залдан иборат ва ҳар бир зал кечаси-ю кундузи марказий пультадан кузатиб турилади. Шундай қилиб, навбатчи оператор музейнинг ҳамма залларида нима бўлаётганини мониторда текшириб ўтиради. Бу тизимнинг камчилиги шундаки, қоровул пультада ўтирганда ухлаб қолиши, китобга берилиб кетиб, унга қарамай қўйиши ёки пульта ташлаб ҳожатхонага кетиб қолиши мумкин. Биз қоровул мана шундай ҳолларда пульта ташлаб қўйиши мумкинми, ёки йигирма тўрт соат зал кўриқланиб туришини аниқлаб олишимиз керак. Бу муоммони Гарри, сиз ҳал қиласиз. Музейнинг эшиги қалин темирдан ясалган. Мен Балстремда ишлаганман, унинг хомашёси билан яхши танишман. Ундан ташқари, бир вақт белгилаб қўйилган ва соат механизми ўрнатилган қулф осилган. Соатнинг механизми бир вақтни, унинг ҳисоблагич гардиши эса, бошқа вақтни кўрсатиб туради. Дунёда Балстремда ишлайдиган одам ва мендан бўлак бирон зот бу эшикни очолмайди, – деди Феннел камтарона кулиб қўйиб. – Соат механизмига асосланган бу қулф менга яхши таниш. Бир вақтлар уни очиш йўлини синчиклаб ўрганиб олганман... Қилишимиз керак бўлган яна битта иш бор. – Феннел ҳамма гапни асосан Гаррига қараб гапирди. – Лифтнинг қандай ишлаётганини билиш керак бўлади. Биз асосан кечаси ишлаймиз. Бунда лифт ишлармикан. Ёки электр таъминоти узиб қўйилармикан. Агар узиб қўйиладиган бўлса, музейга қандай киришимизни хаёлимга келтиролмаёйман.

– Энг ёмон ҳолатга тайёр туришимиз керак, – деди Гарри. – Яъни ток бўлмай қолса, хаёлан унга ўзимизни кўниктириб қўйишимиз лозим. Унда қандай бўлмасин токни қўйиб юбориш йўлини излаб топишингиз зарур. Бўлмаса, ишимиз пачава.

Гарри елкасини қисди.

– Балки у ерда зинапоя бордир?

– Бўлиши мумкин, – унга қўшилди Феннел. – Лекин унияма бор-йўқлигини аниқлаш керак... Уйнинг ичига кириб олганда бу иш билан ўзингиз шуғулланасиз. Яна бир гап: уйга кириш йўлини мен ўзим аниқ билиб олишим шарт. Яъни эшикдан кираманми? Дераздан тушаманми? Бунияма аниқлаб берасиз. Мен ҳаракат қилишим шарт бўлган маълумотни радио орқали маълум қиласиз.

– Имконияти бўлиши билан аниқлаб бераман.

– Шуни назарда тутинглар, агар керакли маълумотларни қўлга киритолмасак, топшириқни бажара олмаймиз. Бунни тушунсангиз керак, деб умид қиламан.

Гай ўриндиқдан турди. У қоматини бежирим қилиб кўрсатиб турган тўқ кўк кўйлақда одамнинг ҳушини олиб қўядиган даражада гўзал тортиб кетган эди. Уччала эркак ундан кўз узолмай қолишди.

– Сизларни холи қолдираман. Мен ваннага тушишим керак. Самолётда мижжа қоқмадим.

У хайр дегандай калласини қимирлатиб қўйиб хонадан чиқди.

Гарри керишиб, ҳомуза тортиди.

– Мен ҳам бориб бироз дам оламан... Сизларга ҳозирча керак бўлмасам керак.

– Йўқ, мен ҳамма гапни айтиб бўлдим. – Феннел Кенга ўгирилди. – Асбоб-анжомлар тайёр бўлса керак.

– Ҳа. Озгина дам олай. Кейин кўздан кечириб чиқаман. Бу иш билан бир одамим шуғулланган. Лондондалигидаёқ телеграмма жўнатиб зарур анжомларни тайинлаб қўйганман. Эҳтимол, бирга бориб текшириб кўрармиз-а?

– Нимаям дердим, майли. Сизни шу ерда кутамиз.

Гарри билан Кен ўз хоналарига йўлак бўйлаб кетишди. Ҳаммасининг хонаси саккизинчи қаватда эди. Хоналар меҳмонхона, ётоқхона, ваннахона ва балкондан иборат бўлиб, ҳар бирига совутгич ўрнатилганди.

– Кўришгунча, – деди Гарри унга ўз хонаси олдига келганда. – Афтидан, бу иш ҳаммамизни адои тамом қилса керак-ов.

Кен кулиб қўйди. Гарри Кеннинг умидсизликка тушганлигини яхши биларди.

– Майли, олдиндан бир нарса деб бўлмайди. Балки, омадимиз келиб ҳаммаси ҳамирдан қил суғургандек осон бўлар. Бўпти, мен ҳам озгина ўзимга қараб олай. – Кен шундай деб хонасига кириб кетди.

Орадан бир соат ўтиб у Феннелнинг хонасига қайтиб келди. Бунгача бир шиша ичкилик ичиб кайфиятини кўтариб олди.

– Кетдикми? – деди Кен эшик кесақисига суяниб туриб.

– Ҳа, албатта...

– Танишимнинг Блейк-стритда гаражи бор, – деди Жонс лифтан чиққандан кейин. – Бу ердан икки қадамгина нарида. Пиёда борсак ҳам бўлади.

Улар йўлни отелга янги келган америкалик саёҳатчиларнинг ўртасидан солдиришди.

– Нега улар бунчалик шанғиллаб гаплашади-а? – очиқкўнгиллик билан кулиб деди Кен. – Наҳотки ён атрофдагиларни гаранг деб ўйлашса?

– Бу саволни мен ҳам ўзимга бериб кўрдим, – деди Феннел. – Афтидан, уларга бақириб гаплашмаслик кераклигини ёшлигидан ўргатишмаган бўлишса керак.

Улар ўзларини савалаб ураётган ёмғирдан сақлаш учун отелнинг панасига олишди.

– Агар Аждартоғдаям ёмғир шунақа уриб турса, ишимиз қийинлашади. – деди Кен куртқасининг ёқасини кўтариб қўяр экан. – Кетдик... Ёмғирга ҳам ўрганиб олишимиз керак. – Улар бошларини ичга тортганча кўча бўйлаб кетишди.

Гараж эгаси Жефферсон ўрта ёшдаги қоматдор, чиройли юзларига сепкил тошган киши экан. Уларни хушмуомилалик билан қарши олди.

– Салют, Кен! Узоқ йўқ бўлиб кетдинг, саёҳатинг чўзилган шекилли?

Жонс саёҳатим жуда мароқли ўтди, деб Сэмни Феннел билан таништирди. Жефферсон Феннелнинг қўлини сиқиб кўришаркан, унинг қовоғи солиқлигини кўриб, юзидаги қувончи бироз сўнгандек бўлди.

– Кийим-кечакларнинг ҳаммаси тайёрланди, – деди Кенга у. – Кўнглинг тўлади. Бир кўз югуртирсанг бўлди. Агар бирон камчилик бўлса, айтавер...

Кейин хайр дегандек бошини қимирлатиб қўйиб домкратга кўтариб қўйилган «понтаяк»ни синчиклаб текшираётган иккита банту томон кетди.

Кен Феннел билан «лендровер» турган четдаги хоналардан бирига борди. Машинага эгилиб турган банту тўпигини қашишдан тўхтаб қаддини ростлади-ю, Кенга кулиб қўйди.

– Ҳаммаси кўнгилдагидек, шеф, – деди у Кеннинг қўлини сиқиб.

– Бу Жо, – деб таништирди у дўстини, – Сем иккаласи бизга асқотадиган ҳамма анжомларни тайёрлашди.

Феннел қоралар билан муомила қилишни ёқтирмасди. У кулиб қараб турган бантуга ўқрайиб, тескари ўтирилди. Орага ноқулай жимлик чўкди, лекин Кен ўзини ҳеч нима бўлмагандай қиёфага солди.

– Бўпти, Жо, ҳаммасини бир чеккадан олиб кўрсат, – Жо «лендровер»нинг олдига бориб, копотни очди, у ердан сув ўтмайдиган брезентни олди.

– Шеф қандай кўрсатма берган бўлсангиз, худди шундай тайёрладим.

Радиатор олдидаги пўлат таёқчага болт билан маҳкамланган галтак ўрнатилган. Кен унга синчиклаб тикилиб туриб, маъқул дегандай бошини қимирлатиб қўйди.

– Бунақа оҳанжаманинг нима кераги бор? – қизиқди Феннел.

– Буни чиғир галтак дейишади, – тушунтирди Кен. – Йўлимиз ботқоқдан иборат, жуда ёмон. Осонгина тикилиб қолишимиз мумкин. Узоқ ёққан ёмғирдан кейин Аждартоғнинг йўллари юриб бўлмас даражага келиб қолади. Шунинг учун бу мослама жонимизга оро кириши мумкин. – Кен юкхонадан кеманинг лангарини чиқарди. – Агар лойга ботиб қолгудай бўлсак, лангарни дарахтга маҳкамлаб, машинани тортиб чиқаришимиз мумкин.

– Наҳотки йўл шу қадар расво бўлса?

– Жуда ёмон! Энг расво йўлдан юришимизга тўғри келади.

Феннел аччиғланиб қўйди.

– Анув иккаласига мазза, самолётда келишади...

– Омадимиз келишига умид қиламиз. Улар ҳам ҳалокатга учрашлари мумкин ахир. Жунглига кўнишнинг ўзи бўлмайди. Бунақа мамлакатга келиш учун, машинани маъқул кўрган бўлардим.

– Шеф... – деди Жо ҳали ҳамон кулиб тураркан ораларига Феннел кўшилганидан ҳижолат тортиб. У «лендровер» дан сал нарида столнинг устида турган брезентни кўтарди. – Қолган нарсаларниям текшириб кўрмайсизми?

Кен билан Феннел столнинг устига ёпиб ташланган нарсаларни бориб кўришди: у ерда сув қуйиб олиш учун тўртта, ёнилғи учун бешта канистр, заҳираси билан иккита электр фонар, иккита металл арқон, иккита ёғоч яшик ва қартон қути турарди.

– Агар омадимиз келса у ёққа беш кунда етиб оламиз, иш битгач, тўрт кунда қайтиб келамиз, – Кен шундай деб яшиклардан бирини шапатилаб кўйди. Манави ерда анча-мунча консерва заҳираси бор. – У қўлини картон қутига кўйди, – Манавилар спиртли ичимликлар: икки шиша шотланд вискиси, икки шиша жин, йигирма шиша пиво олганмиз. Менда йигирма тўрт калибмли «спрингфилд» бор. Биз кетаётган жойларда ов қилсак бўлади. Жирафанинг гўштини яхши кўрасизми? Паст оловда пиширилган ва гаримдорили қайлага солинган охунинг елка гўштини-чи?... – Кен хаёлан кўзини ўйнатиб кўйди. – Оғзингиздан мазаси кетмайди.

– Дори-дармонлар масаласи қандай? – қизиқди Феннел,

– Уларни «лендровер»га жойлаб қўйибман. Ҳар хил дорилардан бир яшик. Бир вақтлар илон чаққандан бошлаб ҳар хил синди-чиқдиларни даволаш тиббий курсини ҳам тамомлаганман.

– Ҳа, сиз, афтидан, ҳамма нарсага аввалдан тайёргарлик кўриб қўйган экансиз, – деди Феннел осмонга сигарет тутунини порлаб. – Энди фақат ўзимизга зарур нарсаларнинг ғамини ейиш қолибди, холос.

– Унчалик кўп нарса олишнинг ҳожати ҳам йўқ. Ич кийимларни алмаштириб олсак етарли.

– Менда асбоб-ускуналар солинган қопчиқ бор, – деди Феннел машинанинг эшигига суяниб туриб. – улар анча-мунча оғир, мен буларсиз ҳеч нарса қилолмайман.

– Нимаям дердим, керакли юкнинг оғирлиги йўқ.

– Бутун йўл бўйи машинада юрамизми?

– Эҳтимол, йўлнинг бир қисмини пиёда босармиз. Шундай ботқоқ жойлар бўладики, тикилиб қолсак чигирдаям тортиб олиб бўлмайди.

– Агар биронта негрни ёрдамга олсак-чи?

– Менга қаранг, оғайни, бундан кейин бу сўзни мутлақо оғзингизга олмаслигингиз керак бўлади, – қуруққина қилиб деди Кен. – Бу ерда «маҳаллий», «европаликмас», деган сўзларни ишлатинг, лекин «негр» дея кўрманг.

– Наҳотки бу сўз сизга оғир ботаётган бўлса.

– Ҳа, жудаям... Агар мен билан яхши муносабатда бўлишни хоҳласангиз, бу сўзни минбаъд бошқа оғизга олманг.

Феннел Кенга қараб масхаромуз «сиз»лашга ўтди.

– Нимаям дердим, сизнингча бўлақолсин. Агар ўзимиз билан биронта бантуни ҳамроҳ қилиб олсак, бунга қандай қарайсиз? Мабодо пиёда юришга тўғри келиб қолганда манави ланъати қопчиқни кўтариб юрган бўларди.

Кен унга ўпкалаб қаради.

– Бўлади. Лекин қайтишда ортиқча гапни валдираб қўйиши мумкин. Мени бир дўстим бор. Менвиллда келиб бизга қўшилади. Уша кузатиб боради. Зўр изтопар. Усиз мўлжалдаги ерга мутлақо боролмаймиз. Ҳозирги кунда ўзи Каленбергнинг мулкида. Қандай қилиб унинг уйига кириш йўларини аниқлаб юрибди. Айтмоқчи, Каленбергнинг мулкани уч юзта зулус кўриқлаб турибди. Бас бойлашаман, биз Менвиллга боргунимизча, дўстим унинг уйига бежавотир кириш йўлини аниқлаб қўйган бўлади.

Феннел кўз қири билан Кенга қаради.

– У нима... қораларданми?

– У кукуйу... рангли дегани.

– Ўша дўстингизми?

– Дўстларимдан бири, – жавоб берди Кен, Феннелга тикилиб туриб. – Бу сизга ёқмасаям айтиб кўйишим керак, агар яқиндан танишиб олсангиз, бантулар садоқатли дўст ва жуда яхши одамлар эканлигини билиб оласиз. Бунинг устига ҳалол одамлар.

Феннел яна елка қисиб кўйди.

– Буёғи сизга равшан. Бу ерлар менинг эмас, сизнинг мамлакатингиз... Отелга қайтсак ҳам бўлармиди? Манави ланъати ёмғир чанқатворди.

– Сиз қайтаверинг. Менинг яна озгина зарур ишларим бор. Тушликни бирга қиламиз деб умид қиламан. Отелнинг ёнида зўр ресторан бор. Эртага йўлга тушамиз.

– Яхши... кўришгунча.

Феннел гараждан чиқиб отелга жўнади. Кен уни ўқрайиб кузатиб қолди. Кен «понтак»нинг уёқ-буёғини тузатаётган Жефферсоннинг ёнига борди.

Бироздан кейин, соат тўққиз яримларда улар «Шоҳ ва мот» ресторанида учрашишди, аёллик имтиёздан фойдаланиб, Гай охирида келди. Эғнида лимон рангида кўйлак. Яна эркакларнинг ўткир назарлари унга қадалди.

Гай стулга ёқимли тарзда ўтираётганини кўриб Феннелнинг бадани қалтираб кетди. У кўп аёлларни кўлдан чиқарган, лекин ҳеч бири унинг вужудини бу қадар жумбишга келтирмаган эди. Бошқалар ҳолатимни сезмасин, деб атайлаб кўлидаги сочиқни тушириб юборди.

– Хўш, нима буюрасизлар? – деди Гай.

Ҳаммаси жуда очиққан бўлишига қарамай, сихда пишган балиқ билан сабзавот кўшиб тайёрланган мол гўштини танлашди.

– Ишлар қалай кетяпти? – қизиқиб сўради Гарри Кендан. У Феннелга қаради-ю, қизариб кетган юзидан унинг кўнглидан кечган фикр-ни илгаб олди. Кейин нигоҳини бошқа томонга қаратишга уринди.

– Асбоб-анжомларни текшириб кўрдик. Ҳаммаси кўнгилдагидек. Агар эътироз билдирмасангиз эртагаёқ йўлга тушсак.

– Нега эътироз билдирар эканмиз? – деди Гарри ва Гайга қаради. У ҳам маъкул дегандек бош ирғиб кўйди.

– Қанчалик тез йўлга тушсак, шунча яхши. Ёмғир ҳам бошланди. Умид қиламизки, Аждартоғгача ҳали етиб бормаган. Бўлмаса, Феннел иккимиз жуда катта қийинчилик остида қолиб кетамиз. Биз эртага эрталаб соат саккизда йўлга чиқамиз. «Лендровер»да кетамиз. Машина унчалик қулай бўлмаса ҳам юкимиз кўплигини ҳисобга олганда бизга кўл келадигани шу. Менвиллгача йўл саккиз юз миль.

Официант қовурилган балиқни келтириб, чиқиб кетгандан кейин Гарри:

– Менвилл Каленбергнинг мулкидан тўрт юз миль узоқда эмасми?

– Ҳа. Радио орқали боғланиб турамиз. Ҳар иккала аппаратниям текширдим. Иккаласиям жуда яхши ишляпти. Агар омад кулиб боқса, кечқурунгача Менвиллга етиб борамиз. У ердан Каленбергнинг мулкига вертолётда боришингиз учун бир соат вақт кетади. Бир вақт-

да етиб боришимиз учун биз сиздан бир ёки икки кун илгари йўлга чиқамиз. Бунга нима дейсиз.

– Мен ҳаммаси жуда яхши режалаштирилган деб ҳисоблайман, – жавоб берди Гай. – Ёқилғи етадими?

– Ҳаммаси ҳисобга олинган. Бензин бориб яна қайтиб келишга етади. Вертолёт яхшилаб кўздан кечирилган. Бунга ўзларингиз ҳам текшириб кўришларингиз мумкин. У учини шай турибди.

– Менвилл ўзи қанақа жой? – сўради Гай.

Кен кулди.

– Одатдагидай оддий жой. Биз кўнишимиз керак бўлган ер аҳоли тураржойидан саккиз миль берида.

Шундан кейин улар балиқни тановул қила бошлашди. Гарри Феннелнинг қиз томонга тез-тез қараб қўяётганини ва бир оғиз гапирмай жим ўтирганини, Кеннинг эса, аксинча, сергап бўлиб кетганини кўнглидан ўтказиб қўйди.

– Менвилл атрофида ҳар хил ёввойи ҳайвонлар тўлиб ётибди. – давом этди Кен, – ёввойи чўчқалар, кўк маймунлар дейсизми... Бир пайтлар мен у ерларга овчиларни бошлаб борганман.

– Нима учун бу ишингизни кейин ташлаб юборгансиз? – қизиқди Гай. – Менимча, жуда завқли машғулот-ку.

Кен кулди.

– Эҳтимол, завқлидир. Ҳайвонлар ҳақида бир нима деёлмайман, лекин овчилар жинимни чиқаришди. Уларнинг назарларида жунглига борсанг тамом, ҳайвонлар худди ҳар бир дарахтнинг тагида мени от, деб кутиб турадигандек. Баъзан бир неча мил йўл боссанг ҳамки, биронта жонивор рўпара келмайди. Овчилар чидамсиз бўлишади, бирон ҳайвон учрамаса, жаҳллари чиқади, гўё мен айбдордек. Икки йил уларга йўл бошловчи бўлдим-у, кейин ташладим. Айниқса, бир нусха асабимни ёмон бузди. Бахтга қарши, ёмғир мавсуми эди, бунинг устига омади келмади. Бир оғайниси билан қўтоснинг суратини олиб келаман деб гаров ўйнаган экан. Аксига олиб, биронтаям қўтос учрамади. Бир неча кун қидириб натижа чиқаролмадим. Бунга мени айблади-ю, бутун аламини мендан олди. – Кен айёрона кулиб қўйди. – Шунда алам қилиб кетганидан машинани тўхтатиб бурнини шарт-та тишлаб олдим. Оқибатда бир ярим йил турмада ўтириб чиққанымдан кейин энди бунақа «овчилар» билан ош-қатиқ бўлмасликка қарор қилдим.

– Хўш, бўпти, – гапни бўлди унинг узундан-узоқ саргузаштини эшитиб сабри дош беролмаган Феннел. – Йигитлар, ҳозир нима иш қилмоқчисизлар? Шахсан ўзим мисс Десмондга шаҳарнинг тунги дўконларини мен билан бирга айланиб келишини таклиф қиламан. – У шундай деб Гайга тикилди. – Розимисиз?

Бир дақиқа ҳамма жим бўлиб қолди. Гай Феннелнинг қип-қизил юзига бир зум назар ташлади-ю, кейин Гаррига қаради. Гарри хотиржам кулиб қўйди.

– Таклифингиз учун миннатдорман, мистер Феннел, лекин узр, эртага вақтли туришим зарур, яхшилаб ухлаб олишим керак, – деди у ўрнидан тураркан. – Яхши ётиб турунглари.

У ресторандан чиқаркан, эркалар кўзлари билан беҳаёларча тикилиб кузатиб қолишди.

Феннелнинг юзи кўкариб, кўзлари ғазабдан йилтираб кетди.

– Роса тузладию мени, – деб гўлдиради у. – Ўзини ким деб ўйлайди жа...

Кен ўрнидан турди.

– Ҳисоб-китоб қиламан-да, мен ҳам бориб ухлайман.

– Хафа бўлманг, – деди Гарри Феннелга. – У ростдан ҳам жуда толиққан. Агар қарши бўлмасангиз, сизга шерик бўламан.

Феннел Гаррининг гапларини эшитмаганга ўхшарди, ўриндиқ-да қимирламай ўтирар, лекин кўзлари ўйнарди. Орадан бир оз вақт ўтгандан кейин асабини босиб олиб ресторандан чиқди. Алаmidан бутун вужуди зирқирарди.

«Шошмай тур ҳали, сен фоҳишани, бир додингни бермасамми, – деб ўйлади ўзича. – Мен билан бир зум ёлғиз қолгин, ўзингни қаерда кўрар экансан».

Феннел ўз хонасига борди-да, кийимларини ечиб, ўзини каравотга отди. Юзларидан тер қуярди. Аввалига Гай қўлига тушса, уни қандай қилиб эзгилашини ўйлади. Кейин хаёлига бошқа нарса келиб, унинг шаҳвоний ҳирсларини тарқатиб юборди. Чаликнинг мисс Десмондга яқинлаша кўрма, деб огоҳлантиргани эсига тушди. Бўлмаса Интерполга маълум қилишини айтиб дағдаға қилган эди. Қизиқ, анови учта одамни гумдон қилганимни қандай искаб топдийкин-а? Феннел сигарета тутатди. Кейин кўча чироғи билан ёритилиб турган хонани кўздан кечирди.

Эсига Гонконг тушди. Ўшанда Лео учта шериги билан яхши фойда кўрган бир ишни бажаришганди. Улар катта ҳажмдаги гиёҳванд моддани кемага ортиб беришган. Бу иш учун Феннел нақд уч минг доллар ишлаб олган, энди кечкурунги самолёт билан соат ўнда Англияга учиб кетиши керак эди. Лекин олти кун жунглида юриб аёл зотини соғиниб қолган, самолёт учгунча бир айш-ишрат қилиб олмоқчи бўлади. Унинг хитой дўстлари кемага бориб турса аёл топишини маслаҳат беришади. Айтилган жойга бориб бирмунча вақт тургандан кейин кўкраклари салмоқдор бир хитой аёли Феннел билан кўз уриштириб қолади. Улар тезда тил топишишади ва Феннелнинг хонасига келишади. Феннел тезда шаҳвоний ҳирсини қондиргандан кейин вискидан сармаст бўлиб мудрай бошлайди. Лекин ҳаёт бутун умри хавф-хатар остида юрган Феннелни ҳамма вақт ҳушёр бўлишга ўргатган эди. Кўзини очиб қараса, хитой аёли деразанинг олдида турганча шимининг чўнтақларини титкиляпти. Ҳали ҳушёр тортмаган Феннел ярим уйқули кўзларини очиб каравотдан ирғиб туради-ю, қизнинг бошига зарб билан мушт туширади. Қиз учиб бориб деворга урилди ва сўнг ерга қулади. У шимдан суғуриб олган пуллар чангалидан чиқиб сочилиб кетади.

Феннел пулни йигиб олиб чўнтагига солади. Кийиниб бўлгандан кейин қараса, иш бошқача. У фоҳишанинг устига энгашиб бошини кўтаради-ю, бадани сесканиб кетади. Зарб билан урганда аёлнинг бўйинини синдириб юборган экан. Феннел соатга қарайди. Самолёт учишига ҳали анча вақт бор. У хонадан чиқиб келиб кетаётганларга эътиборсиз қараб ўтирган чолнинг олдида келади.

Феннел эркинликка чиқиши учун пул тўлаши кераклигини тушунади.

– Йигирма дақиқадан кейин елканли қайиқда кетаман, – ёлғон гапиради у. – Қиз ўлиб қолди. Бунинг учун қанча тўлашим керак?

Чолнинг юзида ҳеч қандай ўзгариш аломати сезилмайди.

– Минг доллар, – дейди у. – Шундан кейин орадан бир соат ўтиб полицияни чақиритишга мажбур бўламан.

Феннел ваҳшийларча тиржаяди.

— Қари далла, хоҳласам ҳозироқ бўйнингни суғуриб ташлайман!... Бу жудаям кўп!..

— Беш юз доллар... — орадан ярим соат ўтиб полицияни чақираман, — дейди хитой елка қисиб.

Феннел минг доллар беради. Феннел Гонгконгда яшаб бизнес нима эканлигини тушуниб олганди. Мана шу бир соат унинг учун ҳаводан ҳам зарур эди. Бу давр мобайнида кўздан йўқолиши мумкин.

Феннел каравотда хонанинг қарама-қарши томонида электр нурининг липиллаб ўйнаётганини кузатиб ётарди.

Ҳамон хитой аёли кўз олдидан кетмасди. Бунчалик қаттиқ урмаганида... лекин у бунга лойиқ иш қилди-да.

Истамбулнинг ифлос кўчаларидан бирида учраган бесоқол ҳам, бахтга қарши, ўз насибасини олди. У ҳам бунга лойиқ эди.

Феннел кемадан тушиб Марселга жўнашдан олдин шаҳарни бир неча соат томоша қилиб чиқмоқчи бўлди. У уч килограмм олтинни бир одамга олиб бориб бериши учун яхшигина пул тўлаган эди. Бу бир қари турк эди. Феннел пулни олиб чўнтакни қаппайтиргандан кейин бир қиз топиб маишатга берилади. Қиз уни роса ичиради, ўлгудай маст бўлиб қолган Феннел ҳеч нарса қилолмай уйкуга кетади-ю, уч соатдан кейин уйғонади. Қараса, қиз бутун бор-йўғини шилиб ғойиб бўлибди. Фазадан ўзини йўқотиб қўйган Феннел кемага қараб шошилади. Кимсасиз тор кўчалардан кетаётиб бир йигитчага дуч келади. Йигитча чиройли, қора кўз, ёқимли табассум билан унга қилиқ қила бошлайди. Феннел ўзи кимга газабини сочиб аламдан чиқишини билмаётган эди. Йигитчани ушлаб бор кучи билан бошини тош деворга уради. Деразадан буни кўриб турган аёл, бақириб полицияни ёрдамга чақира бошлайди. Феннел бор кучи билан қочишга тушади. Тез орада кемага етиб олади ва кема сузиб очиқ денгизга чиққандан кейингина ўзини хатардан холи сезади. Феннел бу иккисини — қиз билан йигитни гоҳ-гоҳ эслаб турарди. Гарчи, марҳумлар эслаш учун ҳақли эмаслар деган эътиқодда бўлса ҳам, бу икки инсон тез-тез унинг кўз ўнгида намоён бўлаверарди.

Учинчи қилган қотиллиги аввалги иккитасига қараганда кўпроқ виждонини қийнарди. Бир бой мисрлик қайсидир савдогарнинг ўтда куймас пўлат сандиғини очиш учун Феннелни ёллаган эди. Чунки мисрлик бой унга катта миқдорда пул қарз берган экан. Феннел дарров ҳужжатлар қалбаки, уни истаган вақтда фош қилишлари мумкин бўлса керак, деган қарорга келди. Хуллас, топшириқни зудлик билан бажариш керак экан.

У пўлат сандиқ жойлашган бинога осонликча кириб олади-да, ишга киришади. Соат тунги ўн бештакам уч, шу уйда яшовчи аҳоли маст уйкуда. ўтда куймас пўлат сандиқ кўҳна пўлат сандиқлар намунасидан бўлгани учун Феннел уни очиш учун ҳазилакам урингани йўқ. Ниҳоят, пўлат сандиқни энди очганда хонанинг эшиги гийқиллаб очилди... Феннел шу заҳоти автогенни ўчириб горелканинг тагига қўйиб олган пўлат таёқни қўлига олди. Остонада одам тархи кўзга ташланади. Кейин бирдан электр ёнади. Қаршисида ўн ёшлар чамаси бир қизча узун қора йўл-йўл ички кўйлақда турарди. Кейин маълум бўлишича, тўққиз ёшда экан. Қизча кўрққанидан Феннелга тикилиб қолади. Кейин қичқирмоқчи бўлгандай оғзини очади. Феннел бир сакраб унинг олдидан пайдо бўлади-да, қўлидаги пўлат таёқча билан бошига туширади.

Феннелга гувоҳнинг кераги йўқ эди. Қиз уни яхшилаб кўриб олган, унинг қиёфасини чизиб бериши мумкин. Шунинг учун уни шундай зарб билан урган эдики, тирик қолиши даргумон.

Феннел зарур ҳужжатларни олади, асбоб-ускуналарини йиғиштириб, бинодан чиқиб кетади. Фақат машинада кўлидаги қонни кўриб нима иш қилиб кўйганини тушунади. Қизнинг кўрқиб кетганидан катта-катта очилган қоп-қора кўзлари кейинчалик тез-тез унинг тушларига кириб турди.

Эртаси куни Феннел қизчанинг гунг эканлигини газеталардан ўқиб билади. У бунақанги ногирон одамлар бу дунёда яшамагани маъқул, ўлгани яхши бўлди, деб ўзига таскин бермоқчи бўларди. Лекин шунга қарамасдан тўшақда ёлғиз қолган кезлари кўрқиб кетган қизчанинг тунги кўйлақда турган қиёфаси кўз ўнгида жонланардида, қолган зигиртдай виждонини тинимсиз тилимларди...

Феннел хонада қоронғилик узра липиллаб турган нурни кузата-кузата аста кўзи уйқуга кетди...

БЕШИНЧИ БОБ

Макс Калленберг ҳар куни эрталаб роппа-роса соат бешда уйғонади. Худди унинг миясига будильник жойлаб қўйилгандай. Лекин лозим бўлган етти соатли уйқуни худди ўликдай қотиб ухлайди. У туш кўрмасди. Гўёки ухлаб кўзини очганда қуёш виқорли тизма тоғлар ортидан дераза орқали ўзининг заррин нурларини сочиб турган бўларди. Катта-кон каравот чиганоқ шаклида ясалган бўлиб баланд кўтарилган эди. Кўл етадиган жойда тугмачалар ва дубдан ясалган панель турарди. Ҳар бир тугмача маълум бир вазифани бажарарди. Қизил тугмача – пардани очиб ёпар, сариқ тугмача юмшоқ курсини тортиб, ўтириб олиш учун каравотни ер баробар пастга туширарди. Юмшоқ курси аккумулятор билан электр моторга уланган эди. Кўк тугмача босилиши билан бош тарафидаги панел очилар ва у ерда нонушта солинган патнис пайдо бўларди, қора тугмача босилганда керакли ҳароратда ванна сувга тўлдириларди. Кўк тугмача каравотнинг орқа тарафига ўрнатилган телевизион мосламани ишга солар, котибани чақириб бериш учун хизмат қиларди.

Бугун Макс Калленберг одатдаги вақтда уйғониб қизил тугмачани босди. Парда тортилиб у осмонга назар ташлади. Осмонда сузиб юрган булутларни кўриб, тез орада ёмғир ёғса керак, деган қарорга келди. Кейин чироқни ёқиб, кўк тугмачани босди. Бир зумда панель очилиб патнисда кумуш қаҳва идиш, қаламдон, финжон ва талинка пайдо бўлди.

Унинг улкан каравотда ярим ёнбошлаганча ўтириши худди кино қаҳрамонларига ўхшаб кетарди. Сочи тақир қилиб олинган, кулранг кўк кўзлари катта-катта очилган, оғзи катта, юқори лаби ниҳоятда юпқа. Калленберг яланғоч ухларди. Худди шу вақтдагина унинг пишиқ ва қорамтир баданини кўриб олиш мумкин эди.

У қаҳва ичди. Сигарета чекди. Кейин котибаларидан бири билан боғлайдиган кўк тугмани босди. Шу заҳоти кўк экран ёришиб унга эрталаблари хизмат қиладиган ёш ҳинду қиз Миа кўринди. Унинг кўлида дафтарча ва қалам. Калленберг унга ҳайрат билан қаради. У гўзал аёлларни жуда яхши кўрарди. Ишга қабул қилаётганида уларга қараб роҳат қилар, завқ оларди.

– Яхши ётиб турдингизми, сэр? – деди қорамтир ёш аёл ёқимли ишва қиларкан. Қиз шаҳло кўзлари билан уни кўраётгандай қараб турар, аслида эса кўрмасди.

– Жуда яхши, Миа, – жавоб берди Каленберг унга меҳр билан. – Почта келдими?

– Почта ҳозиргина келди, сэр, қабул қилиб олишяпти.

– Бирор соатдан кейин сизга бир нимани айтиб туриб ёздираман, ҳозирча нонушта қилиб тура қолинг.

У телевизорни ўчирди. Каленберг ваннани сув билан тўлдирадиган қора тугмачани босди. Каравотни ер баробар тушириб, ўзининг белидан пастини яшириб турган чойшабни олди. Ана шундагина унинг танасини кўриб Каленбергни келишган, чиройли дейиш уёқда турсин, майиб-мажруҳ эканлигини билиб олиш мумкин эди. У туғилган пайтдан шу вақтгача оёқларини онасидан бошқа ҳеч ким кўрмаган эди. Оёқ оёқ эмас, танани кўтариб туришга нолойиқ қуришиб, буришиб қолган калта эт эди. Каленберг ўз оёқларини ёқтирмас, тинимсиз лаънатларди! Жисмоний заифлик хаётдан бездирган, унинг асаб тизимини тамоман ишдан чиқарган эди.

Макс Каленберг ҳеч қачон ҳеч кимни ўз ётоқхонасига киргизмаган. У яхшилаб кийиниб оёқларини ўриндиқда осилтириб ўтириб олгандан кейингина ўзини бемалол ва хотиржам ҳисобларди.

У ўриндиқдан сирғаниб ўтиб ваннага тушди, орадан бир соатлар ўтиб, қириниб бардам бўлиб чиқди. У ерда тайёр тренажёрлар ёрдамида бутун бир комплекс махсус бадантарбия машқларини бажарди. Кейин мажруҳ оёқларини чойшаб билан ўради. Ёқаси очиқ кўйлагини кийди, ўтирган ўриндиғини юрғазиб йўлакка чиқди, ундан кабинетга йўналди.

Улкан гепард уни кўриб ўрндан турди-да, орқасидан кетди. Гепарднинг оти Гинденбург бўлиб, у Каленбергнинг энг яқин ҳамроҳи эди. Каленберг ваҳший ҳайвон олдига етиб келишини кутиб, ўриндиғини тўхтатди. Унинг майин юнглариини силаган эди, гепард роҳатланганидан инграниб қўйди. Кейин гепард билан бирга ўз кабинетига кирди.

Кабинет жуда кенг эди. Хонанинг бир девори ойнавон. У ердан ёввойи гуллардан иборат гўзал боғнинг бир қисми, тўлқинланиб кетган ўтлоқли қир-адирлар, ундан нарида эса, туманлар орасидан Аждартоғ тизмаларининг тархи кўзга ташланиб турарди.

Каленбергнинг ёзув столида янги келган почта уни кутиб турарди. Хатларнинг конверти устида у ё бу хатнинг аҳамиятига қараб ҳар хил этикеткалар ёпиштирилган. Кеча, Каленберг ётишдан олдин эртага қилиниши керак бўлган ишларга зарур кўрсатмалар бериб қўйган эди. У кўк тугмачани босган эди, экран ёришиб унда гўзал Мианинг тасвири пайдо бўлди. У столда Каленбергнинг топшириғини кутиб ўтирарди. Каленберг ҳамма зарур гапларни айтиб туриб ёздирди. Чамаси бир соатларда гапни тугатди.

– Миа, шу етарли... По Лу шу ердами?

– Топшириғингизни кутиб турибди, сэр.

– Унга айтиб қўйинг, ярим соатдан кейин керак бўлади. – Каленберг шундай деб телевизорни ўчирди.

Кейин келган почтага тез-тез кўз югуртириб чиқа бошлади. Хатлар ҳам элликтадан кам эмасди. Хатларни қандай тез кўрган бўлса, сармоясини ҳам кўпайтириш учун худди шундай тез қарорга келди.

Сўнг яна телевизорни қўйди. Бу сафар экранда хушқад вьетнам қизи кўринди. У ҳам Миа каби топшириқ кутиб столда ўтирарди.

Соат ўнда Каленберг хатлардан қутулиб, озгина дам олмоқчи бўлди. У гепардни силаб туриб селекторнинг тугмачасини босди.

– Гуилла, олдимга кириг.

Орадан бир неча сония ўтиб, эшик тақиллаб очилди. Каленбергнинг шахсий қотиби Гуилла Тэк кириб хожасининг столига яқин келди. У баланд бўйли, ориқ, сочлари қоп-қора, кўзлари ўйноқлаб олмакесак те-риб турадиган рангпар одам эди. Унинг онаси итальян, отаси чех эди. Йигит улардан ёшлигидаёқ молиявий ишларни юритишни жуда яхши ўзлаштириб олганди. У бир вақтлар Швейцария банкида ишлаб молия ишларининг даҳоси деб ном ҳам ортгирган эди. Каленберг бир дўстига молиявий ишлардан хабари бор биронта одамни шахсий қотиб қилиб олишимга ёрдам беролмайсизми, деб сўраганда у ўйлаб ўтирмай Тэкни таклиф қилади. Каленберг, афтидан бу йигитчанинг ҳалоллигига, садоқатлилигига эътиборини қаратган, шекилли. Илгари у устаси фаранг ўғри-ларни ёллаб шахсий музейининг салмоғини оширганди. Кейин музейни кўриқлаш учун ниҳоятда ишончли қоровуллар керак, бунинг учун эса, аввало, махсус ташкилий гуруҳ тузиш лозим, деган қатъий қарорга келди. У бу ишни яхшилаб ўйлаб кўриб, ўн етти ойдан буён қўлида ишлаётган Тэка топширишни маъқул кўрди. Эндиликда йигитча музейни ас-раш жавобгарлигини ўз бўйнига олган ва хазинани сақлаш борасида ке-ракли маслаҳатлар билан унинг олдига тез-тез кириб турарди.

– Яхши ётиб турдингизми, сэр? – дея Тэк саломлашди таъзим қилиб қираркан.

– Ўтиринг, – таклиф қилди Каленберг. – «Боржиа узуги» опера-цияси бўйича бирон янгилик борми?

– Бор, сэр. Бизга маълум бўлган авантюристлардан учтаси бун-дан бир неча соат муқаддам «Интернациональ» отелига келиб тушди. Феннел дегани кеча Париждан самолётда келган эди. Гараж соҳиби Сэм Жефферсон уларга зарур бўладиган ҳамма ашқол-дашқолларни сотиб олиб берибди. Менда уларга асқотадиган жиҳозларнинг рўйха-ти бор. Истасангиз қараб кўринг. Ундан ташқари, самолёт учишдан сал олдин олинган уларнинг суратлари ҳам бор. – У гапдан тўхтаб бир зум Каленбергга қараб олди. Кейин столга қалин конверт қўйди. – Аёл жуда офатижон, эҳтимол, сизнинг дидингизга тўғри келар...

Каленберг эркакларнинг суратларини бирма-бир кўриб туриб аёл-га келганда тўхтаб қолди.

– Улар ҳақидаги маълумотлар ўша конвертда, сэр.

– Раҳмат. Ҳозирча менга керак эмассиз.

Тэк кетгандан кейин Каленберг Гайнинг суратини қайта чиқар-ди-да, унга бир неча дақиқа тикилиб қолди. Кейин стол галадонига яшириб қўйди. Бирмунча вақт тўртта муттаҳам фирибгар ҳақидаги маълумотларни кўздан кечирди, кейин самолёт келиб қўнган Мен-вилл яқинидаги жойни ўрганиб чиқди. Қоғозларни қайта конвертга солди-да, қандайдир ғалати қиёфада қимирламай жойида ўтириб қолди. Кейин бир қарорга келди, шекилли, ўриндигини ҳаракатга келтира-диган тугмачани босди. Бармоғини кўтариб гепардга ишора қилди-да, дам олиш учун ўриндигида кенг йўлак бўйлаб боққа чиқиб кетди.

Соат ўн бирда Каленберг тушликдан олдин баъзи бир ишларини бажариб олиш учун ёзув столига қайтиб келди. Нар-бери тушлик қилди.

– Бу узук менга қанчага тушган эди?

– Олтмиш минг долларга. Мэрсиалдан нархини сўраганимизда у икки юз эллик минг баҳо қўйганди. Ўртада воситачи билан савдолашиб бундан анча арзонга олган эдик. Энди бўлса, Мэрсиал ўғирланган узукни қайта сотиб олиш учун Чалликка ярим миллион доллар бермоқчи. Бу узук Боржианинг энг қимматбаҳо буюмларидан бири эди.

– Хўш, гап бундай. Кўнглимда бу узукни қайтариб бериб унга эгалик қилишига имконият яратиш хоҳиши туғилди, – деди Каленберг Тэкнинг юзига тикилиб туриб. Буни эшитиб Тэк жойида қотиб қолди. – Бу операцияни уларнинг қандай қилиб амалга оширишларига қизиқиб қолдим. Ўша тўртталовининг бирдан-бир мақсади узукни қўлга киритиш, шундайми? Шундай экан улар менинг мулкimgа кириб олишлари учун нега имконият яратиб бермаслигимиз керак? Гапингизга қараганда аёл жуда офатижон экан... Ундан ташқари, ўша Феннел дегани музейга кириб пўлат сандиқларни очишда ноёб қобилиятга эга бўлган тенги йўқ мутахассис эканлигини ўз кўзим билан кўришга қизиқиб қолдим. Хуллас, уларга халақит қилмайсиз. Биз бўлсак, бу ишни майда-чуйдасигача ўйлаб кўришимиз керак.

– Сиз уларнинг узукни ўғирлаб олиб чиқиб кетишигача йўл қўйиб қўясизми? – деди Тэк ҳайратдан донг қотиб.

– Уларнинг бу ерга кириб келишларига йўл қўйиб берамиз. Чиқиб кетишига келганда буни яхшилаб ўйлаб пишитиб олишимиз керак. Шунда ҳам чиқиб кетиш йўлини топиб, бунинг уддасидан чиқишса, узук уларнинг ҳалоли бўлсин. – Каленберг шундай деб яна Тэка тикилди. – Тушундингизми?

– Худди шундай, сэр.

– Бу ерга осон кириб келишларига шароит яратамиз, лекин бу ердан осонликча кетишларига йўл қўймаслик чорасини излаймиз. Ўйлашимча, тимсоҳлар ҳам тайёр луқмадан хазар қилишмаса керак.

Тэк кўзини қисди.

– Қисқаси, чиқиб кетишолмайди, а?

– Уларни музейга кириб келишига қўйиб бериб, чиқиб кетишларига имкон яратиш – бу энди ақлсизлик бўларди. Улар буни оғзидан гуллаб қўйишлари мумкин. Меннинг Интерпол ходимлари билан учрашишга ҳушим йўқ. Юпитернинг бюстини йўқотганимдан кейин Ватикан мендан қаттиқ ранжиган эди. Қандай қилиб бир муттаҳамнинг бюстни ўғирлаб кетолгани менга ҳали ҳам қоронғу. Йўқ, музейимизнинг бир қисми ер остидалиги Интерполга маълум бўлмаслиги керак.

– Демак, узукни Мэрсиалга қайтариб бермоқчи эмассиз?

– Аксинча. Узукни қайтиб бераман. Лекин Чаликнинг одамлари бир умрга Африкада қолиб кетади..

Тэк Каленберг нимани назарда тутаётганини тушуниб етмадию, лекин индамади.

– Бизнинг Зулусларимизнинг одам овига иштиёқлари баланд бўлса керак, – давом этди Каленберг. – Уларнинг ҳам бир хил ов қилавериш жонларига теккандир...

– Уларга ишонса бўлади, сэр.

– Ҳа... Улар жуда содда одамлар. Тўғри, тез орада иш уларни овлашгача етиб бормаса ҳам керак. Меҳмонларимиз Африка чангалзор-

ларида адашиб кетишлари ҳам мумкин. Лекин нима бўлишидан қатъий назар зулуслар бундан бохабар бўлишлари лозим. Уларга кўп пул ваъда қилинг. Бу муаммони хал қилишни сизга топшираман.

– Хўп бўлади, сэр.

– Тўғриси айтсам, бунақа ов менинг кўнглимни хушнуд қилади, – деди Каленберг юпқа лабларини бир-бирига қисиб. – Чаликнинг одамларини бир ёқли қилганимдан кейин узукни Мерсиалга қайтараман. – Каленберг бошини кўтариб Тэкка қаради. – Энг асосийси – хатога йўл қўймаслик. Агар унинг одамларидан жилақурса биронтаси кўлимиздан чиқиб кетадиган бўлса, биз таваккал қилиб, ўта катта хатога йўл қўйган бўламиз. Қалай, уларда бундай имконият бўладими?

Тэк бир зум ўйланқираб туриб, елка қисиб қўйди.

– Ҳеч қандай имконият йўқ, сэр.

– Мен ҳам шундай деб ўйлайман, – деди Каленберг. Кейин суратларни эслаб кўшиб қўйди: – Анали аёлга одам ачинади.

Тэк бироз кутиб туриб:

– Бор гап шуми, сэр? – деб сўради.

– Йўқ... Менга “Боржиа узуги”ни олиб келинг.

Тэк чиқиб кетгандан кейин Каленберг яна селектрнинг тугмачасини босди.

– Кемозни ҳузуримга жўнатиб.

Орадан бир неча дақиқа ўтиб, хонага оппоқ халат кийган букри қария банту кириб келди. Кемоз бир вақтлар Каленбергнинг отасига хизмат қилган, эндиликда бу ерда тартиб, интизомни бошқарар, хизматкорларни кузатиб борарди.

– Анув қари сеҳргар ва табиб ҳалиям менинг мулкимда омон-эсон юрибдими? – сўради Каленберг.

– Ҳа, хожам.

– Уни аллақачонлардан буён кўрмайман, омонатини топширган бўлса керак деб ўйлардим.

Кемоз индамади.

– Отам бир вақтлар бир чол бор, у энг кучли захарларни тайёрлашга қобил дерди. Шу ростми?

– Ҳа, хожам.

– Уни топиб айтиб, менга бир неча соатдан кейин ўлдирадиган оғу керак. Хўш, шундай оғу унда топилармикин?

Кемоз топилади дегандек калласини қимирлатди.

– Жуда яхши. Оғу менга эртага эрталабга керак. Сеҳргарни яхшилаб мукофотлашлари билан ўзинг шуғуллан.

– Хўп бўлади, хожам. – Кемоз таъзим қилиб чиқиб кетди.

Каленберг қандайдир қоғозларни олиб, варақлай бошлади. Орадан бир неча дақиқа ўтиб Тэк мўъжаз шиша қутичани олиб кирди. Унинг ичида духоба ёстиқча устида “Боржиа узуги” турарди.

– Буни шу ерда қолдиринг, – деди Каленберг бошини кўтармай.

Каленберг қоғозлар билан боғлиқ ишларни тугатиб қутичани очди-да, ичидан узукни чиқарди. Кейин стол галадонини тортиб у ердан гардишли лупа олди. Узукка лупа билан диққат қилиб тикиларкан, каттагина бриллиант донасининг остида заҳар солиб қўйиш учун митти чукурча борлигини, чукурчага эса, ниҳоят даражада кичкина тешикча очиб қўйилганлигини кўрди.

Улар «Интернациональ» отелига соат тўққиз яримда келиб тушишди. Кейин машинада ўн бешинчи миллий шоссе билан Гарри-Шмитт томон йўл олишди.

Уларнинг ҳаммаси зарур кийим-бошларини кийиб олишган: бошларида қалпоқ, оёқларида қалин тагчармли бошмоқ, эгниларида гепард териси рангида кийим. Гай машинага ўтирганда ундан кўзларини узишмади. Бундай кийим унинг қоматини алоҳида ажратиб кўрсатар ва у бу билан янада гўзал тортиб кетган эди. Айниқса, Феннел вужудида уни қўлга тушириш учун ўзи ҳам енголмайдиган тийиқсиз ҳирс ҳис қилди...

Жонс машина рулига, Феннел билан Гарри кузовнинг ичкари-сидаги скамейкага ўтирди. «Лендровер»га оғир юкларни орқалаб олган тўрт саёҳатчи аранг жойлашди. Уларнинг ҳар бирида зарурат туғилганда асқотадиган нарсалар солинган сафархалта бор эди. Уни ўриндикнинг тагига жойлаштиришди.

Осмонда қора булут айлана бошлади. ҳаво нам ва оғир. Ҳамма тезроқ шаҳардан чиқиб кетишга ошиқарди.

— Йўл узоқ ва зерикарли, — деди Кен. — Гарри — Шмитгача икки юз миль. Кейин Мергвилл томонга кетиш учун Миллий шоссесига буриламиз. Уерга эртага етиб борамиз. У ердан йўл бошловчимизни сафимизга кўшиб оламиз ва қўналгагача етиб борамиз. Бу ерда озгина дам олиб кўнгил ёзишимиз мумкин. Ов қилишга жуда қулай жой...

— Вертолётни ким кўриқлаб туради? — қизиқиб сўради Гарри. — Жунглида уни қаровсиз қолдирмаган бўлсангиз керак деб умид қилман.

Кен кулиб қўйди.

— Вертолётни кўриқлаб туриш учун тўртта бантуни топганман.

Гай, Иоганнесбургдан кетганимга шукр, деб қўйди.

— Шаҳар мулақо менга ёқмади.

— Ҳалигача бу шаҳар менга жуда ёқди, деган биронта одамни учратганим йўқ, — деди Кен. — Лекин Кап сизга ёқса керак. Дурбанни кўрсангиз маҳлиё бўлиб қоласиз.

Улар мана шунақанги маза-бемаза гаплар билан ўзларини овутиб боришаркан, машина юқори тезликда олға босиб кетаверди. Гарри Феннелнинг қандайдир ғамга ботгандай сукут сақлаб кетаётганини назардан қочирмади. Сафархалтаси оёғининг остида, ўзи бироз олдинга эгилганча ўтирар, Гай бошини ўтирганда унинг кўзлари аёлнинг гўзал чехрасига тушиб, тешворай деб тикиларди.

Йўл давомида баъзан худди кўзиқоринни эслатадиган ҳужраларни кўриб қолишарди. Ҳужралар атрофларида бантулар уймаллашиб туришарди. Болалар ёввойи эчкиларни боқиб юришарди. Гай ҳали у деб, ҳали бу деб савол берар, Кен эса, унга сабр билан жавоб қайтарарди. Феннел уларнинг гапларига қулоқ солмади. Унинг хаёлида фақат битта нарса — иложини топиб Гай билан ёлғиз қолиш фикри чарх урарди. Агар шундай фурсат насиб этадиган бўлса, албатта ниятига етади, бунга ишончи комил эди. Кеннинг бантулар ҳақидаги ҳикоялари уни мутлақо қизиқтирмади.

Мергвиллнинг марказий майдонига кириб келишгунча уч соат йўл босишди. Майдонни чанг босган, лекин у гуллаб ётган дарахтлар билан ўралган эди. Унинг чап томонида почта бор. Ёнида четдан келтирилган майда-чуйда моллар магазини, ундан нарида қайсидир голландияликка қарашли универсал магазин. Бу ердан ҳамма нарсани — резинка этик-

дан тортиб шарбат тўла шишаларни харид қилиш мумкин эди.

Дарахт остида ўтиришган бантулар навбатдаги келгиндиларга қизиқиб қарашди, улардан иккита ё учтаси Кенга бепарволик билан қўл силтаб сўрашиб қўйишди. Кен ҳам улар билан шундай қилиб сўрашди.

– Афтидан, сиз бу ўлкаларда жуда машҳур кўринасиз, – деб қўйди Гай.

– Ҳа, шундай, ахир мен бу ерга тез-тез келиб тураман-да. Бу одамлар менга ёқади, бунинг устига, мени жуда ҳурмат қилишади.

Кен майдонни айланиб ўтиб, машинани бир эски гараж олдида тўхтатди-да, унинг ичига олиб кирди. Иккита банту шу заҳоти етиб келиб Кен билан қўл бериб кўришди. У бантуларнинг тилида нималардир деб гаплашди, улар каллаларини қимирлатишиб кулиб қўйишди.

– Дўстлар, – деди Кен, – машинани шу ерда қолдириб, ўзимиз отелга кириб нонушта қилиб олсак бўлади. Нақ бир қўйни паққос туширишим мумкин.

– Булар нарсаларимизни ўмариб кетишмасмикан? – деб сўради Феннел.

Кен унга жаҳл билан қараб, лабини қисди.

– Булар дўстларим... Менинг дўстларим бўлади. Улар ҳеч қачон бирон нарсани ўғирлашмайди.

Феннел машинадан тушди.

– Нимаям дердик, уларга шу қадар ишонар экансан, кетдик отелга.

Саёҳатчилар Африка қуёши мўл нур сочиб турган майдонга чиқди. Отель ундан сал нарида эди. У унчалик ҳашаматли эмас, лекин ҳаммабоп, ёқимли эди. Кенни паст бўйли, бақалоқ отель хўжайини очиқ чеҳра билан кутиб олди.

Саёҳатчиларнинг тўртталаси ҳам маза қилиб қовурилган жўжа истеъмол қилишди, пиво ичишди.

Улар ўтиришган жойдан машиналари қўйилган гараж кафтдек кўриниб турарди. Шунинг учун Феннел дам-бадам гаражга қараб кўярди.

– Улар ҳеч нимани ўғирлашмайди, – такрорлади Кен Феннелнинг ишонмаётганидан даргазаб бўлиб. – Овқатингизни хотиржам еяверинг, бўлди-да энди!

Феннел Жонсга кўз қирини ташлаб қўйди.

– Менинг халтамдаги ашёлар жуда қимматбаҳо, – деб минғирлади у. – Уларни тўплагунча бир неча йил вақтим кетган. Айримларини ўзим ясаганман. Энди уни қандайдир қўсқи илиб кетишини истамайман.

Гарри Кеннинг юзлари ғазабдан кўкариб кетганини кўрди-ю, суҳбат мавзусини ўзгартиришга қарор қилди. У Кендан отель ва унинг хўжайини қанақа одам ўзи, деб сўрай бошлади.

– У бизнинг йўлбошловчимизми? – қизиқиб сўради Гай.

– Ҳа.

– Рўйхатга унинг дўстларидан битта қоровойни киритсак ҳам бўлаверади, – деди масхаралаб Феннел. Кеннинг жони ҳиқилдоғига келди, лекин ўзини аранг қўлга олди-ю, ҳеч нима демай нари кетди.

– Одам деган ўзини одоб билан тутиб, қўполлик қилмасликнинг иложи борми? – деди Гарри жаҳли чиқиб, – Нима, улар сизга хода урганми?

– Мен ўзимни қандай хоҳдасам, шундай тутаман, ҳеч ким мени ўзгача тутишга мажбур қилолмайди.

– Аввал ишларимизни битириб олайлик, кейин муносабатларимизни ҳал қилиб олиш учун вақтингиз кўп бўлади, – аралашди Гай, – Илтмос, сал хушмуомала бўлинг.

Феннел унга жаҳл билан қараб қўйиб, ресторандан чиқди.

Гарри билан Гай рестораннынг бақалоқ хўжайинига миннатдорчилик билдириб қўйиш учун озгина орқада қолишди. Кейин Феннелнинг ортидан гараж томон йўл олишди

– Жуда ажойиб табиати бор экан-ку шеригимизнинг, – деди Гай овозини пасайтириб.

– Ўтакетган сурбет!.. Агар шундай қилаверса, биқинидан дарча очиб кўяман.

– Чаликнинг нима деганини унутманг. Феннел жуда хавфли нусха.

Гарри қовоғини уйди.

– Мен ҳам ундан кам хавфли эмасман. Шундай одамларни шерик қилиб олгани учун Кенга ҳавас қилиб бўлмайди!

Гарри эгнига иссиқ ўлкаларда киядиган костюм, бошидаги шляпани ўша давр фасонига кўра бир томонига салгина қийшайтириб олган, қоматдор ва келишган бантуни кўриб бир оз хотиржам бўлди. Банту Кен билан кўлини қисиб кўриша бошлади.

– Бу Темба бўлса керак. Иккаламиз Феннелни қуюшқондан чиқиб кетишига йўл қўймаймиз.

Улар яқинроқ келишгандан кейин Кен уларни банту билан таништирди. Гай билан Гарри банту билан кўл бериб сўрашишди. Феннел бўлса, бўлажак йўлбошловчиси билан кўришиш ўрнига унга қиё ҳам боқмай хазинаси жойида турибдими, йўқми, текшириш учун машина томонга қараб кетди.

– Темба фақат ўз маҳаллий тилида гаплашади, – деди Кен. – Шундай экан, у билан гаплашаман деб хомтама бўлманглар.

– У жудаям зўр йигит экан! – деб қўйди Гай.

– Ҳа, ҳар томонлама. Биз у билан беш йил бирга ишладик. Наталида ундан зўр изтопар йўқ.

Улар яна машинага ўтиришди. Темба орқада, сал баландроқ ўриндикдан жой олди.

– Энди йўлимиз жунгли оралаб тушади, – деди Кен. – Агар Темба йўлда биронта ўлжани кўриб қолса, бизга шу заҳоти хабар беради.

Ўн дақиқалар юрилгандан кейин яхши йўлдан қум сепилган қишлоқ йўлига бурилишди. Энди ўнқир-чўнқирликлар учрай бошлади.

– Бу ёғига йўлимиз аста ёмонлашиб бораверади, – деди огоҳлантириб Кен. – Хуллас, ёмон йўлдан юришга тайёр бўлинглар!

Дарҳақиқат, йўл борган сари ёмонлаша бошлади. Кен тезликни камайитиришга мажбур бўлди. Ҳар ким кўлига нима уннаса ушлаб олар, Феннел бўлса, бунинг устига тишини гижирлатиб сўкиб ҳам кўярди. Икки мил чамаси юрилгандан кейин Темба Кеннинг қулогига ниманидир шипшиган эди, у тезликни янаям секинлатди. Тез орада машина ниҳоят даражада секинлаб бутазорлар орасига кириб кетди. Энди у аранг юрарди.

Кутилмаганда машина олдида боласини эргаштириб олган антилопа пайдо бўлиб қолди. У ўгирилиб зумда кўздан ғойиб бўлди.

– Вой гўзаллигини! — деб юборди Гай. — Боласини қаранг-а! Шунақаям чиройли бўладими!

– Унинг териси нега бунақа гўзал, — деб сўради Кен. — Буни сизга мен айтиб беришим мумкин.. Антилопа оламни сув босганда Нуҳ пайғамбарнинг кемасига чиқиб олибди-ю, шу заҳоти пайғамбарга: «Жаноб Нуҳ, айтиб беролмайсизми, ҳозир қайси кийимни кийиш ҳаммага расм бўлган?» деб мурожаат қилибди. Нуҳ пайғамбар: «Буни билгинг келса, озгина сабр қил, ҳамма кийимларни қайта бўйямиз», дебди. Антилопа: «Буни кутишга менинг вақтим йўқ! Ҳозироқ бўяб қўя қоламан!..» деб жавоб берибди. Ана шунда терисини бўяб олибди, у ҳалигача уни эгнидан ечмас экан.

– Маза-бемаза гапларни валдирагандан кўра йўлингизга қарасангиз яхши бўларди, — тўнғиллади Феннел. Шу вақтда ҳамма бараварига қаҳ-қаҳлаб кулиб юборди.

– Ҳамманинг кўнглини баробар ололмас экансан! — деб Кен елкасини қисиб қўйди.

Гай атрофга қараб дарахтларнинг бир қисмига зиён етказилганига эътибор қилди. Кўпчилик дарахтларнинг поялари диккайиб қолган, бу атрофга қандайдир маъюслик таратиб турарди.

– Чақин тушиб кўп дарахтларни мўрт қилганми? — деди қизиқсиниб Гай.

– Йўқ, филлар. Афтидан, бу ердан филлар тўдаси ўтган. Ёввойи ҳайвонлар орасида вайронагарчиликни энг кўп келтирадигани фил бўлади. У ўз йўлида нима рўпара келса, ағдариб, синдириб кетаверади. Жунглида филлар ўтган ҳамма жой мана шундай харобазорга айланади.

Бироз кейинроқ уларга бир тўда жирафа учради. Улар бешта эди. Кен улардан ўн беш ярд берида машинани тўхтатди. Жирафалар қимир этмай одамларни қизиқиб кузатишарди.

– Афсус, фотоаппаратим қопчиғимда эди-да, — деди Гай. — Улар худди қўлга ўргатилганга ўхшайди.

– Улар хонакилаштирилмаган, ўзлари жуда қизиқувчан бўлишадди, — тушунтирди Кен. У гапини тугатмаган ҳам эдики, орқаларига ўгирилишди-ю, катта-катта қадам билан жунгли кириб кетишди.

– Арслонлар тез югурсалар ҳам жирафаларга аранг етиб олишадди, — деди Кен машинани ўрнидан жилдираркан.

– Бу ерларда арслонлар ҳам бўладими? — деди Гай ҳайрон бўлиб.

– Қанийди жиллақурса битгасини кўрсам!

– Ҳали сиз уларни кўрасизам, наъраларини эшитасизам, — уни ишонтирди Кен.

Юқори ўриндикда ўтирган Темба қай тарафга қараб юришини кўрсатди.

– Шу йигит бўлмаса, — тан олди Кен, — кўноғимизни ҳеч қачон тополмаган бўлардик. Унинг калласи компасга ўхшайди.

Орада ўтган ярим соат мобайнида улар тўда-тўда юрган зебраларни кўришди. Улар мотор овозини эшитиб, жонҳолатда ўзларини чакалакзорга уришарди.

Ниҳоят ўртасида вертолёт турган ўтлоққа етиб келишди. Вертолётни тўртта банту кўриқлаб турарди. Улар «лендровер»ни кўриб ўрниларидан туришди-ю, худди буйруқ бергандай баравар кулиб қўйишди.

– Мана, етиб ҳам келдик, — деди Кен машинадан тушаркан, — Бу одамлар билан ҳозироқ ҳисоб-китоб қилиш зарур. Энди уларнинг

бизга кераги бўлмайди... Темба палаткаларни тикишимизга ёрдам берди.

Гарри машинадан тушибоқ вертолёт томонга кетди. Гай бўлса, машинадан зўр-базўр сирғалиб тушиб мадорсизланиб қолганидан ўтлар устига чўзилди. Йўл қийин кечди, ёш аёл уриб ташлангандай бутун танасида оғриқ сезарди.

Феннел ҳам машинадан тушиб ерга ўтирди ва сигарет тутатди. У юкларни машинадан тушириш учун Тембага ёрдам кўрсатишни хаёлига ҳам келтирмасди.

Кен банту билан ҳисоб-китоб қилиб машинанинг олдига қайтиб келди.

– Мана шу дарахтзорнинг ортида шаршара бўлиб оқиб турган кичкина анҳор бор, – деди у Гайга. – У ерда тимсоҳ йўқ, кўрқмасдан бемалол чўмилиб олса бўлади.

Кен Тембанинг олдига келди. Кейин улар иккаласи машинадан юкларни тушира бошлашди. Феннел ҳаяжонини зўр-базўр босиб ўрнидан турди-да, Гайнинг олдига келди.

– Кен анави ерда сув бор деяпти. Балки, бориб кўриб келармиз?

У Гайнинг эътироз билдиришини кутган ва яна кайфиятим бузилади деб ўйлаб турганди. Лекин Гай ўрнидан турди-да, унга эътиборсиз бир қиёфада кетдик, деб бошини ирғади.

– Майли, борсак бора қолайлик...

Улар ўтлоқни ўраб олган баланд-баланд дарахтлар томон кетишди.

Феннел томирларидаги қон жўшиб кетаётганини ҳис қилди. Нима бу, ўзи таклиф қиляптими, ё мени майна қилмоқчимми? У вертолёт томонга бир қараб олди.

Гарри вертолётнинг моторини текшириш, Кен билан Темба палатка тикиш билан овора. Феннел бу вақтда қалин бутазорлар ичида ғойиб бўлган Гайга йиртқичларча кўзлари ёниб қараб кўярди. У тор сўқмоқ билан кетаётган Гайга етиб олиб қадамини секинлатди ва унинг елкаларига очкўзлик билан назар ташлади. Тез орада улар шаршарадан тушган сув кўлмак ҳосил қилган жойга етиб келишди. У ердан сув кичик ариқ бўйлаб оқиб турарди.

Гай ўгирилди, шу он Феннел унинг ёнига яқин келди.

– Жуда гўзал-а, тўғрими?

Қуёш қиздириб турибди. Чор атроф дарахтзор. Дейиш мумкинки, дунёда бу иккаласидан бошқа ҳеч ким йўқдай.

Феннел кўйлагини еча бошлади.

Гай унинг мушакдор ва жун босган кўкрагига қараб деди:

– Мистер Феннел, мен гувоҳсиз, бир ўзим чўмилмоқчиман.

– Шунақами? Мен кўп яланғоч аёлларни кўрганман! – Феннелнинг юзлари ўт бўлиб ёна бошлади, лаблари қисилиб масхараомуз кулги зохир бўлди, – ноз қилмай кўя қолинг. Гаров ўйнайман, сиз ҳам ҳаётда анча-мунча яланғоч эркакларни кўриб қўйгансиз. Ечининг, бўлмаса, ўзим ёрдам бериб юборишимга тўғри келади!

Гайнинг мутлақо хотиржам турганини кўриб Феннел ҳайрон бўлди.

– Сиз ўзингиз чўмилаверинг, мен вертолётга бораман. – Гай шундай деб орқасига ўгирилган эди, Феннел унинг қўлини маҳкам ушлади.

– Ҳеч қаёққа кетмайсан! – деди у паст овозда пишқириб. – Сенга эркак керак бўлгандай, менга ҳам аёл керак, жоним. Кейин хур-

санд бўласан, кўнглинг тўлишига кафолат бераман.

– Кўлингизни тортинг, – деди Гай хотиржам.

– Жа нархингни ошираверма, гўзал қиз. Озгина кўнгил ёзамизда, кейин чўмиламиз.

Гай у томонга ўгирилиб озгина энгашган эди, Феннел бағримга кирмоқчи деб ўйлади. У ўлжасини белидан ушлаш учун табассум билан кўлини бўшатди. Шу онда Гай унинг биқинидан шундай қаттиқ чангаллаб ушладика, Феннел оғриқдан бўкириб юборди. Қиз уни ўзига тортиб ёнбошга олди. Феннел бир зум ўзини осмонга чиқиб кетаётгандай сизди, кейин учиб бориб кўлга тушди-ю, боши билан муздек сувнинг қаърига кириб кетди. Сувдан бошини чиқариб қараса, Гай қирғоқда хотиржам қараб турарди. Феннел газабланиб кетганидан оғзига сув тикилиб ўлишига бир баҳя қолди. Кейин Гайнинг кўлида каттакон тошни кўриб жаҳлдан тушди.

– Сувдан чиқманг, чиқишни хаёлингизга ҳам келтирманг, – огоҳлантирди уни. – Бўлмаса, каллангизни пачақлайман.

Феннел биринчи олишувда энгилганини тушунди.

– Буни эсдан чиқармайман, қанжиқ! – вишиллади у.

– Мени кўрқитолмайсан, кўтос, – жирканиб қаради унга Гай. – Агар бу камлик қилаётган бўлса, келаси сафар суякларингни мажаклаб ташлайман. Агар топшириқни бажаришда сенинг хизматинг бўлмаганида, буни ҳозироқ амалга ошириб қўйган бўлардим. Буни унутма!.. Энди бўлса, яхшилаб чўмилгин-да, ўпқангни босиб ол. Шуни унутма, сендан жирканамаман! – Гай тошни Феннелнинг бошидан ошириб отиб юборди, кейин ўтлар орасида ғойиб бўлди.

Эшик очилиб Кемоз кириб келганда Каленберг олдидаги қоғозларга имзо чекиб ўтирарди. У хожаси ишини тугатиб бошини кўтаришини сабр билан кутди. Кейин аста столнинг олдида борди-да, унга кичкинагина кўк шишачани қўйди.

– Хожам, бу ўша сиз сўраган нарса.

– Нима?

– Ўзингиз буюртма берган оғу.

– Эсимда. Қанақа оғу экан?

Кемоз бироз гангиб хожасига қаради.

– Билмайман, хожам.

Каленберг норози қиёфада кўлини силкиди.

– Сен табибга менга қанақа оғу кераклигини муфассал тушунтириб бердингми?

– Ҳа, хожам.

– Одамга аста таъсир қилиб бориб, ўн икки соат ичида ўлдирадиган заҳарми?

– Ҳа, хожам.

– Унинг ҳаққини тўладингми?

– Йигирмата эчки бердим.

– Агар заҳаринг таъсир қилмаса бутун эчкиларингдан айриласан, деб огоҳлантирдингми? Ҳужрасини ёқиб юбориб, ўзини еримдан ҳайдаб юборди дедингми?

– Мен унга заҳаринг таъсир қилмаса, иккита жангчи келади-да, сени ботқоққа ташлаб тимсоҳларга ем қилади, деб айтдим.

– Гапингга ишондимми?

– Ҳа, хожам.

Кемоз, яшиқдан шприц билан бир жуфт кўлқоп олиб кел.

Кемоз чиқиб кетгандан кейин Каленберг ўриндиққа суяниб олди ва мўъжазгина кўк шишачани томоша қила бошлади. Хаёли узоқ ўтмишга олиб қочди... Эҳтимол, Цезар Боржиа ўз дўстини ўлдириш учун тайёрланаётганида у ҳам шишачага шундай тикилиб тургандир. У ҳам Каленбергга ўхшаб ўз ишидан роҳат олиб, қониқиш ҳиссини туйгандир.

Каленберг стол ғаладонидан узук солинган шиша қутичани олди. Узукни чиқариб чап бармоғига тақди. Камалак рангида товланаётган бриллиантларга қараб ўйланқираб қолди. Кейин узукни бармоғида айлантирди. Энди бриллиантлар кўзга кўринмай, оддий, эътиборни тортмайдиган тилла узукка айланиб қолди. Каленберг уни бармоғидан чиқариб столга қўйди. Кейин қўлига қўлқоп кийди ва ўткир лупа билан унга қарай бошлади. Бриллиантни аста сурган эди, унинг ёнидаги ниҳоятда ингичка тешикка кўзи тушди. Жуда ингичка игнали шприцга заҳар олиб, уни тешикка тикди-да шприц поршенини аста босди. Чуқурлик заҳарга тўлганини билгандан кейин аста шприцни суғуриб олди ва бриллиантни суриб тешикни ёпди. Шприцни бир чеккага қўйиб узукни рўмолча билан яхшилаб артди. Қўлқопни ечмай узукдан заҳар чиқиб кетмаяптимики деб уни куч билан бир неча бор қаттиқ силкитди. Ниҳоят, заҳар чиқмаётганига ишонч ҳосил қилганидан кейин уни яна шиша қутичага солиб қўйди. Кейин Кемозни чақирди. Қария келгач, шприцни, заҳарни ва қўлқопни, уларга қўшиб рўмолчаниям йўқотишга буйруқ берди.

Қария чиқиб кетгандан кейин Каленберг узукни қўлига олиб томоша қила бошлади. Энди уни истаган одамни у дунёга жўнатадиган қуролга айланди, деб ўйласак бўладими? – деб ўз-ўзидан сўради. Табиб шартти кетиб, парти қолган чол. Эҳтимол, у бунақа оғуни тайёрлаш сирини унутиб ҳам қўйгандир? Чолга ишонса бўлармикан?.. Бриллиантнинг остидаги ингичка игнанинг ичига чанг кириб унинг тешигини беркитиб қўйган бўлса-чи? Агар шундай бўлса, пулнияам, вақтинияам бекорга сарфлаган бўлади. Бунга эса сира ҳам йўл қўйиб бўлмайди. У бунга мутлақо ишонч ҳосил қилган бўлиши шарт.

Бир оздан кейин бир қарорга келди: узукни ўнг қўли бармоғига тақди, унинг гардишини ташқи томонга айлантириб қўйди. Кейин гепард ҳамроҳлигида боққа йўл олди.

Кемоз кўп жиноят қилиб юрган цвидни, яъни бантуни топиш учун кўп вақт сарфламади. Қариянинг гапига қараганда у жуда ялқов экан, бунинг устига хотинини қийнаркан. Ойнинг охирида ўзиям у билан ҳисоб-китоб қилиб бўшатишмоқчи эди. Каленберг заҳарнинг кучини айни мана шу одам устида тажриба қилиб кўрсам бунинг ҳеч ким билмайди, деган қарорга келди. У бантуни дарахтнинг соясида мудраб ўтирган ҳолда топди. Цвид Каленбергни кўрди-ю, ирғиб туриб, гулларнинг ариқларини тарашлаётгандай ҳаракат қила бошлади. Каленберг ўриндигини унинг ёнига келиб тўхтатди.

– Эшитишимча, сен шу ойнинг охирида бизни ташлаб кетмоқчи экансанми? – деб сўради Каленберг.

Кўрқиб кетган банту индамай бошини қимирлатди-ю, бир оғиз ҳам гапирмади.

– Сенга омад тилайман, – деди Каленберг. – Кел, бир қўлингни сиқиб қўйай.

Цвид эсанкираб қолди. У бир томондан, бир оз ҳайрон қолган, иккинчи томондан, жуда кўрқиб кетган эди, лекин шундай бўлса

ҳам беихтиёр қўлини чўзди. Каленберг унинг кир панжасини қўлига олиб қаттиқ сиқиб қўйди. Кейин бир неча ярд юриб орқасига ўтирилди. Қараса, Цвид панжасига қаттиқ тикилиб турибди. Кейин бурнига олиб борди.

Цвиднинг кафтига игна санчилган, бунга шубҳа йўқ эди. Энди орадан ўн икки соат ўтганидан кейин узукнинг нимага қодир эканини Каленберг билиб олади.

Ҳа, у буни билиб олиши керак.

Гай ўтлоққа келиб вертолётнинг мотори гуриллаётгани, Гаррининг осмонга кўтарилиш учун ҳозирлик кўраётгани устидан чиқди. У сайхонликка отилиб борди. Гарри учувчи ўриндиғида ўтирарди.

– Ҳой! – деб қичқирди у. – Мениям олиб кетинг.

Гарри унинг овозини эшитмади. Вертолёт аста осмонга кўтарилиб бир зумда кўздан йўқолди.

Чодирни ўрнатиб бўлган Кен билан Темба ҳам вертолётга қараб қолишди. Вертолёт парраклари ҳавода бир текисда айланаётганига ишонч ҳосил қилишгач, улар ўз ишларига шўнғиб кетишди.

– Нега у мени кутиб турмади? – деди Гай хафа бўлиб. – Яхши иш қилмади.

Кен кулиб қўйди.

– Бу ҳақида яхшиси, қайтиб келгандан кейин ўзидан сўрай қола-сиз. Қани ҳалиги бесабр хушторингиз?

– Ҳовузда... Ҳовурини босяпти, – Гай Кен унга нимага шама қилиб гапирган бўлса, уям шунақа оҳангда деди.

– Сизга шилқимлик қилмоқчи бўлдими?

– Бу дақиқани анчадан буён кутиб юрардим. Бугун озгина эсини киритиб қўйдим.

– Сиз гаройиб қизсиз! – Кеннинг ҳайратланиб айтган гапи Гайни озгина ҳижолатга солди. Кейин тезда уни юпатди. – Темба иккаламиз сизни ҳимоя қиламиз. – У тўртта тўшак қопни кўрсатди. – Жойингизни Гарри билан ўртамаизга солиб берамиз. Менинг бу ёнимда Темба, ундан кейин четда Феннел ётади.

Гай майли дегандек бош ирғаб қўйди.

– Бу бор-йўғи бир кеча, холос.

– Ҳа... – Кен булут батамом қоплаб олган осмонга қаради. – Бу ердан қанча тезроқ кетсак шунча яхши. Агар ёмғир ёғиб қолса борми, йўл ўтиб бўлмайдиган ботқоққа айланади-қолади. Гарридан хавотир олмасангиз ҳам бўлаверади. У одобли йигит.

– Биладан.

У тўшак қопларни чодирга олиб кирди. Темба ётоққа яқин жойда гулхан ёқди. Кен қўлига милтиқни олиб Гайга мурожаат қилди. – Қарайчи, балки ўрдак-пўрдак кўриниб қолармикин. Шерик бўлмайсизми?

– Жоним билан.

Улар чангалзор ичига кириб кетишди.

Феннел аста қадам ташлаб ўрмондан чиқиб келди. Қўли ҳали ҳам зирқираб оғирди. Ўтлоқда гулхан атрофида ўтирган Тембадан бошқа ҳеч ким йўқ эди. У «лендровер»нинг олдига бориб, ўз қопчигини олди-да, чодирга кириб кетди. Шалаббо ҳўл шортини алмаштириб ҳалиям тарқаманга газабидан пишиллаганча, яшиклардан бирининг устига ўтирди.

«Қараб турсин ҳали, унга кўрсатиб қўяман, – ўйлади у ўч олиш иштиёқида ёниб ва сигарета тугатди. – Иш тамом бўлганидан кейин бўш вақтим кўп бўлади. Орқага қайтишда кунини кўрсатаман!» У вертолёт

келиб сайхонликка қўнгунга қадар калласида қасос олишнинг яна бир неча йўлини режалаб чиқди. Гарри келди. Феннел бошини кўтариб ундан сўради:

– Бошқалар қаерда?

– Билмадим, – у елка қисди. – Балки жиндай-жиндай пиво ичар-миз.

– Ичсак бўлади.

Гарри картон қутини очди. Қўлида термос, муз ва стакан билан Темба келди. Гарри шишанинг оғзини очганида ўрмондан Гай билан Кен чиқиб келишди. Кеннинг белбоғидаги тасмада тўртта ўрдак осилиб турарди.

– Нега мени кутиб турмадингиз? – деб сўради Гай Гарридан.

Гарри елкасини қисди.

– Синаб кўриш учун учган эдим. Биринчи бор учишим. Иккала-миз ҳалок бўлсак жуда ачинарли бўларди.

Гай Гаррига қаради. Кейин кулиб қўйиб Темба тунука идишда узатган пивони қўлига олди. У ерда ётган ўрдакларни олиб гулхан томон кетди.

– Бугун кечкурун яхшилаб овқатланиб оламиз, – деди Кен. – Кейин ишга киришамиз. Биз Темба, Феннел уччаламиз эрта саҳарда йўлга тушамиз. Ўзимиз билан иккита карабин, ухлаш учун қоғозлару озиқ-овқатларни оллоламиз. – У Гаррига ўғирилди. – Сиз йигирма иккинчи калибрли карабинни ишлата оласизми?

Гарри ишонқирамай елка қисди.

– Мен ишлата оламан, – гапга қўшилди Гай. – Гарри, ҳозир сизга ёввойи ўрдак отиб беришим ҳам мумкин.

– Жуда яхши.

Феннел бошини кўтариб аввал Гаррига, кейин Гайга қаради-ю, орқасини ўғириб ётиб олди.

– Мен эса тупурдим, – деди у гўё ўз-ўзига гапиргандай. – Барибир бу ерда бир кечагина тунайсиз. Индинга учиб кетасизлар.

Кен қалам билан қум устида ярим доира ясади.

– Тембадан сўраб олдим. Сўнгги икки кун ичида Каленбергнинг мулкини айланиб чиқибди... – У шундай деб сигарета чекиб турган Феннелга кўз ташлади. – Лео, гапларимни эшитяпсизми?

– Ҳа, гапираверинг, кар эмасман..

– Мана бу ер Каленбергнинг мулки. – У ярим доира чизилган жойни кўрсатди. – Тембанинг гапига қараганда уни шарқдан ҳам, ғарб ва жануб томондан ҳам зулуслар кўриқлаб туришаркан. Шимол томондан эса йўл мутлақо ўтиб бўлмас даражада бўлгани учун ҳеч ким кўриқламас экан. Лекин Темба ўтибди. Ҳа, ҳақиқатдан ҳам йўлнинг бу қисми жуда оғир кечади. Агар у ердан машинада ўтолмасак, яёв боришимизга тўғри келади. Каленбергнинг кўрғонига як-каю-ягона киришимиз мумкин бўлган ер мана шу жой.

– Агар машинада ўтолмасак пиёда қанча юришимиз керак бўлади? – қизиқди Феннел эгилиб чизмага қараркан. Бу вақтда Кен Каленбергнинг кўрғонига кириш йўлини шимол томондан чизиб белгилаётган эди.

– Эҳтимол, йигирма миллар чамаси келар. Феннел асбоблар солинган оғир қоғочини эслади.

– Балки, йўлнинг бир қисмини машинада босиб ўтармиз-а?

– Тембаям шунга умид боғлаяпти. Агар ёмғир ёғмаса бунинг

иложи бўлар. Бўлмаса қийин аҳволга тушиб қоламиз.

– Нимаям дердик, бу ҳолда баъзи бир дўстларимизга ҳавасимиз келаркан-да, – деди Феннел кўз қири билан Гайга қараб қўйиб, кейин Гаррига тикилди. Лекин Гарри у билан бахслашиб ўтиришни лозим топмади. Ўрнидан туриб гулханда ўлжасини тоблаб пишираётган Тембанинг олдига кетди. Шу топда у маҳаллий халқнинг тилини билмаганига жуда афсусланди, чунки Тембани ёқтириб қолганди. Худди Темба бошини кўтариб унинг кўнглидан ўтган гапни билгандай ўрдакни оловда тоблаб айлантитаркан, унга қараб кулиб қўйди.

Уларнинг ёнига Гай келди.

– Ҳиди нақадар ёқимли-я!.. Очдан ўлай деяпман!

Темба кўрсаткич бармоғини кўтариб чап қўлидаги бармоғини арра қилиб кўрсатди.

– У яна ярим соат кутиш керак деяпти, – унинг ишорасидан шуни тушуниб деди Гарри. – Унгача юринг, вертолётга борамиз. Сизга қанақа қилиб бошқаришни ўргатаман.

Улар кўниш майдончаси томон кетишди. Феннел уларни ўқрайиб кузатиб турди. Кен эса у билан гаплашишдан ўзини олиб қочиб Тембани гапга тутди.

– Ҳавонинг авзойига қараганда, тез орада ёмғир ёғса кераг-ов, – деди у бантунинг ёнига чўнқайиб ўтириб.

– Ҳа, бугун кечасиёқ ёғишни бошлаши мумкин. – Кен юзини буриштирди.

– Жуда ноилож қоладиган бўлсак, чиғиримиз бор-ку. Агар уям ёрдам беролмаса, бошқа иложимиз йўқ.

– Ҳа, албатта.

Улар муаммоларни шошилмай муҳокама қила бошлашди. Ярим соатдан кейин кечки таом тайёр бўлди. Атрофни қуюқ қоронғилик босди. Ҳаво рутубатли ва совуқ тус олди. Ҳамма гулхан атрофида ўтириб таомни қўл билан ея бошлади. Феннелнинг қовоғини солиб хўмрайиб ўтириши ҳамманинг таъбини тирриқ қилган эди.

Жимликни Кен бузди.

– Сизларни билмадим-у, ўзим бориб ухлайман. Эртага оғир сафар олдидан тўйиб ухлаб олишим керак.

– Мен ҳам бориб ухлайман, – Гай ҳам ўрнидан туриб унинг кетидан кетди.

– Бориб тўшагингизнинг ичига кириб ётиб олишингиз учун беш дақиқа вақт бераман, – деди Кен Гайни олдидан ўтказиб юборар экан. – Кейин чодирга кириб бораман.

– Ҳа, – деди Гарри керишиб. – Ҳаммамиз ҳам ётиб ухлашимиз керак. Феннел, кетдикми?

Феннел гулханга тупуриб юборди.

– Қоралар билан бир ҳаводан нафас ололмайман.

– Ўзингиз биласиз. Унда ташқарида ёта қолинг. – Кен заҳархандалик билан деди:

– Феннел, сиз менинг асабим билан ўйнашяпсиз. Агар муштлашишни хоҳлаб қолган бўлсангиз, келинг, аввал мен билан муштлашиб кўринг.

Лео бирмунча вақт ҳансираб турди-да, кейин орқасига қайтди.

– Э, бор-э, ҳамманг бир гўрсан! – деди у гўлдираб ва яна ўтириб олди.

Ҳамма уйқуга кетган, у бўлса ҳали ҳамон ўчай деб қолган гул-

хан ёнида миқ этмай ўтирарди. Ниҳоят бошқа борадиган жойи бўлмагандан кейин чодирга кирди-ю, тўшак қопнинг ичига кириб кетди.

Кечаси соат уч яримларда ёмғирнинг чодирни дўмбира қилиши ҳаммани уйғотиб юборди. Ёмғирнинг брезентни шитирлатишидан ташқари бошқа овоз ҳам эшитила бошлади. Қаердадир шу яқин атрофда шер наъра тортарди. Афтидан, осмондан қуйилаётган жала унга ёқмаётган бўлса керак.

Феннел кўзига тушган ўткир чироқ нуридан уйғониб кетди. У Кен ўрнидан туриб қўлида чироқ Темба иккаласи чодирдан ташқари чиқаётганига кўзи тушди.

– Вақт бўлдимми? – сўради Феннел эснаб.

– Яқин қолди... Ҳозир Темба нонушта ҳозирлайди. Бу орада мен кўлга бориб бир шўнғиб келаман... Шерик бўлмайсизми?

Феннел минғирлаб бир нима деб жавоб берди-да, туриб шортини кийди, оёғига чоригини илиб, Кеннинг ортидан кетди.

Ёмғир тинди, лекин қорамтир булут осмонни қоплаб олган, худди ерга тегай-тегай деб турарди.

Улар кўлга боришиб бир зумда кийимларини ечиб ташлашди ва ўзларини муздек сувга отишди. Сувдан чиқиб сочиқ билан артинишди ва қўналгага қайтиб келишди.

Гай билан Гарри ҳам туришди. Улар гулхан атрофида ўтиришиб, Тембанинг гўшт билан тухумни қандай қилиб пишираётганини томоша қилишди.

Тез орада нари-бери нонушта қилиб олишди. Бу вақтга келиб ҳаво ҳам ёришиб кетган эди.

– Қани, жўнаш фурсати келди! – Кен Гаррига ўтирилди. – Сиз чодирни йиғиб тахлай оласизми?

– Ҳа, тахлаб вертолётга солиб қўяман.

– Ҳар ҳолда ташлаб кетсак, йўқолиб қолиши муқаррар. – У Тембага ўтирилди. – Ҳаммаси тайёрми?

У тайёр дегандай бош ирғади.

– Соатларимизни тўғрилаб олайлик. Биз сизларни радио орқали соат ўн бирда алоқага чақириб, қаердалигимизни маълум қиламиз. Кейин эса, ҳар икки соатда боғланиб турамиз. Келишдикми?

Улар соатларини тўғрилаб олишди. Кейин Гарри Кенга қўлини чўзди.

– Кен, омад ёр бўлсин! Манави аблаҳдан кўз узманг!

Бу вақтда Феннел асбоб-ускуналар солинган қопчиғини машинага юклаётганди. Кейин ўзи машинага чиқиб, охириги ўриндиққа ўтириб олди.

– Ҳа-а, ўтакетган қайсар!.. – деди кулиб Кен, У Гайга ўтирилиб қўлини чўзди.

Темба уларга шодон қўл силкиди, кейин Кеннинг ёнига, олдинги ўриндиққа ўтирилиб олди. Кен машинани ўт олдирди, мотор гуриллади. Улар жунглига кириб кўздан ғойиб бўлишди.

Кен фараларни ёқди. Машина Темба кўрсатган йўл билан аста олға силжиб борарди. Феннел бўлса, шундай зимистонда йўлни қандай топа оларкин деб ўзига-ўзи савол берарди. Афтидан, манави негр у ўйлаганчалик аҳмоқ эмас экан-да.

Тез орада кун ёришиб қуёш чиқди. Кен фарани ўчириб, тезликни оширди. Йўл расво, аҳён-аҳёнда машина чуқурликларга тушиб кетарди.

Тўсатдан Темба қўлини чўзган эди, Кен шу заҳоти тезликни пасайтирди.

– Каркидон!

Феннел ўғирилди. Улардан йигирма ярдлар чамаси нарида улкан бир ҳайвон турарди. У ҳам аста-секин булар томон калласини бурди. Феннел беихтиёр қўлини милтиққа чўзди. Унинг юраги дукиллаб уриб кетди.

– Улар хавфли бўлишадими? – аста сўради у.

– Бу оқ каркидон. Жуда беозор, – ишонтирди Кен. – Уларнинг қорасидан эҳтиёт бўлиш керак.

Машина яна олға юрди. Бу вақтда жунглида ҳаёт қайнарди. Машинадан унча узоқ бўлмаган жойда антилопалар тўдаси югуришиб юришарди. Иккита қобон мотор овозини эшитибоқ чангалзор ичига тирақайлаб қочиб кетди. Дарахтларнинг учида қорабош лайлақлар уларни томоша қилиб ўтиришарди.

Темба яна қўлини кўтарди.

– Арслонлар, – аста шивирлади у.

Ҳақиқатдан ҳам машина кетаётган йўлнинг четида иккита арслон турарди. Феннел чамалаб кўрса «лендравер» улардан беш ярдлар наридан ўтадиган.

– Уларнинг ёнгинасидан ўтмоқчимасмисиз, ишқилиб? – кўрқиб сўради у.

– Хавотир бўлманг, – деб жавоб берди Кен. – Агар сиз тегмасангиз улар ҳам тегмайди.

Феннел бунга мутлақо ишонгани йўқ. У яна милтиққа ёпишдида, уни маҳкам чангаллаб турди.

Мана, машина уларнинг ёнгинасидан ўта бошлади. Иккала йиртқич эринчоқлик билан бошини кўтарди-да, уларга қараб кўйишди. Машина ўтаётганида Феннел ҳатто уларнинг ҳидини туйгандай бўлди ва баданидан совуқ тер чиқиб кетди.

– Мана, кўрдингизми? – деди Кен. – Айтдим-ку сизга, ахир, кўрқманг деб. Мабодо улардан бирини ярадор қилсангиз борми, ҳолимизга маймунлар йиғлайди.

Феннел милтиқни тушириб, терлаб кетган башарасини артди.

– Барибир, ҳайвонлар қиролининг олдидан бунчалик яқин ўтмаслик керак эди.

Улар чангалзордан чиқишди. Темба Кенга машинани ўнг томонга буриш кераклигини айтди.

– Бу йўл Каленберг кўрғонига олиб боради. Бу ёғига олтмиш миллар атрофида йўл қолди. Чегарада радио орқали Гарри билан боғланамиз.

– Олтмиш милни уч соатда босиб ўтамизми? – ҳайрон бўлди Феннел тошбақа қадам қилиб юарканмиз-да!

– Йўл ёмон... Эҳтимол, бундан ҳам кўпроқ вақт кетар.

Ҳақиқатдан ҳам, йўл борган сари баттар ёмонлашиб борарди. Ёққан ёмғир ерни юмшатиб юборган, «лендровер» дам-бадам тиқилиб қола бошлади. Навбатдаги анча тик ва узундан-узоқ баландликка кўтарилишда Кен газни босган эди, машина тортолмай қолди. Кен машинани қанча яхши бошқаргани билан барибир қулаб кетишига бир баҳя қолди.

– Қанақаси бу, эҳтиёт бўлиб ҳайданг! – қичқирди Феннел.

– Сизнинг кўрсатмангизга зор эмасман! – Кен гижинди. – Умуман, жағингизни ёпиб юринг, бўлмаса, заҳарли тилингизни тишлаб қоласиз.

«Лендровер» тошбақа қадам билан юқорига ўрмалаб чиқа бошла-

ди. Кен рулни дам у ёнга, дам бу ёнга буриб сув тўла ўйдим-чуқур кўлмакларни айланиб ўтарди. Ниҳоят машинани тўхтатишга мажбур бўлди.

– У ёғига юролмаймиз! – деди у.

Машина аста-секин ёнбағирдан пастга сирғаниб туша бошлади. Кейин «Лендровер» йўлдан оғиб, четга чиқиб кетди-ю, орқа гилдирак яна тиқилиб қолди. Кен тезликни ўзгартирган эди, бу гилдиракнинг балчиққа яна чуқурроқ кириб кетишига сабаб бўлди.

Кен узлуксиз газни босар экан, ўгирилиб Феннелга қаради.

– Келинг Феннел, келишиб олайлик! Сиз машинада фақатгина йўловчи эмассиз.

Феннел бироз ўйлаб тургандан кейин Тембанинг кетидан ирғиб тушди. Унинг хўкиздай кучи фойда берди. Машина тиқилатиқила оз-оздан олдинга юриб, охири қаттиқ ерга чиқиб олди. Темба билан Феннел «лендровер»нинг ёнида юаркан, унинг яна тиқилиб қолмаслигини кузатиб боришди. Тез орада Кен юриш мумкин бўлмаган жойни айланиб ўтиб, машинани яхши йўлга олиб чиқди.

– Йигирма дақиқа вақтимиз хайф кетди-я, – жойига чиқиб ўтираркан қовоғини уйиб минғирлади Феннел.

Қуёш ҳамма ёқни қиздира бошлади. Йўл ҳали ҳам юқорига ўрлаб борарди. Тез орада катта йўл тор, бунинг устига тошлар ташлаб қўйилган сўқмоққа айланди. Юз ярдлар чамаси ораликда Темба уч марта ерга тушиб, йўлдан тошларни олиб ташлашга мажбур бўлди. Энди «лендровер» соатига йигирма миль тезликда юра бошлади.

Феннел бу узлуксиз баландликка кўтарилишнинг ниҳояси бўлмаса керак, деб ўйлди. Дарахтларнинг пастга эгилган шохлари уларнинг бошларини эгиб олишларига мажбур қиларди.

Темба машинадан тушиб йўлнинг ўртасида туриб уларни олдинга бошлаб бора бошлади. Бу ҳол машинанинг яна ҳам секин юришига сабаб бўлди.

– Сиз яна эллик мил йўл босишимиз керак демоқчи бўласизми? Мана шу лаънати йўлдан-а! – Қичқирди Феннел навбатдаги дарахтнинг шохидан бошини асраш учун эгилиб.

– Ҳа, шунга яқин. Бу ёғига қанча юрсак, йўл шунча ёмонлашиб бораверади. Ҳар ҳолда Темба шундай деяпти. Лекин нима бўлмасин анча йўлни босиб қўйдик-ку.

Кеннинг кўзи тегди. Машина сўқмоқдан четга чиқиб кетса бўладими! Унинг гилдираклари дарахтнинг очилиб қолган илдизлари орасига тушиб қолди. Бу сафар илдизлар орасига чуқур кириб кетди. Буни ҳатто Феннел ҳам тушунди.

– Юкларни тушириш керак бўлади, – шундай қарорга келди Кен.

Феннел шалоқ сўзлар билан сўкина-сўкина ўз қопчигини туширди, кейин бошқа ашқол-дашқолларни ҳам туширишга қарашди.

– Аввал орқа гилдиракнинг ўқини чиқарамиз, – буйруқ берди Кен.

Учта эркак бирдамлик билан ишга киришди-ю, ниҳоятда катта куч сарфлаб, машинани сўқмоққа чиқариб қўйишди.

– Шунча меҳнатдан кейин бирон шиша ичмасак бўлмайди, – деди Феннел.

Кен Тембага имо қилган эди, у шишадаги пивонинг оғзини очди.

– Сиз йўл бу ёғига баттар бўлади дедингизми? – Феннел Тембага мурожаат қилди.

У ростдан ҳам шундай деган эди. Лекин унга гапиришнинг фойдаси йўқ. Чунки бир оғиз ҳам инглизча сўзни тушунмайди.

Феннел бир кўтаришда темир кружкадаги пивони бўшатди.

– Ҳа, бошга тушганни кўз кўрар, десак, тўғри бўларкан-да?

– Ҳа, эҳтимол... – Кен пивони ичиб, шишани чангалзорга улоқтириб юборди. Кейин яна рулга ўтирди. – Кетдик!

«Бўлган кўнгилсизликлар Феннелни сабрли қилиб қўйибди, – деб ўйлади Кен. – Тембага анча мулойимлик билан мурожаат қилишининг ўзи бунга айтиб турибди!»

Улар яна бир нечта ўтиш қийин жойларни ортда қолдиришди. Йўл борган сари баландлаб борарди. Бурилишлар ортгандан ортарди. Кеннинг аъзойи бадани жикқа ҳўл бўлди.

– Мен ҳам машинани озгина ҳайдай, менга беринглар, – Кенга мурожаат қилди Феннел. – Бир вақтлар яхши ҳайдовчи бўлганман.

– Йўқ, раҳмат! Кен маҳаллий халқ тилида нимадир деб Тембага ўгирилди. У ҳам бир нима дея қисқа жавоб берди.

– У нима деди? – сўради Феннел. У шериклари нима ҳақида гаплашганини билмай ноқулай аҳволга тушиб қолди.

– Темба олдимизда жуда хавфли жой бор, – деди. – Агар тикилиб қолсак узоқ вақт қолиб кетишимиз мумкин экан.

– Шунақа денг-а! Ҳали у бу йўлни, афтидан, зўр деб ҳисоблаётган экан-да.

Кен кулиб юборди.

– Темба айтдики, бу йўл биз ўтишимиз керак бўлган йўлнинг олдида ҳолва экан.

Каттакон қора булут келиб қуёшнинг юзини батамом тўсиб қўйди. Зумда ҳаво совиб кетди. Кутилмаганда шаррос ёмғир қуйиб юборди. Бир неча сония ичида ҳаммаёқ шалаббо ҳўл бўлди. Кен машинани тўхтатди. Уччала эркак ўзини челақлаб қуяётган ёмғирдан панага олишди. Машина кузови сувга тўлди. Феннелнинг ботинкаси сувда шалоқлаб бошлади. Асбоб-анжомларнинг устига тортилган брезентга тинимсиз сув қўйиларди.

Ёмғир тўсатдан қандай бошланган бўлса, худди шундай тезда тинди. Булут тарқаб чарақлаб қуёш яна нур соча бошлади. Кийимлардан буг кўтарилди.

– Боғ сайри, шубҳасиз, ёқимли бўлди! – деди Феннел. – Ҳамма сигаретларим ивиб кетибди.

Кен елим халтадан бир қути сигарет чиқариб Феннелга узатди.

– Олинг...

– Бир донасини оламан. Сигаретлар ҳали керак бўлади. Бу лаънати ёмғир истаган пайтда қуйиб қолиши мумкин.

Улар чекишди. Йўлни чамалаб олиш учун кетган Темба юқорида кутиб турарди.

Улар етиб келишгандан кейин йўл бошловчи қўли билан тўхтанглар, деган ишора қилди.

Ён томон бутазорлар билан қопланган қиялик, бошқа томон тик жарлик, ундан нарида эса кенг водий ястаниб ётарди. Феннел қоматини ростлаб атрофга назар ташлади. У табиатан баландликдан қўрқарди. Тоғ остига уланган водийни ва тикка пастга қараб кетган йўлни кўриб юраги «шув» этиб кетди.

– Биз тамом бўлдик! – ҳайқириб юборди у. – Бу ердан ҳеч қачон ўтолмаймиз!..

Кен унга газабланиб қаради, лекин унинг оқариб кетган ранги ва қалтираётган қўлларини кўриб, шериги ростдан ҳам кўрқиб кетганини тушунди.

– Лео, машинадан тушинг, мен ўзим ҳайдаб ўтишга уриниб кўраман. Бу албатта, қийин иш, лекин уддалашга ҳаракат қиламан.

– Аҳмоқлик қиляпсиз! Бу ердан тушаман деб ҳеч нимага эришолмай мажақланиб кетасиз.

– Уриниб кўраман. Уринганни ўзи қўллар, – жавоб берди Кен. – Машина ўта оладими? – Тембага қараб деди у.

Банту йўлнинг ўртасида турволиб филдирак сиғиш-сиғмаслигини ўлчай бошлади.

– Филдиракка лоппа-лойиқ!

– У нима деди? – сўради Феннел.

– Машина ўтишига ишонаркан.

– Ўтармиш! Қандай қилиб? Сиз жаҳаннамга қулаб кетасиз, тамом- вассалом.

– Тушинг машинадан!

Феннел асбоб-ускуналарини олиб машина ёнбошидан сакраб тушди. Кейин орқасига қайтди.

– Бир дақиқа шошманг, – деди у. – Сиз ўзингиз истаганингизча жаҳаннам қаърига кириб кетаверишингиз мумкин, мен эса таъминот заҳираларини олиб кўяй. Ҳар эҳтимолга қарши, машина қулаб кетадиган бўлса, сувсиз, озиқ-овқатсиз қолиб кетаман.

– Яхши фикр, – деди Кен ва кулиб кўйди.

Темба Феннел нима қилаётганини тушуниб унга қарашиб юборди. Уччаласи бир бўлиб брезент устидаги сувни тўкишди, кейин юкларни машинадан туширишди.

Феннел соатга қараб кўйди. Беш дақиқа кам ўн бир.

– Бир шишадан пиво ичсак бўлармиди? Беш дақиқадан кейин Эдвардс билан боғланишимиз зарур. Энди қанча масофа қолди.

– Каленберг мулкнинг чегарасигача йигирма миль, унинг кўрғонигача яна ўн миль юриш керак бўлади. Темба шундай деди.

– У яна нима деди?

– У айтдики, йўлнинг охирги қисми анча яхши экан.

Улар пиво ичишди. Кейин Кен передатчикни ишга солди.

– Гай, Гарри, мени эшитяпсизларми?

Дарров жавоб келди.

– Гарри гапиради. Кен, сизни жуда яхши эшитяпман.

Кен учувчига вазиятни тушунтирди.

– Қалтис ишга қўл уряпсиз. Чигирни ишга солсангиз бўлмайди-ми? Агар машина қулаб кетадиган бўлса, жиллақурса, сакраб ҳаётингизни асраб қолардингиз..

– Яхши фикр. Сизни тушундим. Икки соатдан кейин натижани маълум қиламан. Алоқа тугади.

– Гаров ўйнайман, – деди Феннел Кен передатчикни ўчиргандан кейин, – Гарри гўзал хонимнинг кўнглини олган...

– Етар Феннел! – унинг гапини бўлди Кен. Кейин Тембага ўгирилди. – Бошладик!

У Тембага имо қилган эди, чигир галтакнинг устидан брезентни олди. Сўнг сим арқонни бўшатиб, йўлнинг энг тор жойи бўйлаб тортиб кетди.

– Тайёр бўлди! – Темба лангарни каттакон бир дарахтнинг илдизига болга билан уриб ўрнатди. Кейин «Лендровер»нинг олдига қайтиб келди. – Лангар маҳкам бўлди. Сим арқон ҳам бақувват, кўта-ради. Энди ҳаммаси чигирнинг машинага маҳкам ўрнатилган ё ўрнатилмаганига боғлиқ.

– Буни ҳозир синаб кўрамиз. – Кен шундай деб Феннелга ўғирилди. – Менга ёрдам бериб юбора оласизми? Агар орқа гилдирак сирғана бошласа, машинани ушлаб қолишга ҳаракат қилинг, жуда бўлмаганда бундан мени огоҳлантиринг. Темба олдинги гилдиракларни назорат қилиб туради.

– Бир нарсани тан олиб қўйишим керак экан... – деди Феннел машинанинг бортини ушлаб туриб. – Сиз довюрракликда мендан ўтиб тушаркансиз, тан бердим.

Улар бир-бирига қараб қолишди. Кейин Кен моторни ўт олдириб, машинани юргизди. Машина қаричма-қарич олдинга юра бошлади.

Феннел машинанинг бортини ушлаганча орқада борди. Лекин кўзлари Тембада эди. У олдинги гилдиракларни диққат билан кузатар ва тўғри кетяпти деб қўли билан Кенга ишора қилиб борарди. Шу йўсинда юз-юз эллик ярдлар чамаси масофани босиб ўтишди. Бирдан банту кескин қўлини кўтарди-ю, Кен машинани шартта тўхтатди.

– Нима бўлди Темба?

– Яна тўрт ярдлардан кейин биз йўлнинг энг тор жойига етиб келамиз.

Кен яна моторни юргизди. Машина ўрнидан озгина жилиши билан шундоқ яхши жойда ҳеч ким ўйламаган воқеа рўй берди: нам-хуш ер машинанинг оғирлигидан кўчиб уни жар томонга тортиб кета бошлади. Феннел жонҳолатда машинанинг сурилишини оз бўлса ҳам секинлатай дегандай икки қўли билан бортга ёпишиб олди ва ўзинг-ни ташла, деб Кенга қичқираверди.

Вазият умидсиз ҳолатга келганини сезган Кен ўзини машинадан ташқарига отди-ю, ўт-ўланлар ўсиб ётган ёнбағирдан пастга юмалаб кетди. «Лендровер» кўздан ғойиб бўлди.

Феннел кўрқув аралаш Тембага қаради. У йўлнинг ёқасида пастга қараб турарди. Феннел тиззаларидаги қалтироқни босиб Тембанинг ёнига келди. Улардан беш ярдлар чамаси пастда «Лендровер» сим арқонда осилиб турарди. Уларнинг ортидан Кеннинг овози келди:

– Бошқа иложимиз йўқ энди! Бу ёғига яёв кетишимизга тўғри келади.

«Лендровер» кўздан ғойиб бўлгач Гай енгил нафас олди.

– Ниҳоят ундан қутулдик-а! – деди Гай. – У асабимни ёмон ўйнатаётган эди.

– Мениям, – деди Гарри сигарет тутатаркан, – қаҳва ичасизми?

– Йўқ, раҳмат. Тонг отиши билан чўмилиб олмоқчиман. – Гай чодирни айланиб ўтиб, гулхан олдига келди.

«Шунақаям офатижон бўладими аёл зоти!» деб қўйди Гарри. У чодирга қириб устарасини олди-да, қиринга бошлади. Гарри учишгача бўлган вақтини қандай ўтказишни ўйлаб кетди. У топшириқ ниҳоят-да хавфли, ҳар қадамда уларни хатар кутаётганини жуда яхши биларди. Шунга қарамасдан бу хаёлларни калласидан қувиб чиқаришга ҳаракат қилди. У чодирдан чиқди. Ҳали қуёш чиқмаган. У қуёшни кутиб ўтирмай чўмилиб олмоқчи бўлди.

– Бориб биринчи бўлиб чўмилиб келаман. Ёлғиз қолишга кўрқмайсизми?

Гай кулди.

– Кимдан кўрқардим? Биродарим Лео бу ерда бўлмаса! Сув ҳали совуқ...

– Мен шунақасини ёқтираман.

Қиз Темба эҳтиёт юзасидан териб келган шох-шаббани гулханга ташлаб ўтираркан, Гаррига кўзи билан ғалати қараб кузатиб қолди. Кейин кечаги ҳодисани хаёлига келтирди. Феннел ўзининг безбетларча қилган хатти-ҳаракатлари билан унинг туйғуларини кўзғатиб қўйган эди... кўзғатгандаям унча-мунча эмас... «Эркак билан бўлмаганимга қанча бўлдийкин?» деб савол берди ўзича у ва кейин тўшакда бўлган эркакларини эслай бошлади. Уларнинг ичидан муродини ҳосил қилган икки кишини хотирлади.

Бири Гаррига ўхшаган эди, лекин ўзи хунук ва бўйи паст эди. У таътилни Англияда ўтказаятган америкалик эди. Парижни кўриб кетмоқчи бўлиб келган экан, тасодифан Гайни учратиб қолибди. У вақтда Гай манекенчи бўлиб ишларди. Июль ойининг иссиқ оқшомларидан бирида Фуннинг шийпонида ўтирарди. Шу вақтда у келиб столингизда ўтирсам изн берасизми, деб сўраб келди. Уларнинг кўзлари тўқнашади. Гай шу заҳоти у бу одам билан бирга бўлиши мумкинлигини тушунади... Орадан бирмунча вақт ўтиб ниятига етади.

Иккинчи эркак ҳам Штатлардан эди. У Гай дўстларини кутиб турганда тўсатдан майхонанинг қоронғи жойидан чиқиб келиб бирга бир шиша пиво ичишни таклиф қилиб қолди... Гай дўстларини кутиб ўтирмай у билан кетди. Унинг ҳам баъзи жойлари Гаррига ўхшаб кетарди. Энди шуни аниқ билдики, ўзига хулқ-атвори Гаррига ўхшаган эркакларгина хуш келаркан. Худди шунақа одамларгина томиридаги қонини гупиртираркан, шулар билан бўлгандагина, уларнинг меҳр-муҳаббат билан эркалашларини бадани сезгандагина ўзининг аёллигини ҳис қиларкан...

Уларнинг ҳар иккиси билан ҳам муҳаббатнинг ўтли дамларидан бир тунгина сармаст бўлган. Эндиликда уларнинг номларигина ёдда қолган, холос. Лекин Гай улар уйғотган ва жўштирган туйғуларни жуда яхши эслаб қолган эди... Энди-чи, ҳали сўнмаган, аксинча, Гаррига ўхшаган кўнгилдаги йигит ёнида юриб оловланган туйғуларини анови аблаҳ Феннел баттар жўш урдириб юборди. Муҳаббат оғушида сармаст бўлиш учун қулай вақт келиб турибди-ку. Гай шуни тушундики, бугун албатта унинг бағрига киради...

Осмонда қуёш юз кўрсатди. Унинг қайноқ нурлари баданни қиздира бошлади. Гай кийиниб сочиқ олиб чиқиш учун чодирга кирди. Чодирдан чиқиши билан эгнида битта шорт табассум қилиб келаётган Гаррига тўқнаш келди.

– Жуда зўр! – деди у яқин келиб. – Бироқ сув озгина совуқроқ... қуёш дарров илитиб қўяди.

– Ундай бўлса, менинг ҳам чўмилганим бўлсин.

Гай унинг ўзига меҳри товланиб қараётганини ҳис қилди. Гаррига мулойим кўл силкиб қўйди-да, кўлга қараб кетди.

Гай табиатан қип-яланғоч чўмилишни яхши кўрарди. Лекин бундай имконият жуда камдан-кам бўлган. Ҳозир эса, тез-тез ечиндида, ўзини сувга отди. Қуёш сувни анча-мунча илитган, у маза қилиб чўмилди, кейин сув тўлқинида тебрана бошлади.

Иккита тумшуғи қора маймун уни дарахтда кузатиб турарди. Ке-йин худди иккаласи келишгандек тўсатдан Гай кийимини ечган жойга югуриб боришди. Унинг кийимларини олишиб яна дарахтга чиқиб кетишди. Улар ўйнашиб кийимларни дарахтнинг шохларига илиб қўйишди-да, ўзлари қўшни дарахтга чиқиб ўтириб олишди.

Гай кўрса, кийимлари жойида йўқ, кейин маймунлар ҳазиллашганини билди. Қиз юқорига қараса, сочиқ бир шохда, ундан нарида бошқа кийими осилиб турибди. У бир зум эсанкираб туриб қолди. Кейин елкасини қисиб қўйиб, қўналғага қараб кетди.

Гарри вертолётнинг соясида Чалик берган харитани кўздан кечирарди. Гай дарахтлар орасидан чиқиб бутун гўзаллиги билан Гаррининг қаршисида намоён бўлганда у қўлидаги харитани ташлаб юборди. Кейин кўзларига ишонмай қатъиятсизлик билан аста ўрнидан турди.

Гай совуққонлик билан унга яқин келди.

– Кийимларимни маймунлар опқочиб кетишибди. Бу жажжи жониворлар... Уларни дарахтларнинг шохларига илиб қўйишибди. Малол келмаса олиб тушиб беролмайсизми?

У яланғоч жойларини яширишга уринаркан, ўзини ниҳоятда табиий тутди.

– Албатта! – дея минғирлади Гарри ундан кўзларини узолмай. Кейин орқасига қарашга ботинмай кўл томонга югуриб кетди.

Гай беихтиёр чодирга кирди ва сафар халтасидан қўйлак билан шорт чиқарди. Лекин уларга бир зум қараб турди-ю, отиб юбориб тўшакка кириб кетди.

Унинг юраги гупиллаб урар, хаёллари чалкашиб кетган, ҳатто туришга ҳам мадори қолмаганди. Мана шу ҳолатда Гаррининг келишини кутиб ётди...

...Тез орада соат ўн бир бўлиб қолади...Кен уни радио орқали алоқага чақиради...

Улар бир-бирининг бағрига сингиб кетганча ётишар, Гай эса, уни қўйворгиси келмасди.

...Ҳа, Гарри ҳақида адашмаган экан. Бир неча ойдан буён вужуди, руҳиятида эркакка бўлган чанқоқликдан асар ҳам қолмади. Ҳозир Гай катта миқдорда гиёҳванд модда истеъмол қилган-у, ҳеч нимани хаёлига келтирмай, кайфини суриб ётгандай ҳолатда эди...

Гарри чодирга етиб келар-келмай овозини кўтариб чақирган заҳоти ҳушига келди.

– Нима гап?

– Улар фалокатга учрашибди. Тез кийиниб, чодирдан чиқ. Брезент остида иссиқдан ўлиб қолиш мумкин.

Гай Гаррининг гап оҳангидан ҳозир кўнгил ёзишнинг мавриди эмаслигини тушунди.

– Йигитлар «лендровер»дан айрилишибди. Кен ҳалок бўлишига бир баҳя қолибди. Энди пиёда келишади. Бу жуда кўпга чўзилади.

– Улар келиша оладими?

– Бунга умид қиламиз.

– Мен улар билан икки марта гаплашдим. Навбатдаги боғланиш икки соатдан кейин бўлади.

– Юклар-чи?

– Юкларни қутқариб қолишибди. Машинани таваккалига ҳайдашдан олдин уларни тушириб қўйишган экан.

– Топшириқ бажарилгандан кейин улар орқага қандай қилиб қайтиб кетишади.

– Вертолёт-чи? Унда қайтамиз. Камроқ юк ортамиз. Менимча, шунда ҳавога кўтарила олсак керак.

Гай дарахтга суянади.

– Демак, унчалик кўрқинчли эмас экан-да? Пиёда етиб келиша оларкан-да?

– Бунақа иссиқда юриш ҳар ҳолда роҳат бўлмайди.

– Анави маймун Феннел ҳам озгина «юк»ини ташлайди. Гарри, айт-чи, қушларнинг патини юлишни биласанми?

– Йўқ... сен-чи?

– Мен ҳам билмайман. Шундай экан ёввойи ўрдакларни отишдан маъни йўқ... Мен кўлга қайтиб бораман. Сенам борасанми?

Гарри иккиланиб қолди.

– Мен шерикларимиздан хавотир оляпман...

– Муздай сув кайфиятни кўтаради... Ахир биз ҳозир уларга барибир ёрдам беролмаймиз-ку. Шундай экан, бориб руҳимизни тетик қилиб олайлик.

Гай сочиқ олиб чиқиш учун чодирга кирди. Кейин иккаласи қуёшнинг мўл ёғдуси остида кўлга қараб кетишди.

Бунча кўп пиво ичиш керак эмасди... Тош йўл, қуёшнинг ёндириши, Кеннинг тез юриши ҳаммаси бир бўлиб Феннелни сулайтириб ҳолдан тойдирди. Асбоб-ускуналар солинган қопчиқ елкасини эзиб юборди, юзидан шовиллаб тер қуярди. Шу алфозда олти милча йўл босишди. Кеннинг гапига қараганда Каленберг мулки билан булар ўртасидаги масофа ҳали ўттиз мил бормиш. Феннел ҳатто инграб юборди. У энди белгиланган жойга етиб боролмаслигига ишонч ҳосил қилди. Асбоб-ускуналар солинган қопчиқ борган сари оғирлашаверди. Бундан ташқари, яна сафар халтасини ҳам кўтариб юриши керак эди.

Йўлга тушишдан илгари улар тўшак қоп билан милтиқни ташлаб кетишга келишиб олишганди. Кен «спринфилд» ва сафар халтани елкасига осиб олди, Тембага эса канистр билан заҳира озиқ-овқатларни кўтариб юриш юкланганди.

Феннел оёқларини аранг судраб босарди. У чанқаганидан томоғи қақраб кетди, шу он эсига пиво тушиб қолди. Униям ташлаб келишган эди. Феннел аввалига уни кўтариб олмоқчи бўлди, бунга Кен эътироз билдирмади, лекин уни ўзингдан бошқа ҳеч ким кўтармайди, удаласанг олавер, деди. Шундан кейин бу ташвишдан воз кечишга тўғри келганди.

Феннел кўзларига, юзларига оқиб тушаётган терни артиб ташлаш учун тўхтади, кейин ўзидан илгарилаб кетган ва ўзаро нима ҳақдадир берилиб гаплашиб кетишаётган Кен билан Тембага ҳасад билан қараб қўйди. Феннел вужудида газаб ўти ёнаётганини жисман ҳис қилди.

Кен билан Темба орқага қараб унинг етиб олишини кутиб қадмини секинлатишди. Улар Феннел ўзларига дардисар бўлишини аллақачон сезишган эди. Темба сув тўла канистрни ерга қўйиб бир неча оғиз гапирди. Табиийки, буни Феннел тушунмади.

– Темба, агар сиз канистрни кўтариб олсангиз, у сизнинг ашқол-дашқолларингизни кўтариб юрмоқчилигини айтди, – деб таржима қилди Кен.

Феннел асбоб-ускуналарини кўтариб юришга кучи етмаётгани-

ни тушуниб турган эди.

– У менинг юкларимни кўтариб юра олишига ишончи комил эканми? – деб сўради у елкасидаги оғир юкни ерга кўяркан.

– Билмайман. Таклиф қилаётган экан, демак, ишончи комил, – деди Кен. Шу вақтда Темба Феннелнинг қопини елкасига ташлаб олди.

– Нимаям дердик, – деди қатъиятсизлик билан Феннел. – Менинг номимдан унга ташаккур билдириб қўйинг. Мана шу асбобларга минг бор лаънатлар бўлсин!

Феннел канистрни кўтариб олди-ю, улар йўлда давом этишди. Лекин бу сафар бироз секинроқ юришди.

Йўлнинг охириги қисмини босиб ўтиш Феннелга ажалдан қийин бўлди. Иккала шериги унга қараганда енгил қадам ташлаб бораётгани учун ўз-ўзидан жаҳли чиқиб кетаётган эди.

– Бир қултумдан сув ичиб олсак бир бало бўладими? – таклиф қилди у ниҳоят хириллаб.

Бундай вақтларда пиво жонига оро киришига ўрганиб қолган Феннелга илиқ сув енгиллик туғдирмади. Кен соатга қаради.

– Ўн дақиқадан кейин Гарри билан боғланамиз. Кейин дам оламиз.

– Ўша йигитнинг жа омади чопди-да, – тўнғиллади Феннел сафархалтасини кўтараркан, – у ҳатто нимадан қутулиб қолганини ҳам тасаввур қилолмайди...

Улар роппа-роса соат бирда йўлдан четга чиқиб, дарахтларнинг соясига бориб ўтиришди. Кен дарров Гарри билан боғланиб ҳолатини тасвирлаб берди.

– Биз белгиланган жойга соат олтиларда етиб боришимизни режа қилганмиз, лекин йўл расво.

Гарри уларга ҳамдардлик билдирди ва навбатдаги боғланиш соат 15-00 да бўлишини айтди. Шу билан суҳбат тугади. Ярим соат дам олишгандан кейин яна бир соат йўл юришди ва Кен тушлик қилиб олишлари кераклигини маълум қилди.

Улар яна қиздираётган қуёш тифидан четга чиқиб дарахтлар соясига яшириниб олишди. Темба гўшт ва ловия консерваларини очди.

– Яна қанча юрамиз? – деб пихиллади лунжи овқатга тўла Феннел.

– Биз чангалзорга бурилишимизгача олти миллар бор ҳали.

– Тембадан сўраб кўринг-чи, юкимни ўзим кўтариб юришимга рози бўлармикан?

Кен Феннелнинг гапларини таржима қилиб берди.

Темба кулиб қўйди, кейин «йўқ» дегандай калласини қимирлатди. Феннел унинг кучига ҳавас қилиб қараб қўйди.

– Тушундим... У мендан анча бақувват экан.

– Келинг, суҳбат мавзусини ўзгартирайлик, – деди Кен. – Мен озгина мизғиб оламан.

Феннел заҳархандалик билан кулиб қўйди.

– Сиз иккалангиз, эҳтимол, чангалзорда мендан илдамроқ юришингиз мумкиндир, лекин мен ҳам вақти келиб нимага қодирлигимни кўрсатиб қўяман. Ҳа, кўрасиз ҳали.

Кен бир қути сигарет чиқарди. Ҳаммаси чекишди.

– Фикрингиз қалай, анави муродига етганмикан? – кутилмаганда сўраб қолди Феннел.

– Нима ҳақда гапиряпсиз?

Феннел ўйланиб қолди. Кейин елкасини учуриб қўйди.

– Ҳеч нима, ўзим шундай.

У шармандаси чиққанини аранг унутган эди, тагин хаёлига Гай келди.

Соат учда улар яна Гарри билан гаплашишди, кейин йўлдан чиқиб, чангалзорга шўнғиб кетишди. Куннинг иссиқлиги ва ҳавонинг намлигига қарамай, қадамни тезлаштиришди, чунки сояда юриш нисбатан осонроқ эди. Тор сўқмоқ уларни кетма-кет юришга мажбур қиларди. Аҳён-аҳёнда бошларининг устида маймунлар сакраб қоларди. Сўқмоқда ётган қандайдир каттакон махлуқ уларни кўрибоқ ўрнидан иргиб туриб ўзини чангалзорга урди. Феннелнинг юраги қинидан чиқиб кетай деди.

Учовларининг бутун диққати юриш оғир бўлган йўлга қаратилгани боис, уларни кимлардир анчадан буён қузатиб келишаётганини сезишмади. Леопард терисини ёпинган бир зулус дарахт устида ўтирарди. Улар унинг остига етиб келишганда у дарров передатчигини ишга солди. Берилган маълумотни Миа қабул қилиб олди-да, шу заҳоти келгиндилар сизнинг мулкингизга кириб келишди, деб Каленбергга маълум қилди.

Миа зулусларнинг ҳамма маълумотларини аниқ-тиниқ қилиб ёзиб оларди ва уни Го Луга берарди. У бўлса, машинкада кўчирар, кейин зудлик билан Каленбергга етказиб бериларди.

Буларнинг бари унга эрмакдай туюла бошлади. Бу пайтда «ленд-ровер» билан бўлган машмашани ҳам биларди. Энди бўлса, учта эркак мулкингизга кириб келишди, деб хабар беришди.

Каленберг Тэкка муурожаат қилди:

– Имконият бўлди дегунча бантуни бир ёқли қилишсин, деб кўрсатма беринг. У йўлбошловчи экан, унинг кўмагисиз йўлни топа олиши ақлга сифмайди.

Тэк передатчикнинг магнитофонини қўлига олди-да, паст овозда бир нималар деди.

Бу вақтда Кен навбатдаги дам олишни эълон қилди. Йўловчилар дарахт соясига ўтириб олиб бир неча қултумдан сув ичишди.

Кен Тембадан нималарнидир сўради. У қўли билан аранг кўришиб турган ва чангалзор ичига кириб кетган тор сўқмоқни кўрсатди.

– Мана шу сўқмоқча Каленбергнинг мулкига тўппа-тўғри олиб боради, – тушунтирди Кен Феннелга. – Энди адашмаймиз. Темба шу ерда қолади, биз эса йўлни давом эттираемиз. Агар режамиз барбод бўладиган бўлса, Тембанинг бошига бирон кўнгилсизлик тушмаслиги керак. Агар омадимиз бароридан келса, қайтиб келиб уни шу ердан олиб кетамиз. Тушунарлими?

– Усиз йўлни топа олишимизга ишончингиз комилми?

– Мана шу йўл тўппа-тўғри Каленбергнинг уйига олиб боради.

– Нимаям дердик, сиз айтганчалик бўла қолсин, – деб жавоб берди Феннел ва соатига қаради. – Унинг уйига етиб бориш учун қанча вақт керак бўлади?

– Икки соатлар, қани, йўлга тушдик.

Феннел тўнғиллаб ўрнидан турди. Кен Темба билан нима ҳақдир бирпас гаплашиб қолди. У бўлса жавоб тариқасида табассум қилиб қўйди-ю, калласини қимирлатди.

– Биз ўзимиз билан озиқ-овқатнинг бир қисмини олиб кетамиз. Менда сув тўла шиша бор. – Кен Феннелга ўгирилди. – Сиз яна ўз қопингизни кўтариб олишингизга тўғри келади.

Оқшом осмонида, баландда қузгунлар тўдаси пайдо бўлди. Улар бир муддат олдин воқеалар содир бўлган жойнинг устида бир неча бор доира ҳосил қилиб учишди. Кейин бу ерда бирон хатар йўқлигига ишонишгандан кейин аста-аста пастлаб туша бошлашди.

Кузгун — сабрли қуш.

*Русчадан Тўлқин АЛИМОВ
таржимаси*

Давоми бор.

Михаил Протопопов. Виссарион Белинский. Ҳаёти ва адабий фаолияти. Томск. Том Сувенир, 2010

XIX аср охирида В. Белинскийнинг ҳаёти ва адабий фаолияти ҳақида бир мўъжазгина китобча босилиб чиққан эди. Машҳур танқидчининг юбилейи муносабати билан бу асар қайта нашр этилди. Китоб муаллифининг қуйидаги мулоҳазалари ниҳоятда ибратлидир: “Ақлий фазилатлари учун иззат-ҳурмат қилиб юрган одамларни маънавий жиҳатдан бутунлай пуч эканини сезиб қолиш инсоннинг хафсаласини пир қиладиган энг огир ҳолатлардан биридир... Йўқ, тарғиб қиладиган ғояларига ўзи амал қилмайдиган, сўзи билан иши бир чиқмайдиган киши ҳеч қачон катта арбоб бўла олмайди, чунки унинг шахси ва ишлари ўз ақидаларининг қудрати ва ҳаётийлигига путур етказди... Ҳақиқат – мақсадга эришишдир, у воситага айланиб қолади; ғоя, назария дастурлар қанчалик чуқур мазмун ва катта аҳамиятга эга бўлишидан қатъи назар, дабдабали, аянчли сўзлар йиғиндиси шаклига киради, уни ниқоб қилиб олганларига қарамай, улугвор ишларни амалга ошириш мумкин эмас”.

В.В.Петелин. Михаил Александрович Шолохов. Энциклопедия. М.: Алгоритм, 2011.

Бу китобда биринчи марта Михаил Шолоховнинг шахси ва адабий ижоди ҳар томонлама чуқур ва батафсил ёритилган. Жаҳондаги етакчи шолоховшунослардан бири бўлган таниқли адабиётшунос ёзувчи яратган барча образларни Михаил Александровичнинг таржимаи ҳоли ҳамда адиб яшашга мажбур бўлган давр билан чамбарчас боғлиқ ҳолда таҳлил қилишга эришган. Айниқса, китобда тўлиқ келтирилган хатлар Шолохов таржимаи ҳолининг тиниқ кўзгуси бўлиб, улар адиб ҳаёти ва ижодига доир асл ҳақиқатларни жонлантиришдан ташқари ёзувчининг зўравон ҳокимиятга нисбатан муносабатини ҳам аниқ кўрсатади. Ишончли ҳужжатлар бўлган бу материаллар “Тинч Дон” муаллифи шаънига айтилган барча тўхматомуз уйдирмаларни рад этишга хизмат қилади. Айни замонда китобда адиб барча ижодий ниятларини амалга ошира олмагани рўйи-рост очиб берилганини ҳам алоҳида таъкидлаш керак. Зеро, адиб ижоди рус ва жаҳон адабиёти тараққиётида улкан ҳодиса эканлигига ҳеч қандай шубҳа йўқ.

Комил АБДУЛЛА. Сеҳргарлар водийси. Фантазия-роман. СПб: Златоуст нашриёти, 2010.

Инсон ҳар доим ўз ҳаёт йўлини — гарчи бу йўналиш кейнчалик тубдан ўзгариб кетса ҳам — ўзи белгилашга интилади. Бу йўлда тангри мададкор бўлади, болаликдан бошлаб қариндош-уруғлар, яқин кишилар унинг қалбига эзгулик уруғларини сочади. Яқин кишиларнинг хайрихоҳлиги яхшиликни англашга, маънавий камолотга эришишга кўмак берса — нур устига аъло нур. Аммо кўпинча ана шундай яхши ниятлар юракда манфур иллатлар уйғотса, ҳасад ёки ўч олишдек қабиҳ ишларга йўл очиб берса, бундан ёмони йўқ. Машҳур озарбайжон ёзувчиси Комил Абдулланинг “Сеҳргарлар водийси” деб номланган романи қаҳрамонларидан бири ана шундай оғир қисматга дучор бўлади.

Муаллиф ўқувчиларни мустақил ривожланса-да, бир-бирига тутшиб кетадиган турли сюжет сўқмоқлари орасидан олиб ўтиш орқали инсон ҳаётининг доимий йўлдоши бўлган қисмат жумбоқлари билан таништириб боради, умрнинг ўткинчи ва омонатлиги ҳақидаги чуқур ўйлари, мушоҳадалари билан ўртоқлашади. Айни замонда, ҳаётда мўъжизалар баъзан қутилмаган муҳаббат тимсолида ёки қиш палласида гуллар яшнаб очилиб ётган фаройиб водийга турли мамлакатлардан келиб, макон топган сеҳргарлар қиёфасида намоён бўлиши мумкинлигига қаттиқ ишонади.

Комил Абдулланинг янги романи матни ниҳоятда ранг-баранг ва кўп қатламдир. Уни ҳар бир ўқувчи ўзига хос тарзда қабул қилиши ва турлича талқин этиши мумкин. Ёзувчи бунинг учун кенг имкониятлар яратиб беради. Романдаги манзаралар баъзан биз кўриб ўрганиб қолган ҳаёт ҳақиқатларига мос келмайдигандек туюлади. Шу туфайли уларнинг маъзини чақиш, моҳиятига етиш учун янги ифода шакллари табиатини чуқур ҳис этиш, ҳар бир сўзнинг маъно — мазмунини тўғри илғаб олиш лозим бўлади. Роман шарқ эртақларига хос донолик, теран фалсафий мушоҳадалар билан суғорилган.

Шоирнинг умр йўли

Александр Сергеевич ПУШКИН: Таржимон ҳолига оид ҳужжатлар: 1830-1837. С.В. Берёзкина, В.П. Старка тайёрлаган. Изохларни С.В. Берёзкина тузган. СПБ.: “Пушкин уйи” нашриёти, 2010.

Мазкур тўплам 2007 йилда эълон қилинган “А.С. Пушкин. Таржимаи ҳолига доир ҳужжатлар” китобининг давомидир. У 1830-1837 йиллардаги шоир ҳаёти саҳифаларини қамраб олади. Унга шоир вафотидан кейин эълон қилинган турли ҳужжатлар ҳам киритилган.

Турли етакчи архивларда сақланаётган қимматли ҳужжатлар кенг қамраб олингани мазкур тўпламнинг асосий қимматини белгилайди. Эълон қилинган материалларнинг мавзу доираси ниҳоятда кенг. Уларни ўқиб, Пушкиннинг умр йўли билан батафсил танишамиз, шунингдек яқин кишилари ва қариндошларининг ҳаёти ва қисмати ҳақида қимматли маълумотлар оламиз. Деярли биринчи марта эълон

қилинаётган турли махфий идоралар орасидаги ёзишмалар, полиция чақувлари, шоирнинг саройдаги хизматига доир хилма-хил, бой маълумотлар китобхонлар ва илмий ходимлар, адабиётшунослар, ёзувчилар учун ниҳоятли қимматли манбадир.

Александр БЛОК. Тадқиқот ва материаллар. Масъул муҳаррир Н.Ю.Грякалова. СПб.: “Пушкин уйи” нашриёти, 2011.

Мазкур қимматбаҳо тадқиқот машҳур шоир А.Блокнинг ҳаёти ва ижодини ёритувчи 4-китобдир. Уни тайёрлашда Петербурглик олимлар билан бирга бошқа шаҳарлардаги етук олимлар ҳамда Венгрия, Чехия, АҚШдаги йирик мутахассислар иштирок этган. Тўпلامдан Блок шеърияти ва драматургиясининг турли қатламларини кенг ёритиб берувчи мазмундор мақолалар ҳам жой олган. Турли архив материаллари, символизм ҳаракати намояндаларининг ўзаро ёзишмалари, Блокнинг яқин дўсти Е.П. Ивановнинг хотиралари ҳамда батафсил шарҳлар билан таъминланган Андрей Белий ва А.М. Ремизовларнинг мактублари, янги архив материаллари ҳам тўпلامнинг амалий қимматини оширади.